

Š E F I K B E Š L A G I Ć

S T E Ć C I
C E N T R A L N E
B O S N E

S A R A J E V O, 1967.

J.U. NARODNA I UNIVERZITETSKA
BIBLIOTEKA "DERVIŠ SUŠIĆ" TUZLA

SREDNJOVJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI BOSNE I HERCEGOVINE

Svezak IX

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

STEĆCI CENTRALNE BOSNE

Sarajevo 1967.

J.U. NARODNA I UNIVERZITETSKA
BIBLIOTEKA "DERVIŠ SUŠIĆ" TUZLA

I

U V O D

U ovoj knjizi se tretiraju stećci centralne Bosne. S razlogom bismo mogli postaviti pitanje: da li je termin centralna Bosna adekvatan području koje je ovdje obuhvaćeno? Ako pomislimo na vrijeme srednjovjekovne samostalne bosanske države, tj. na vrijeme od Kulina bana do propasti pod Turcima, onda je vrlo teško reći dokle se protezala centralna Bosna, s obzirom na činjenicu da su se granice Bosne mijenjale. U početku je to bilo područje gornjeg toka rijeke Bosne, upravo od njenog izvora do Vranduka. Kasnije se to područje postepeno širilo. Ovdje uzeto područje se približuje srednjovjekovnom, koje se u nauci više puta zove »Kraljeva zemlja«, i ono više odgovara uslovima Bosne u XIV i XV vijeku. Svjesni smo, dakle, da izabrani termin nije adekvatan, ali nam se čini da je on najbliži, a u vezi sa teritorijalizacijom stećaka da je i najpraktičniji.

Počevši s juga na sjever, područje stećaka koji se obrađuju u monografiji obuhvata 23 komune: Ilijaš, Vareš, Breza, Visoko, Kiseljak, Kreševo, Fojnica, Busovača, Kakanj, Zenica, Vitez, Travnik, Novi Travnik, Gornji Vakuf, Bugojno, Donji Vakuf, Jajce, Skender-Vakuf, Kotor-Varoš, Teslić, Tešanj, Zavidovići i Maglaj (na području komune Žepče nismo našli stećke).

Bosna se prvi puta spominje u X vijeku kao pokrajina Srbije.¹ Tada je ona obuhvatala gornji tok rijeke Bosne. Kroz čitav srednji vijek to je bila oblast Vrhbosna, koja se još zvala Gornja Bosna. Pod tim imenom se ponekad podrazumijevala središnja Bosna, pa i sama Bosna. U XII i XIII v. Bosna se prostire do Drine. Kasnije se Bo-

sni na zapadu pridružuje još i oblast Zapadne Strane ili Završje² (Livno, Duvno i Glamoč), a prema jugu Humska zemlja i Primorje.

Glavne župe u Gornjoj Bosni bile su: Vrhbosna, Borač, Neretva (oko Konjica), Uskoplje (gornji Vrbas), Lepenica (tok rijeke Lepenice), Lašva i Bored ili Podred (po planini Red — oko Zenice i Bobovca), odnosno Brod (po prelazu preko rijeke).³

U Vrhbosni se još u X v. spominju dva utvrđena grada — Katera i Dešnik ili Tešnik. Za prvi se misli da je bio kod današnjeg sela Kotorac, nedaleko od izvora Bosne, a za drugi da je kod današnjeg sela Teševo, nedaleko od Kaknja.⁴

Kasnije su na ovome području stvorena mnoga utvrđena mjesta i otvoreni mnogi rudnici, uz koje su se razvila važna naselja i trgovišta. U ovim krajevima su se najviše zadržavali banovi i kraljevi, pa su se u tu svrhu podizali dvorci i rezidencije. U tim mjestima su održavani sabori (stanci) i donošene najvažnije državne odluke i povelje. I ostali bosanski feudalci, naročito oni najviši, podizali su i utvrđivali svoje dvorce. Dubrovačani su osnivali svoje kolonije. Ovdje su bili i crkveni centri, kako oni srednjovjekovne bosanske crkve tako i katolički, podizane su crkve i samostani. Stvarana je mreža putova.

Tako se od vladarskih gradova i rezidencija najviše spominju: Bobovac, Visoki, Sutjeska, Trstivnica (uz istoimenu rječicu u blizini Sutjeske), Kozo (kod Fojnice), Moštre (kod Visokog), Miledraž (kod Fojnice), Kreševo, Jajce i Mile (neki mi-

² V. Klaić, n. d., 19.

³ K. Jireček, n. d., 53; M. S. Filipović, Visočka nahija, Srpski etnografski zbornik, Beograd 1928, 206; M. Vego, Naselja 12.

⁴ K. Jireček, n. d., 50; V. Klaić, n. d., 18; M. Vego, n. d., 61.

¹ K. Jireček, Trgovački drumovi i rudnici ..., Sarajevo 1951, 50; V. Klaić, Poviest Bosne, Zagreb 1882, 44.

sle da je kod Jajca, a neki kod Kaknja).⁵ Među ostale kraljevske i velikaške gradove spadaju: Vesela Straža (nedaleko Bugojna), Prozor, Susjed (kod Gornjeg Vakufa), Vinac (kod Jajca), Biograd ili Prusac (kod Donjeg Vakufa), Toričan (nedaleko Travnik), Kreševo, Vranduk, Dubrovnik (nedaleko Ilijaša), Čajangrad (blizu Visokog) i drugi. Najistaknutija rudarska i trgovačka mjesta su: Fojnica, Podvisoki, Kreševo, Deževica (kod Kreševa), Dusina (takoder kod Kreševa) i Ostružnica (kod Fojnice). Kao sjedišta crkvenih velikodostojnika i mjesta važnijih crkava spominju se: Janjići (kod Zenice), Moštre (kod Visokog), Arnautovići (kod Visokog), Sutjeska, Kreševo, Fojnica, Vranduk i druga. Od važnijih historijskih mjesta navodimo samo Bilino Polje (kod Zenice). Najvažnije i najveće dubrovačke kolonije bile su u Podvisokom i u Fojnici, a tvrdi se da su Dubrovčani po-

digli i utvrđeni grad Dubrovnik (Dabrovnik), nedaleko Ilijaša.⁶

Glavni putovi koji su prolazili kroz Vrhbosnu spajali su ušće Neretve sa Ugarskom, zatim Split sa bosanskim rudnicima i trgovištim, onda Hrvatsku sa Kosovom i Carigradom, te jedan put koji je od Save išao u unutrašnjost Bosne. Prvi put je prolazio kroz dolinu Lepenice, a onda išao preko Visokog i Sutjeske do Olova i dalje. Drugi je od Klisa dolazio u Livno, a odatle jednim krakom išao preko Kupresa u Uskoplje i dalje, a drugim preko Duvna u Ramu i Fojnicu. Treći je prolazio dolinom Save i išao u Kamengrad, Ključ i Jajce, zatim u Travnik, a onda preko Kiseljaka u Sarajevo i preko Hodidjeda i Prače vodio u Višegrad i dalje. Četvrti je od Save išao dolinom Bosne i imao je uglavnom vojni značaj.

ISTORIJSKI PREGLED

U Bosni od X do XII v. karakteristične su česte i velike promjene u kojima su se smjenjivali strani i domaći gospodari.

U XII v. počinje širenje Mađara na Balkansko područje, pri čemu su oni zauzeli Ramu, a vjerovatno i još neke krajeve Bosne, gdje njihova vlast, sa manjim prekidima, traje više od dva vijeka.

Od domaćih vladara najprije se javlja ban Borić kao mađarski vazal, zatim u Bosni kraće vrijeme vlada Vizantija, a onda dolazi period Kulina bana (1180—1204. g.). Najnovija istraživanja govore nam o tome da je na Kulinovom dvoru postojala i institucija Velikog sudijske, koja je važan atribut moderne državne organizacije.⁷ Nemamo sigurnih podataka gdje je rezidirao ban, ali sve govori da je centar države bio negdje na potezu Visoko—Zenica.⁸ U nauci je izražen stav da bosanski banovi nisu ni imali stalnih rezidencija, nego da su obilazili svoj teritorij i na izvjesnim mjestima se zadržavali duže ili kraće, obavljajući tako i sudsko-upravne djelatnosti u svojoj zemlji i vršeći kontrolu svojih lokalnih državnih organa.⁹

⁵ M. S. Filipović, n. d., 209; M. Vego, n. d., 74; P. Anđelić je na dobrom putu da utvrdi kako se pod imenom Trstivnice i Sutjeske misli na jednu te istu prijestolnicu, te da su Mile kod Visokog.

⁶ K. Jireček, n. d., 72; M. Filipović, Dubrovnik u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1924, 101—104.

⁷ S. Bešliagić — Z. Kajmaković — F. Ibrahimpašić, Čirilski natpis iz doba Kulina bana, Naše starine X (Sarajevo 1965), 204.

⁸ C. Truhelka, Natpis Kulina bana, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1898, 617—622; F. Rački, Bogumili i patreni, Beograd 1931, 391—393; M. Pucić, Spomenici srpski I, 50—51; V. Klaić, n. d., 221—222; M. Vego, n. d., 50.

⁹ V. Jokanović, Prilog proučavanju bosanskog feudalizma, Radovi Naučnog društva BiH II, Sarajevo 1954, 228.

Nije utvrđeno ko je naslijedio Kulina bana na bosanskom prijestolju. Pretpostavlja se da je to bio njegov sin Stjepan.¹⁰ Malo potom javlja se ban Matija Ninoslav.

Nakon Ninoslavljeve smrti u centralnoj Bosni su se na vlasti održavali ban Prijezda i njegov sin Stjepan Kotroman.¹¹ Za vrijeme Prijezde vlast bana se svela na maleno područje, dok su u ostalim krajevima gdje je bila neposredna mađarska vlast gospodarili mađarski velikaši. Krajem XIII v. naglo su se ojačali hrvatski bibrirski knezovi Subići, koji su ovladali skoro čitavom Hrvatskom i Primorjem, pa su nastojali da potčine i Bosnu. Prilike u Bosni za vrijeme Subića nisu sasvim jasne; bilo je ratovanja, ali i kompromisa između njih i bosanskog bana, čija vlast, barem u nekim dijelovima Bosne, nije prestajala. Međutim, zbog izmijenjenih političkih prilika kako u Hrvatskoj tako i još više oko nje, vlast Subića je počela da slabi, pa je tako 1322. g. sasvim prestala.¹² Ne zna se tačno kada je Stjepan Kotroman umro i kako je u pogledu banske stolice bilo neposredno iza toga.¹³ Izgleda da je on umro 1313. g. i da ga je naslijedio malodobni sin Stjepan Kotromanić, u čije ime je vladala majka mu Jelisaveta. Zna se da je Stjepan Kotromanić bio ban Bosne od 1322. do 1353. g. U toku vladanja ovaj ban je udvostručio teritoriju Bosne. On je znao da stvori i povoljne uslove za otvaranje prvih rudnika, zatim za razvoj trgovine, a i za stvaranje utvrđenih gradova i trgova uz njih.

Poslije smrti Stjepana Kotromanića na bosanski prijestolje stupa brat mu Tvrtko (1353. do 1391. g.), koji je uspio da se uzdigne na stepen najvećeg bosanskog vladara.¹⁴ Iako je na svom

¹⁰ V. Klaić, n. d., 65.

¹¹ V. Klaić, n. d., 84 i 89.

¹² V. Klaić, n. d., 93—94.

¹³ V. Klaić, n. d., 92.

¹⁴ VI. Corović, Bosna i Hercegovina, Beograd 1925, 50.

putu imao velikih teškoća, Tvrtko je uspio da sredi unutrašnje prilike i da svoju vlast znatno proširi na sve strane. Krunisanjem u Mileševu 1377. g. postao je kraljem Bosne, Srbije, Primorja i Zapadnih strana. Trinaest godina kasnije proglasio se kraljem Srbije, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja. Tako velike uspjeha Tvrtko je postigao zahvaljujući povoljnim okolnostima u susjednim zemljama, ali prije svega zahvaljujući tome što je zaista bio pronicljiv i velik političar, zatim što je stvorio vrlo jaku i suhozemnu i pomorsku vojsku i što je u svemu tome imao vrsne i odane vojskovođe, kakav je npr. bio veliki vojvoda Vlatko Vuković. Tvrtko je znao da ojača centralnu vlast, da postigne i zadrži privrženost naraslih bosanskih feudalaca. Dvor je reorganizovao i uveo neka nova zvanja po uzoru na srpski dvor. Jedan od najuglednijih ljudi tada je bio Mastan Bujanjić, koji je kao vojvoda rezidirao u Drežnici na Neretvi.¹⁵ Tvrtko se uveliko aktivizirao i na privrednom jačanju svoje zemlje. Umro je 1391. g. Pretpostavlja se da je sahranjen u Arnautovićima kod Visokog, gdje su nadeni fragmenti brokata sa elementima grba Kotromanića, u blizini Moštra, gdje mu je bio dvorac i gdje su otkriveni temelji monumentalne srednjovjekovne crkve.¹⁶

Iza smrti Tvrtka stanak je proglasio kraljem Stjepana Dabišu, mlađeg Tvrtkovog brata. Nakon četvorogodišnje vladavine on je umro, pa je vlastela izabrala ženu mu Jelenu Grubu za kraljicu. Za vrijeme Dabiše i Jelene skoro osamostaljeni feudali veoma utiču na dvor. Među ovima se ističu Hrvatinici, zatim Kosače i Pavlovići. Hrvatinici su bili gospodari u Donjim krajevima. Tamo se osilio Hrvoje Vukčić, koji ne samo da je imao zvanje velikog bosanskog vojvode nego je uspio da postigne i dostojanstvo hrvatsko-dalmatinskog bana. Za vrijeme Jelenine vladavine Hrvoje je smatran prvom ličnošću iza kralja. U istočnoj Bosni se isticao Pavle Radenović, sa dvorom u Prači. U Humu se iza Vlatka Vukovića isticao Sandalj Hrančić. U ovo doba se ističe i tepčija Batalo, gospodar gornje Lašve. God. 1398. i pored žive Jelene Grube, velikaši, pod utjecajem Hrvoja, izaberu za kralja Ostojicu, nezakonitog sina Tvrtka I, koji se održao na tome položaju 6 godina. Tada je došlo do stanka koji je odbacio Ostojicu i za kralja izabrao Tvrtka II, sina Tvrtka I, koji je vladao 4 godine. Iza toga je, sticajem prilika, ponovno došao na vlast Ostojica. Iza njegove smrti bude izabran njegov sin Stjepan Ostojić. Tih burnih dana ponovno se javlja Tvrtko II sa svojim pretenzijama na prijesto. I zaista na stanku u Milodraži bude napušten Stjepan Ostojić a izabran Tvrtko II Tvrtković po drugi puta. Turci su zajedno sa Radivojem, sinom Stjepana Ostoje, pretendentom na bosanski prijesto, stalno ugrožava-

¹⁵ S. Bešliagić, Mastan Bujanjić, Godišnjak Istorijskog društva BiH VII, Sarajevo 1955, 67—80.

¹⁶ P. Anđelić, Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1962, 165—171.

vali Tvrtka II. Iza smrti Sandalja dolazi njegov sinovac Stjepan Vukčić.

Poslije smrti Tvrtka II na prijesto dolazi Stjepan Toma Ostojić, drugi nezakoniti sin kralja Ostoje. Vlastela je tada bila podijeljena i zavedena. Stjepan Vukčić se snažno ojačao i 1448. g. proglasio hercegom od sv. Save, po čemu je njegova zemlja od tada postala Hercegovina. Kralj Toma se u svojoj politici oslanjao na papu i na Ugarsku. Međutim, Turci su sve više napredovali, uz pomoć Stjepana Vukčića zauzeli su dio Bosne i stvorili tzv. Bosansko kralještvo.

Nakon Tomine smrti 1461. g. za novog kralja u Jajcu je krunisan sin mu Stjepan Tomašević, prozvavši se kraljem Srbije, Bosne, Primorja, Humske zemlje, Dalmacije, Hrvatske, Donjih krajeva, Zapadnih strana, Usore, Soli, Podrinja... On je odmah iz Bobovca prestonicu preselio u Jajce. Počeo se ozbiljno pripremati za odbranu od Turaka i u tome je tražio svakovrsnu pomoć. Međutim, 1463. g. Turci navale svom silinom, zauzmu Podrinje, uđu u »Kraljevu zemlju«, osvoje Bobovac i ubrzo stignu do Jajca, koje je već bilo napušteno. Za kraljem je nastala potjera, te ga stigoše u gradu Ključu, gdje se predade. Padom Bobovca, Jajca i Ključa bila je sudbina Bosne odlučena.

Ugarski kralj Matija Korvin, uz pomoć Vladislava, sina Hercega Stjepana, iste godine u zimu povratu Donje kraje i Usoru i od oslobođenih oblasti stvori dvije banovine — Jajačku i Srebreničku, u kojima je ugarsko-hrvatska vladavina ostala još oko 60 godina. Veći dio Hercegovine još je ostao u vlasti Hercega Stjepana do 1482. g., kada je sva Hercegovina bila zauzeta od Turaka. Nakon zauzimanja Srebreničke oko 1512. g., a potom i Beograda 1521. g., Turci su ubrzo zavladaali Jajačkom banovinom sa gradom Jajcem.

Poslije bitke na Kosovu Turci su češće upadali u Bosnu. Turski utjecaj je veoma ojačao poslije 1415. g., kada su oni zajedno sa Hrvojem Vukčićem pobijedili Mađare kod Doboja. Nešto prije 1453. g. oni su u Bosni stvorili svoju prvu upravnu jedinicu, tzv. »Bosansko kralještvo«. Njihova vlast se potom širila prema rudarskim centrima — Fojnici i Kreševu, a onda i dalje. Padom Bosne 1463. g. stvoren je bosanski sandžak, u čijem sastavu su, pored »Zemlje bosanskog kralja«, oblasti Pavlovića i Kovačevića, te okupiranog dijela Hercegovine, bile još i ranije zauzete zemlje Raške i Bosne.

Ranije spomenutom akcijom Matije Korvina i Vladislava Vukčića napredovanje Turaka je usporeno, a stvaranjem dviju banovina područje sandžaka se znatno smanjilo i uglavnom svelo na Gornju i srednju Bosnu i na Podrinje. U takvoj situaciji Turci su došli na misao o obnovi bosanskog kraljevstva. Tako oni 1465. g. postavljaju kralja i daju mu u vlast 6 utvrđenih gradova (nije

poznato koji su to gradovi).¹⁷ Ličnost toga kralja je nedovoljno jasna. Po uzoru na Turke, sada i Matija Korvin preduzima nešto slično na svojim bosanskim teritorijama. Tako on jedan dio Bosne daje slavonskom vlastelinu Nikoli Iločkom i postavlja ga kraljem Bosne. Turci na to reagiraju ponovnim postavljanjem svoga kralja 1476.¹⁸ g. Ni ta nova ličnost nije jasna.

PRIVREDA

Kao zemlja feudalnog doba u kojoj je dominiralo stočarstvo i zemljoradnja, srednjovjekovna Bosna je u prvo vrijeme, pored neznatne međusobne razmjene dobara, najviše bila upućena na izvoz u Dubrovnik i druga primorska mjesta. Dubrovčani su, opet, kao vješti trgovci, imali računa da kupovinom ili razmjenom ne samo podmiruju svoje uže potrebe bosanskim proizvodima nego i da ih izvoze na druga evropska tržišta. I za uvoz Bosna je bila skoro isključivo orijentirana na Dubrovnik i još neka primorska mjesta. Kao trgovci pojavljivali su se najviše Dubrovčani, a kao karavanski prevoznici domaći vlasi, pretežno iz Huma i Hercegovine. Za razvoj trgovine od najvećeg značaja bio je ugovor Kulina bana i Dubrovčana koji je sklopljen 1189. g. Zapravo, od tada se i može govoriti o pravoj trgovini u Bosni. Za vrijeme Stjepana II Kotromanića, kada je bosanski teritorij proširen prema moru i kada su otvoreni prvi rudnici srebra (Ostružnica), ojačane su veze Bosne sa Dubrovnikom, Splitom, Trogirom, Sibenikom i Mlecima. Od tada se najviše izvozi srebro, žito, vosak i konji, a zatim i roblje.²⁰ Dotle je bio u opticaju strani metalni novac, najviše mletački, ali od tada prevladuje dubrovački, a za vrijeme Stjepana Kotromanića počinje kovanje domaćih novčanih emisija. Za vrijeme Tvrtka I otvaraju se rudnici srebra u Fojnici i olova u Kamenici i Olovu i izvoz se pojačava. Još uvijek najveći dio trgovine se odvija preko Dubrovčana, ali se već počinje da stvara domaći sloj trgovaca. Glavni profit od svega ima vladar. Tvrtko i sâm trguje nekim artiklima. I on kuje svoj novac. Uz rudarska mjesta stvaraju se trgovišta i izgrađuju kolonije Dubrovčana. U razvoju rudarstva u Bosni imaju učešća i Sasi, ali ni izdaleka koliko u Srbiji. U Bosni su se za to brzo osposobili domaći ljudi koji su zbog svoje stručnosti bili traženi i u druge zemlje, kao npr. u Napulj.²¹ I nakon Tvrtkove smrti razvijaju se i napreduju rudarstvo i trgovina, ali sada se od toga bogate i oblasni gospodari. Sada

U vremenu od 1463. do 1470. g. najveći dio područja centralne Bosne (koje se tretira u ovoj monografiji) pripadao je kadiluku Bobovac u sastavu vilajeta Kraljeva zemlja. Župa Uskoplje je također bila u sastavu ovog vilajeta, ali u kadiluku Neretva. Tada je župa Vrhbosna bila u sastavu vilajeta i kadiluka Saraj-ovasi.¹⁹

i domaći trgovci predstavljaju određeni faktor, ali su oni uglavnom aktivni u krajevima gdje ne dolaze strani trgovci, npr. u istočnoj Bosni. Kolonije dubrovačkih trgovaca su najbrojnije u Podvisokom i u Fojnici, ali se nalaze i u Deževici, Dubošici, Kamenici, Olovu, Ostružnici i drugim mjestima. Rudarstvo kao najvažnija privredna grana sada dostiže svoj maksimum, zahvaljujući najviše okolnosti što je nastao zastoj u evropskoj rudarskoj proizvodnji, pa su mnoga tržišta bila upućena na balkanske zemlje. Tako se srebro proizvodi u Fojnici, Dževici, Dusini i Kreševu, a olovo u Kamenici i Deževici. Željezo se proizvodi u Kreševu i Bisočici.²² Podaci govore i o proizvodnji zlata, bari i žive. I topioničarstvo je bilo razvijeno. Srebro, olovo, bakar i željezo su se izvozili i nepretrađeni i prerađeni. Od rudarske proizvodnje uzimane su carine koje su bile glavni prihod vladara, a ponekad i oblasnih gospodara. Carine su naplaćivane ili neposredno ili putem zakupaca, najčešće Dubrovčana. Tako su, npr., postojale carinarnice u Kreševu, Dubošici kod Vareša, Kamenici, Ostružnici, Fojnici, Olovu i Deževici. Upadi Turaka i nesigurnost zbog opasnosti iz te strane bili su razlog da je privreda oko polovine XV v. u cjelini počela da slabi, a rudnici su skoro sasvim prestali sa proizvodnjom.

Zanatska proizvodnja se uglavnom svodila na kućnu radinost koja je podmirivala osnovne potrebe stanovništva. Najviše se proizvodilo prsto sukno platno-raša, a nešto i izvozilo. Kralj Tvrtko je na svom dvoru okupljao strane tekstilne majstore da bi unaprijedio to zanatstvo. Tako je stvorena radionica (podstrigačka, cimatorska) u kojoj se za potrebe dvora pravilo finije sukno. Kasnije se tekstilno zanatstvo razvija-bosanski mladići u Dubrovniku uče taj zanat i vraćaju se u svoja mjesta da samostalno rade. Tako se vremenom razvio »bosanski način« pravljenja odjeće, a izrađuju se i pojasevi »na bosanski način«.²³ U XV v. već imamo tekstilnu manufakturu u Bosni. Poznato je kako su još za vrijeme Kulina bana u

Bosni radili zadarski zlatarski majstori. Kasnije su dolazili i dubrovački zlatari.²⁴ Iz najnovije literature doznajemo da je u zapadnoj Bosni, najvjerojatnije u Livnu, izrađivan ženski nakit, posebno filigranske naušnice prvorazredne umjetničke vrijednosti.²⁵ Iz natpisa na jednome stečku sela Mršića kod Vlasenice vidimo da je tu sahranjen (a to znači da je tu živio i radio) zlatar Divac.²⁶ Sigurno to nije jedini seoski zlatarski majstor u XIV i XV v. u Bosni, kada se znade da je u feudalaca toga doba moglo biti srebra i zlata za izradu nakita. Ima podataka da je u XV v. bilo više Dubrovčana—zlatara, kao članova kolonija u Visokom i u Fojnici.²⁷ Ranije smo rekli da je prvi domaći novac počeo da kuje Stjepan II Kotromanić, a da je kasnije novac kovao i Tvrtko I. Zapravo, bosanski novac počinje sa Šubićima, samo je on tada bio prava imitacija mletačkih groša. Osim navedenih vladara, novac su kovali još i Tvrtko II, Stjepan Tomašević, kao i Nikola Iločki. Za kovanje novca postojale su kovnice i dobri

stručnjaci. Vjerovatno su prvi stručnjaci bili stranci, ponajprije Dubrovčani. Nije poznato gdje je bila kovnica bosanskih novaca. Neki novci su kovani izvan Bosne. Najvjerojatnije je da su novci Šubića kovani izvan Bosne. Pretpostavlja se da je Nikola Iločki kovao novac u Iloku, u Slavoniji. Poznato je da je Tvrtko I u periodu kraljevanja jedno vrijeme koristio kovnicu u Kotoru. Inače, misli se da je bosanska kovnica najprije mogla biti u Fojnici.²⁸ U Bosni rade i dubrovački krojači i kamenoresci. Poznato je, napr., da su kamene cisterne za vodu u Bobovcu i nekim drugim utvrđenim gradovima gradili dubrovački majstori.²⁹ Gradsko zanatstvo počinje u XIV, a u prvom polovini XV v. ono se već dobro razvija. Uopšte, zanatstvo u Bosni je vezano najviše za trgovu i rudarske centre, gdje su i potrebe za tim proizvodima bile najveće. Postojale su radionice za preradu željeza u Fojnici i Kreševu gdje su se proizvodili mačevi, štitovi, noževi, čavli, nakit i drugi predmeti.

KULTURA

Stvaranjem organizovane feudalne države, a pogotovo stvaranjem uslova za razvoj privrede za vrijeme Kulina bana, može se govoriti i o kulturnim djelatnostima u srednjovjekovnoj Bosni. U to vrijeme pada dolazak i boravak zlatarskih majstora braće Mateja i Aristodija. Najnoviji podaci govore i o djelovanju Draže Ohmućanina, vjerovatno našeg prvog domaćeg arhitekta. On je gradio mauzolej velikom sudiji Kulina bana — Građesi, u Podbrežju kod Zenice.³⁰ U Muhašinićima kod Visokog nađeni su ostaci crkve koju je podigao Kulini. O banovim dvorcima, utvrđenim gradovima i drugim građevinama ne samo iz doba Kulina bana nego sve do XIV v., nemamo podataka. Vjerovatno su dvorci bili pretežno od drveta, pa nisu mogli dugo izdržati, a utvrđeni gradovi kasnije su rušeni i prepravljani. Tada, doduše, za Bosnu nastaju relativno teški dani zbog ratovanja, pustošenja i socijalnih previranja. To je istovremeno i period kada se veoma osjeća moć bosanske crkve, koja nije voljela velebnost i sjaj u crkvenom graditeljstvu. Vjerovatno je rušeno i ono što je podizano marom i sredstvima zapadne crkve, kao što

je npr. katedralna crkva sv. Petra u Brdu kod Blažuja (ili u Sarajevu).

Znatne promjene nastaju u XIV, ali još više u XV v., kada se razvija rudarstvo, a u vezi s tim trgovina, kada nastaju trgovišta i kolonije, kada se stvara građanska klasa kao nova društvena snaga.³¹ Tada se dvorovima i utvrđenim gradovima posvećuje velika pažnja. Tako je dvorac na Bobovcu podignut za vrijeme Stjepana II Kotromanića, a poznato je da je jednu cisternu u tome gradu, po porudžbini Tvrtka I, radio dubrovački majstor Petar Jugončić.³² Tada Hrvoje Vukčić gradi dvorac i katakombe u utvrđenom gradu Jajcu. Dvorac mu je građen po uzoru na gotički dvorac napuljskog kralja Ladislava, koga je u svojoj politici podržavao i čiju je zaštitu često imao. Na tome je radio čuveni splitski majstor Aleš, odnosno njegovi saradnici i učenici, među kojima i Juraj Gradomilović iz Vesele Straže kod Bugojna.³³ Više domaćih ljudi su učili ili radili u klesarskim radionicama Primorja. Tako je u Zadru 1455. g. učio Radoslav Hrković iz Jajca, a u šibeničkoj radionici čuvenog Jurja Dalmatinca radio je 1451—1453. g. klesar Radovan Radoslavčić, također iz Jajca.³⁴ Tada je i obnovljena crkva sv. Katarine u Jajcu, od koje danas imamo samo toranj i nešto zidova. Hrvojev dvorac u Jajcu je srušen i dosada su pronađeni samo njegovi arhitektonski fragmen-

¹⁷ H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 43.

¹⁸ S. Ćirković, n. d., 339; Isti, Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. g. Istorijski glasnik Beograd 1954, br. 3, str. 128.

¹⁹ H. Šabanović, n. d., 117.

²⁰ D. Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1961, 18—19.

²¹ D. Kovačević, n. d., 152.

²² D. Kovačević, n. d., 146.

²³ D. Kovačević, Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekovnoj Bosni, Godišnjak Istorijškog društva BiH X, Sarajevo 1959, 292.

²⁴ C. Fisković, Dubrovački zlatari od XIII—XVIII stoljeća, Starohrvatska prosvjeta III (1949), sv. 1, 170; D. Kovačević, n. d., 284.

²⁵ Š. Bešlić, Groborezi, Sarajevo 1964, 96—97.

²⁶ Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1890, 248 i Wissenschaftliche Mitteilungen III, 501; Š. Bešlić, n. d., 97.

²⁷ D. Kovačević, n. d., 286—287.

²⁸ D. Kovačević, n. d., 279—296.

²⁹ C. Fisković, Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku, Zagreb 1947, 240; D. Kovačević, n. d., 284.

³⁰ Š. Bešlić — Z. Kajmaković — F. Ibrahimpašić, n. d., 205.

³¹ P. Anđelić, Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna istorija BiH, Sarajevo 1966, 410.

³² P. Anđelić, n. d., 422 i 427.

³³ C. Fisković, Dubrovački i primorski graditelji XIII—XVI stoljeća u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Peristil 5, Zagreb 1962, 40; Đ. Basler, Klesarski majstori i radionice u srednjovjekovnoj Jajcu, Zbornik krajiških muzeja, Banja Luka 1962, 103.

³⁴ P. Anđelić, n. d., 453.

ti. Tada su sigurno nastali i brojni katolički samostani i crkve koje su kasnije ili srušene ili toliko adaptirane da su izgubili svoju izvornu arhitektonsku vrijednost (Visoko, Kreševo, Fojnica, Olovo...). U ovo vrijeme je bilo uobičajeno i podizanje grobnih crkva—mauzoleja. Tako je nastao mauzolej u Podbrežju kod Zenice, podignuta je kapela bosanskih kraljeva na Bobovcu, građena je Hrvojeva podzemna kapela — takozvane katakombe u Jajcu, zatim je podignut Batalov mauzolej u Turbetu kod Travnika, kao i mauzolej njegovog sina kneza Vuka u Malom Mošunju, također kod Travnika, a podignuti su i Nespinin mauzolej u Gračanici kod Visokog i mauzolej feudalca Radovana Pribilovića u blizini Kaknja.

Osnovna karakteristika arhitekture toga perioda, kao i uopšte arhitekture srednjovjekovne Bosne, jeste u tome da se takvi objekti podižu najviše u centralnoj Bosni, a mnogo manje u perifernim oblastima, i što se tu osjećaju strani, najviše zapadni umjetnički utjecaji.

Umjetničke obrade metala bilo je u centralnoj Bosni u toku čitavog srednjeg vijeka. Pioniri u tome poslu bili su zadržski zlatarski majstori koje je angažovao još Kulin ban. Prvi kovničari novca su također stranci za vrijeme Šubića. Kasnije, kada se proizvodnja srebra, olova i drugih metala razvila i kada su potrebe za nakitom, umjetnički oblikovanim predmetima i novčanom monetom narasle, uslijedio je dolazak većeg broja majstora, i u primorskim gradovima su se osposobili i domaći ljudi, pa su se otvarale radionice na više mjesta.

O slikarskoj umjetnosti nemamo mogućnosti da kažemo mnogo, a pogotovo nešto sigurno, jer gotovo da o tome uopšte nemamo podataka, a od djela te vrste je vrlo malo ostalo, pa i to još nije proučeno. Fragmenti zidnih slikarija nađeni su na zidovima crkve sv. Katarine u Jajcu, iz XIII—XIV v., na mauzoleju tepčije Batala u Turbetu kod Travnika, s kraja XIV v., i na zidovima dvorske kapele u Bobovcu, iz XV v. Ovdje treba spomenuti i slikarske minijature na Hvalovom rukopisu (danas u Bolonji) i Hrvojevom misalu (danas u Carigradu) koji su rađeni za vremena Hrvoja Vukčića u početku XV v. One su rađene u stilu takozvane zrele gotike i pridaje im se evropski rang. Na ovim poslovima je bilo dosta angažovanja stranih majstora, ali ima podataka koji govore o tome

da su nekim od tih poslova bili vični i domaći ljudi. Ostao nam je, npr., podatak da je Martin Petković iz Jajca učio slikanje u Dubrovniku 1431. g.³⁵ Ukrasavanje rukopisa u doba kraljeva bilo je dosta razvijeno, pa se takozvanoj bosanskoj minijaturi u okviru južnoslovenskog slikarstva pridaje dosta veliki značaj.

Ostalo nam je nešto i spomenika slovenske pismenosti. Najstariji natpisi na kamenu su onaj na Kulinovoj ploči iz Muhašinovića kod Visokog³⁶ i onaj na dovratku mauzoleja iz Podbrežja kod Zenice.³⁷ Iz toga doba je i Kulinov ugovor—povelja o trgovini Dubrovčana. Svi spomenici pismenosti u Bosni su ćirilski, osim Hrvojevog misala koji je uglavnom pisan glagoljicom. Brojne su vladarske i vlastelinske povelje, koje su dragocjeni priloci za proučavanje jezika i pisma. Ovdje treba spomenuti i kronike franjevačkih samostana, od kojih je jedino Fojnička iz XV v., dok su ostale nešto kasnije.

Izgleda da u srednjovjekovnoj Bosni nije njegovana prava pozorišna umjetnost. Spominju se najprije pojedinci, a kasnije i neke grupe koje su izvodile izvjesne vještine i zabavljale dvorjanike.

Stećci centralne Bosne su i najbrojniji i najizrazitiji spomenici kulture srednjovjekovne Bosne. Iako ih je na razne načine mnogo uništeno, mi smo ih našli i evidentirali u 4758 primjeraka. Ima ih u svim krajevima, ali relativno najviše oko Ilijaša, Visokog, Kiseljaka, Travnika i Gornjeg Vakufa. Svojom lokacijom oni nam govore o srednjovjekovnim naseljima, a u njihovim oblicima, ukrasima i napisima vidimo pripadnost određenom sloju kao i vrijeme njihove pojave. Posebno su vrijedni ukrasni primjerci i oni sa natpisima u »bosančici«. Oni nam govore o vještini »kovača« i dijaka i o ukusu i stepenu kulture poručioća. Natpisi na stećcima, i pored toga što ponekad nekim svojim dijelovima imitiraju starije grobne natpise, ipak i po jeziku i po pismu predstavljaju pretežno originalne i zanimljive epitafe. Neki primjerci stećaka, kao što su oni iz Zgošće kod Kaknja ili iz Kopošića kod Ilijaša, predstavljaju zaista najviši umjetnički likovni stepen koji je postignut na stećcima Bosne i Hercegovine.

VJERSKE PRILIKE

Vjerske prilike su se snažno odražavale na društvene odnose u periodu bosanske državne samostalnosti. Stanovništvo je bilo kršćansko, s tom razlikom što je jedan dio pripadao zapadnoj — rimskoj crkvi, drugi, manji dio istočnoj — pravoslavnoj, a najveći dio tzv. bosanskoj crkvi koja je bila heretička. Ne postoje ni potpuni ni sasvim naučno provjereni podaci o stanju u tome pogledu, ali se ipak osnovne stvari mogu formulirati.

poznato ni gdje joj je bilo sjedište ni ko su joj bili biskupi (vjerovatno u Fojnici ili u Kreševu, sa domaćim ljudima kao biskupima od polovine XII v.). Ova bosanska katolička biskupija ispočetka je bila u sastavu nadbiskupije u Splitu, kasnije u Baru, zatim je bila podređena nadbiskupu u Dubrovniku, a od polovine XIII v. kaločkoj nadbiskupiji sa sjedištem u Đakovu. Misli se da je u prvoj polovini XIII v. centar bio u Brdu u Vrhbosni (ne zna se tačno gdje je to), a malo iza toga je prenesen u Đakovo, gdje je ostao sve do iza pada Bosne pod Turke. Dugo vremena je katoličanstvo u Bosni životarilo. U XIII v. su tu dominikanci koji se nisu snašli. Na prijedlog srpskog kralja Dragutina 1291. g., koji je kao mađarski vazal vladao Usorom i Soli, papa Nikola IV je u Bosnu poslao franjevce, koji su potisnuli dominikance i koji su, kao domaći ljudi, postepeno zadobijali povjerenje stanovništva, tako da su sredinom XV v. postigli veliki utjecaj na dvoru i uspijevali u progonu heretika. Franjevci su podigli niz crkvi i samostana. Tako se u XIV v. spominju crkve u Veseloj Straži, Trstionici, Fojnici, Jajcu, Vranduku, Kreševu i dr., a samostani u Jajcu, Fojnici, Visokom, Deževici, Milodražu (možda još i u XIII v.) i dr.

O pravoslavnim vjernicima postoje vrlo oskudni podaci. U XI v. spominju se pravoslavni samostani, iz čega proizlazi da je bilo i sljedbenika.³⁸ U XIII v. priznavali su srpskog arhiepiskopa u Polimlju. Kada je kralj Tvrtko I zauzeo Polimlje i Podrinje 1376. g., ta episkopija postade Dabrobosanska. U XV v. sjedište joj je preneseno u Mileševu, a nakon pada pod Turke, u Sarajevo.

Egzistencija bosanske crkve počinje u drugoj polovini XII v. Izgleda da su klice heretičkog učenja prenijeli neki Bosanci koji su radi trgovine išli u Carigrad. Sigurnije je da su u tome pogledu više učinili prognani heretici iz Dalmacije, pred kraj toga vijeka, koji su uživali zaštitu u Bosni. Među njima se ističu braća Matej i Aristodije, zlatari iz Zadra, koji su više puta boravili i radili u Bosni. Sasvim je vjerovatno da su i prognani srpski bogumili našli utočište u Bosni i tako doprinijeli širenju ove vjere. Poznati akt abjuracije Kulina bana i heretičkih starješina na Bilinom polju 1203. g. pred papinim legatom Kazamarisom, jasno govori da je broj tih vjernika tada bio velik i da je ozbiljno prijetilo širenjem u susjedne zemlje. Međutim, to odricanje je bila samo mjera izbjegavanja opasnosti progona i uništenja koji im je tada prijetio. I pored pojačane akcije rimskog pape i ugarskih kraljeva da se unište heretici u Bosni i reorganizuje katolička crkva, XIII v. je period kada bosanska crkva snažno napreduje. Tada je i bosanska vlastela pretežno već bila heretička. Iako je bogumilsko učenje u osnovi bilo protiv vlastodržaca, u bosanskim uslovima je došlo do kompromisa. Naime, bosanska crkva nije imala svoje feude i u tome pogledu nije predstavljala konkurenta. S druge strane, opasnost od pape i Ugarske nije

bila samo usmjerena na suzbijanje hereze nego i na oduzimanje zemalja od feudalaca i vladara, a u krajnjoj liniji je išla na to da se Bosna kao samostalna država pokori i uništi. Zato su se i feudalci i njihovi kmetovi našli u zajedničkom frontu odbrane. Osim toga, starješine bosanske crkve su zbog svojih osobina i načinom života već bili popularni i poštovani, a zbog pismenosti i vještine uveliko su korišteni na dvorovima vladara i feudalaca. Vladari su općenito podržavali ili tolerirali bosansku crkvu, a njene velikodostojnike cijenili i njihov autoritet koristili u svojim političkim akcijama. Neki od njih su i sami bili heretici, kao npr. Kulin ban, Matija Ninoslav, a neki to svoje uvjerenje nisu uvijek ispoljavali, ili su ga prikrivali, naročito u svojim vanjskopolitičkim aktima. Tako se, npr., Tvrtko I na dvoru obično pojavljivao kao katolik, zaštićavao je heretike i kao takav bio optuživan kod pape, a krunio se u pravoslavnom manastiru Mileševu, zbog čega ga je jedan naš uvažen istoričar smatrao pravoslavljem.³⁹ Autoritet bosanske crkve je najčešće korišten kao garancija vladarevih obaveza prema vlasteli, zatim kao garancija ugovora vladara na vanjskopolitičkom sektoru, te kao posrednik ili presuditelj između vlastele i dvora. Karakteristična je, npr., zakletva bana Stjepana II Kotromanića koju daje »pred djeodom velikim Radoslavom i pred gostom velikim Radoslavom i pred starcem Radomirom...«, itd.⁴⁰ U toj povelji se prvi puta spominje ime »bosanska crkva«. Ili slučaj kada je 1404. g. djed bosanske crkve angažovan da ispita spor između kralja Ostoje i vojvode Pavla Klešića, koji je bio sklonjen u Dubrovniku, kada je ustanovio da vojvoda nije kriv, pa je, po pristanku kralja, poslao u Dubrovnik delegaciju, u kojoj je učestvovao i starac Mišljen, da zamole vojvodu da se vrati i da uz garanciju ponovno uzme svoja oduzeta imanja.⁴¹

Naprijed smo rekli da je i vlastela pretežno pripadala hereticima. To je bilo naročito izrazito u XIV v., ali još više u XV v. Tako su najugledniji feudalski patareni, kao što su: Hrvoje Vukčić, Sandalj Hrančić, Pavle Radenović, tepčija Batalo, Herceg Stjepan i dr.

Tako je bosanska crkva imala povjerenje narodnih masa kao i povjerenje vlastele i dvora i postala je faktično državna vjera. Katolička crkva, koja je sve više akcija preduzimala, nije uspijevala da se nametne, najviše zbog toga što se oslanjala na Rim i Budim, koji su u očima Bosne bili omraženi. Međutim, bosanska crkva je ipak počela da gubi svoje pozicije. Pored ostalog, tome je doprinosila okolnost da joj je organizacija inače bila labilna i da je, utjecajem uključene vlastele i privikavanjem vjerskih funkcionera na svjetovni život — služeći po dvorovima, primajući poklone i bogateći se — strogost vjerskih moralnih propisa

³⁸ I. Ruvarac, Tri dodatka k raspravi »Banovanje Tvrtka bana«, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1894, 619.

⁴⁰ Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1953, 525.

⁴¹ V. Klaić, n. d., 221—222.

³⁸ V. Klaić, n. d., 346.

³⁵ D. Kovačević, n. d., 289.

³⁶ C. Truhelka, Natpis Kulina Bana, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1898, 617—622.

³⁷ Š. Bešlić — Z. Kajmaković — F. Ibrahimpašić, n. d., 203—208.

shvaćana olako i sve liberalnije. Zatim, tome je doprinijela i okolnost što je bosanska crkva ostala izolovana i bez naslona na druge, van Bosne. Osim toga, sve veća opasnost od Turaka izazivala je oslanjanje bosanskih vladara na Ugarsku i na Rim, kao najveće zaštitnike zapadnog kršćanstva, što je samim tim jačalo katoličku crkvenu organizaciju u zemlji i stvaralo povoljne uslove za njen sve jači utjecaj na državnu politiku. U posljednjim decenijama bosanske države ne samo da se riječ bosanske crkve nije više osjećala nego se posljednji

kraljevi pridobijaju za progon heretika. Tako je za vrijeme Stjepana Tomaša, oko 1450. g., glavnina heretika, zajedno sa djedom i ostalim starješinama, morala da napusti Bosnu i pređe u Hercegovinu, gdje su imali zaštitu Hercega Stjepana. Ta gonjenja su nastavljena i kasnije. Mnogi su iz straha prešli na katoličku vjeru ili su se sklanjali na posjede feudalaca izvan Kraljeve zemlje. Propašću bosanske države nestaje i bosanske crkve. Pretpostavlja se da su heretici relativno lako prelazili na islam.⁴²

II

PREGLED NEKROPOLA

PODRUČJE OPŠTINE ILIJAŠ

1 — LJUBINA

Tako se zove čitav jedan kraj u donjem toku riječice Ljubine. Ispod zaselaka Čepiljače i Ulištovići, a pokraj same riječice, bila je oveća nekropola stećaka, od koje je do danas preostalo svega 8 primjeraka, od čega 7 sljemenjaka i 1 stubac. Spomenici su stradali prilikom građenja stare ceste i uskotračne željezničke pruge, a ponovno i prije nekoliko godina, kada se pravila postojeća asfaltna cesta.

Svih 7 sljemenjaka danas nisu in situ, nego leže pored ceste, a jedan veliki, sa tordiranom vrpcom oko donjih ivica, nalazi se u vodi pokraj mostića. Jedino stubac stoji još na svom mjestu, u šikari na desnoj obali riječice. To je zapravo nišan koji je pri vrhu tako urezan da dočarava glavu i ramena. Ima ukrase na istočnoj široj strani. To su: krst čiji se krakovi na krajevima završavaju kao kružići, i jedan polumjesec iznad njega. Paralelno sa uspravnim ivicama stuba pruža se vrpca od kosih paralelica, koja je ispod krsta vezana kraćom vrpcom od cikcak-linija. U predjelu glave stuba vrpca je u obliku trougla, također od cikcak-linija⁴³ (sl. br. 1.)

Svi ovi spomenici su vrlo dobro obrađeni. Sljemenjaci su sa postoljima. Stanje nekropole je vrlo neuredno.

Istražujući ovaj kraj i pišući o stećcima, Đoko Mazalić navodi da u Čepeljicima postoji velika nekropola i da ima natpis na jednome stubu. Držimo da je on pod tim podrazumijevao naprijed spomenute stečke u Ljubini, ispod zaseoka Čepi-

ljača i Ulištovića, te da se njegov stub odnosi na našu krstaču koja je više stub, na kojoj, međutim, nema natpisa.⁴⁴

1 — Istočna strana stuba u Ljubini

⁴² Obiman materijal o Bosanskoj srednjovjekovnoj crkvi može se naći u djelima: F. Rački, Bogumili i pa-

tareni, Rad JAZU VII, VIII i X, Zagreb 1869 i 1870 (ili: izdanje SKA, Beograd 1931) i A. Babić, Bosanski heretici, Sarajevo 1963.

⁴³ Đ. Mazalić, Hrišćanski nišani u okolini Travnika, Naše starine IV (Sarajevo 1957), 98.

⁴⁴ Đ. Mazalić, Starine po okolini Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja 1939, sv. I, (Sarajevo 1940), napomena na str. 29.

2 — STUPA

To je seoce pokraj ceste između Ljubine i Srednjeg.

Na lokalitetu Desava, oko 1,5 km južno od Srednjeg, na mjestu gdje je i aktivno katoličko groblje, nalazi se 1 osamljeni sanduk sa postoljem, koji je pomaknut sa prvobitnog mjesta i nešto skliznuo prema cesti. Dobro je obrađen, ali je od slabijeg materijala, pa je oštećen. Nema ukrasa.

3 — VIDOTINA

To je selo koje se nalazi oko 3 km istočno od Ljubine, kome se može doći od Stupe, uzbrdo, preko Radovrata.

Na lokalitetu Brdo (odmah do kote 931), pored puta, blizu zaseoka Vidakovići, nalaze se 2 sljemenjaka sa postoljima i 1 fragmenat ploče. Dobro su obrađeni, ali su danas nagnuti i utonuli u zemlju. Jedan primjerak stoji po pravcu zapad—istok, a drugi po pravcu sjever—jug.

Nemaju ukrasa.

Uz stečke ovdje vidimo i grobove koji su na površini zemlje omeđeni pritesanim kamenjem.

Odmah do ove nekropole, samo s druge strane seoskog puta, nalaze se ostaci starog muslimanskog groblja, gdje vidimo nekoliko prevrnutih stela i na jednoj od njih motive vrlo plastičnih jabuka.

Radimski je ostavio bilješku da se u Vidotini nalazi skupina od 9 stećaka. Mi smo ustanovili da u tome selu nema drugih stećaka osim na Brdu, gdje smo našli svega 3 primjerka. To bi moglo značiti da su neki stećci u međuvremenu uništeni.⁴⁵

4 — VILIČI

Vilići su selo oko 6 km istočno od Srednjeg, koje spada u područje planine Ozren. Na lokalitetu Jelica, blizu kuće Mehe Vilića, nalazi se nekropola sa 11 stećaka, od čega 8 sljemenjaka i 3 sanduka, sa postoljima.

Obrada vrlo dobra, današnje stanje osrednje (1 primjerak prevrnut).

Orientacija po pravcu zapad—istok, osim jednog malog sljemenjaka koji stoji po pravcu sjever—jug.

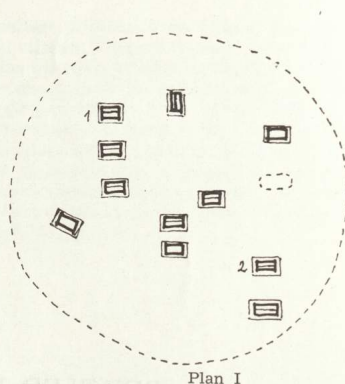
Prilaže se skica rasporeda stećaka — plan br. I.

Ukrašena su 2 sljemenjaka:

Br. 1 ima vrlo plastičan polumjesec na zapadnoj čeonj strani.

Br. 2 je znatno utonuo sljemenjak koji na krovnim ploham ima motive polumjeseca, rozete i ruke do ramena (sl. br. 2).

⁴⁵ W. Radimsky, Arheološka topografija BiH, rukopis u Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH.

Plan I

2 — Spomenik br. 2 u Vilićima

5 — KLEK

Selo oko 4 km istočno od Srednjeg. Na lokalitetu Brijest (zovu ga još i Mramor), nedaleko šumske ceste i kuće Petra Ikanovića, nalazi se nekropola sa 8 stećaka, od kojih 5 sljemenjaka i 3 sanduka.

Spomenici su vrlo dobro klesani, ali su danas djelomično okrnjeni, zatim su utonuli u zemlju ili su djelomično zatrpani zemljom i kamenjem.

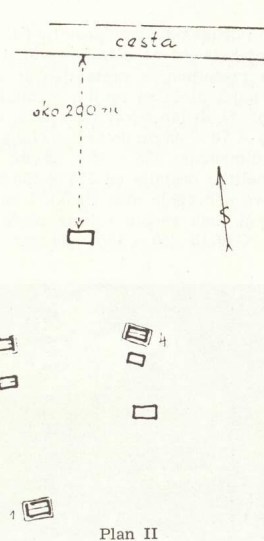
Prilaže se skica rasporeda stećaka — plan br. II.

Orientacija spomenika je po pravcu zapad—istok.

Ukrašena su 4 sljemenjaka:

Br. 1 je djelomično zatrpan dugačak sljemenjak sa postoljem, koji na vidljivoj zapadnoj čeonj strani ima 3 jabučaste rozete.

Br. 2 je sličan sljemenjak, koji na jednoj krovnoj plohi ima polumjesec, a na čeonim stranama

Plan II

motiv dvostrukih simetričnih spirala sa kružnim vjenčićem u sredini iznad njih.

Br. 3 je također sljemenjak sa postoljem. Ima iste motive na čeonim stranama kao i prethodni stećak.

Br. 4 je relativno veliki sljemenjak sa postoljem. Na jednoj krovnoj plohi mu je polumjesec i jabučasta rozetica, a na drugoj jedna jabučasta rozetica i jedna velika višelisna rozeta.

6 — VUKINJAČA

To je selo na području planine Ozren, oko 6 km zračne linije jugoistočno od Srednjeg. U blizini sela su dvije nekropole stećaka:

a — Na brijegu pokraj puta, na lokalitetu Veliko mramorje, oko 500 m sjeverno i iznad sela, nalazi se skupina od 3 stećka (1 manji sljemenjak sa postoljem i 2 plitka sanduka sa postoljem).

Oštećeno i utonulo. Primjećuje se da je ranije bilo više stećaka.

Orientacija zapad—istok.

Bez ukrasa.

b — Oko 150 m zapadno od prethodne nekropole, na lokalitetu Malo mramorje, nalaze se 2 sljemenjaka sa postoljima.

Spomenici su odlično klesani.

Orientirani su po pravcu zapad—istok.

Na zapadnoj čeonj strani jednoga predstavljen je manji krst.

Obadviije navedene nekropole sela Vukinjača prvobitno su imale veći broj stećaka.

Odmah do stećaka druge nekropole situirano je starije muslimansko groblje sa danas veoma oštećenim nišanima. U selu nema muslimana.

7 — OZREN

Ozren je maleno selo na istoimenj planini, oko 7 km zračne linije jugoistočno od Srednjeg. Može mu se prići šumskom cestom od Srednjeg do sela Han Šići (10 km), a odatle za jedan sat pješaćenja uzbrdo. Na području sela su dvije nekropole stećaka:

a — Prva nekropola je na lokalitetu Travnjak, vlasništvo Ostoje Rajića, pokraj puta i zgrade planinarskog doma. Tu je 8 stećaka, od čega 6 sljemenjaka i 2 sanduka.

Obrada vrlo dobra, današnje stanje osrednje.

Orientacija po pravcu zapad—istok. Svrstano u nizove.

Spomenici nemaju ukrasa.

b — Oko 1 km na zapad, na zaravanku najvišeg predjela Ozrena, a na lokalitetu Bandijera, nalazi se nekropola sa 26 stećaka, od čega 16 sljemenjaka i 10 sanduka.

Spomenici su vrlo dobro klesani, a danas su nagnuti, utonuli i sasvim zarasli mahovinom. Izgleda da su svi sa postoljima.

Orientirani su po pravcu zapad—istok, osim jednoga sljemenjaka na zapadnom kraju koji stoji po pravcu sjever—jug.

Nemaju ukrasa.

Uz same stečke prve nekropole, a naročito na prostoru istočno od nje, ima mnogo grobova koji su na površini zemlje oivičeni neobrađenim kamenovima.

Zapadno, odmah do stećaka iste nekropole, postoji nekoliko krupnih starih muslimanskih nišana.

Radimski je naveo da na Ozren-Hanu ima 50 stećaka.⁴⁶

8 — MEDOJEVIĆI

To je selo visoko u strani, oko 2 km zračne linije istočno od Srednjeg. Najlakše mu se prilazi od Srednjeg stazom kroz šumu uzbrdo, ili nešto cestom ka Ozrenu, a potom lijevo uzbrdo. Ovdje smo našli stečke na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Runa Stijena, oko 500 m prije zaseoka Kitoševići, pokraj seoskog puta, nalaze se 2 sasvim utonula sljemenjaka, bez ukrasa, a orientacije po pravcu zapad—istok.

b — Oko 800 m zračne linije na sjever, na uzvišenju koje se zove Greblje, a oko 600 m zračne linije na sjeverozapad od zaseoka Kitoševići, također pokraj puta, smještena je velika nekropola sa 71 stećkom, od čega 27 u obliku sljemenjaka, a 44 u obliku sanduka.

Veći broj spomenika je vrlo dobro obrađen. Inače su u dobrom stanju, samo su neki primjerci utonuli ili su nagnuti.

Orientirani su po pravcu zapad—istok, odnosno sjeverozapad—jugoistok, osim 7 primjeraka koji leže okomito na takvu orientaciju.

⁴⁶ W. Radimsky, n. d.

Ukrašena su 4 primjerka u obliku sljemenjaka: Na čeonj strani jednoga nalazi se velika vrlo plastična rozeta sa kružnim vjenčićem u centru.

Na čeonj strani drugoga je dvostruka spirala i rozeta u sredini iznad.

Treći ima tordiranu vrpču na svim ivicama.

Četvrti sljemenjak je sa postoljem i ima oba dvije čeonj strane ukrašene. Na zapadnoj mu je motiv dvostruke spirale kod koje se srednja uspravna stabljika gore završava u vidu ljljana. Zabat je odvojen jednom vodoravnom vrpcom. U tri ugla zabata je po jedna četvorolisna rozeta. (sl. br. 3). Na suprotnoj strani je isti takav motiv, samo bez spiralnih zavoja.

3 — Zapadna čeonj strana četvrtog sljemenjaka u Medojevićima

Preko seoskog puta nastavlja se starije i savremeno muslimansko groblje.

Prema podacima Radimskog ovdje je bilo 96 stećaka.⁴⁷ Ako mu je podatak tačan, znači da je u međuvremenu izvestan broj nestao.

9 — SUDIĆI

Sudići su selo koje se nalazi oko 6 km zračne linije sjeveroistočno od Srednjeg. Na brežuljku zvanom Brus, na raskršću u blizini seoceta Vrutci, nalazi se nekropola sa 28 stećaka, od čega 17 sljemenjaka, 5 sanduka i 6 ploča (1 sljemenjak je dvostruki).

Spomenici su odlično obrađeni i prilično su očuvani. Većinu je obrasla šumica. Sljemenjaci nisu visoki, relativno su dugački i redovno prema dnu suženi i nešto udubljeni. Imaju postolja. Neki od takvih imaju dva postolja. Jedan npr. ima svoje

⁴⁷ Isto tamo.

monolitno i drugo odvojeno postolje (sl. br. 4). Drugi sljemenjak je još neobičniji — on je monolitna sa svojim postoljem, a postavljen je na postolje koje ima oblik ploče sa svojim monolitnim postoljem (sl. br. 5). Jedan takav primjerak ima ovakve mjere: $200 \times 70 \times 65$ cm do krova. Njegovo postolje ima ove dimenzije: $225 \times 85 \times 25$ cm, a ovo ima svoje monolitno postolje od $275 \times 135 \times 15$ cm. Ni sanduci ove nekropole nisu visoki. I oni su prema bazi skošeni. Ima veoma velikih ploča, kao npr.: $235 \times 150 \times 30$ ili $290 \times 155 \times 30$ cm.

4 — Sljemenjak sa postoljem na postolju u Sudićima

5 — Sljemenjak sa postoljem na postolju sa postoljem u Sudićima

Na ovoj nekropoli postoji i nekoliko grobova koji su na površini zemlje oivičeni manjim kamenovima, a i takvih koji su označeni hrpom kamenja.

Orijentacija svih ovih spomenika je po pravcu zapad — istok, osim jednog dvostrukog sljemenjaka sa postoljem koji stoji po pravcu sjever — jug.

Odmah do stećaka na istočnoj strani počinje staro muslimansko groblje sa nišanima u obliku uspravnih prizmi koje se završavaju na sljeme ili na piramidu. Na krovu jednoga od njih vidi se ukras u vidu plastične jabuke.

10 — RAKOVA NOGA

To je veće selo oko 2—3 km istočno od Sudića, odnosno od Vrutaka. Ovdje smo stećke našli na tri mjesta:

a — Na lokalitetu Brdo, u samome selu, smještena je nekropola sa 26 stećaka, od čega 10 sljemenjaka, 10 sanduka i 6 ploča. Vidi se da je ovdje ranije bilo više stećaka.

Obrada dobra, ali današnje stanje slabo—utonuli, prevallenji, okrnjeni.

Orijentacija nejednaka — po pravcu sjeverozapad — jugoistok i okomito na taj pravac.

Nema ukrasa.

b — Oko 1000 m sjeverno od zaseoka Podlipnik, na lokalitetu Luke, na brežuljku vrlo blizu Iliđe, postoji nekropola sa 25 stećaka, od čega 12 sljemenjaka, 8 sanduka i 5 ploča.

Obrada spomenika je dobra, ali današnje stanje slabo (prevallenji, utonuli).

Orijentacija po pravcu sjeverozapad — jugoistok.

Nemaju ukrasa.

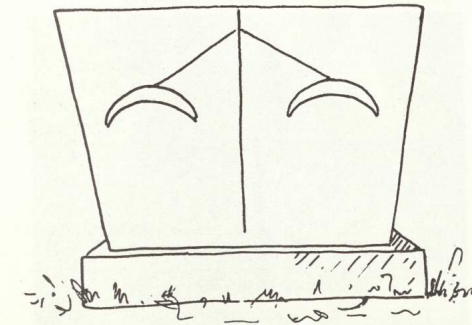
c — Oko 500 m putom ka Bjelosalićima, kraj šume, lijevo od puta, nalazi se nekropola sa 50 stećaka, od čega 10 sljemenjaka, 28 sanduka i 12 ploča. Neki sanduci su veliki i visoki, npr. $220 \times 130 \times 100$ cm.

Obrada vrlo dobra.

Orijentacija po pravcu sjeverozapad — jugoistok.

Ukrašena su 2 sanduka:

Na čeonj strani jednoga vidimo 2 povezana polumjeseca, a na vodoravnoj strani drugoga motiv krsta koji sa strana donjeg dijela uspravnog kraka ima cikcak—linije (sl. br. 6).

6 — Motiv vezanih polumjeseca na sanduku u Rakovoj Nozi

Odmah do stećaka nekropole a nastavlja se staro muslimansko groblje, a također i savremeno pravoslavno.

11 — KAMENICA

To je selo oko 25 km zračne linije sjeveroistočno od Ilijaša. Na njegovom području imamo stećke na četiri mjesta:

a — U zaseoku Elezovići, na lokalitetu Mandra, pokraj puta od Hadžića prema Šehovićima, smještena je nekropola sa 13 stećaka, od čega 6 sljemenjaka i 7 sanduka.

Spomenici su dobro klesani, a danas su znatno okrnjeni i utonuli u zemlju.

Orijentirani su po pravcu sjever — jug.

Ukrašen je 1 sljemenjak ($165 \times 65 \times 45$? cm). Hrbat i sve ivice krova su tordirane. Na južnoj čeonj strani prikazana je biljna stilizacija. Stabljika se uzdiže i desno i lijevo povija u vidu spirala. Srednja stabljika pri vrhu prelazi u rozetu. S obje strane te rozete, u zabatu, prikazan je kružni vjenčić, a malo dalje i urezan krstić. Druga strana je oštećena — vjerovatno je imala isti takav motiv. Na suprotnoj čeonj strani nema spirala, a s jedne strane uspravne stabljike je polumjesec, dok je stećak s druge oštećen.

b — Na lokalitetu Rakov Kamen, koji pripada zaseoku Šehovići, oko 1 km sjeverno od Mandre, nalazi se nekropola sa 16 stećaka, od čega 6 sljemenjaka i 10 sanduka. Među sljemenjacima je 1 dvostruki.

Prvobitno su ovi spomenici bili dobro obrađeni; danas su veoma oštećeni. Ovdje ima i nekoliko fragmenata stećaka, što govori o tome da je nekropola prvobitno imala više stećaka.

Orijentacija uglavnom po pravcu zapad — istok.

Ukrašena su 2 primjerka, i to 1 sljemenjak i 1 sanduk:

Ukrašeni sljemenjak je takozvani dvostruki ($150 \times 80 \times 45$ cm). Na zapadnoj čeonj strani ispod krova je plastična vrpca, a ispod te vrpce, ali samo kod jednog spomenika, plastičan krst kod koga se krakovi završavaju jabučasto. Na suprotnoj čeonj strani je samo vodoravna plastična vrpca (sl. br. 7).

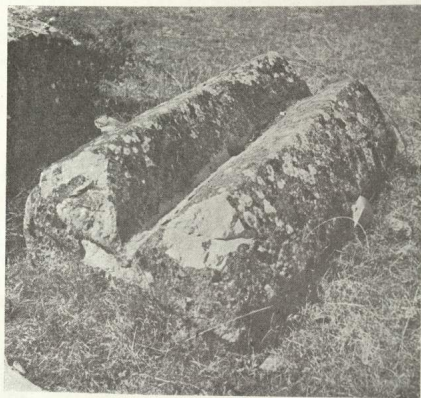
Ukrašeni sanduk ima polumjesec na vodoravnoj strani.

c — U zaseoku Nanići nalaze se 2 sljemenjaka. Obrada i očuvanost osrednji. Orijentacija zapad — istok. Bez ukrasa.

d — Na lokalitetu Založnica, u zaseoku Odžak, bila je nekropola od koje smo sada našli samo 3 manja sljemenjaka sa postoljima, dobre obrade, bez ukrasa, na kojima je postavljena štala Behije Ali-kadić.

Iznad Odžaka i Elezovića izdiže se brdo koje ovdje zovu Grad, a malo dalje, upravo iznad Nanića izdiže se brdo Gradina.

7— Dvostruki sljemenjak u Kamenici

12 — PODLIPNIK

To je selo koje se nalazi oko 2 km sjeverozapadno od Ivančića. Na brežuljku blizu njiva koje se zovu Luke, nalazi se nekropola sa 25 stećaka, od čega 12 sljemenjaka, 8 sanduka i 5 ploča.

Spomenici su dobro obrađeni, ali su danas nagnuti, prevrnuti ili utonuli.

Orijentirani su po pravcu sjeverozapad — jugoistok.

Susjedno selo na zapadu Podlipniku su Stomorine. Radimski je ostavio bilješku da se kod džamije u Stomorinama nalazi skupina od 22 stećka. Mi smo posjetili ovo selo, ali nismo našli stećke. Seljani se ne sjećaju da su stećci tu ikada bili. U Stomorinama nema džamije, niti je kada bila. Vjerovatno se podatak odnosi na neko drugo selo.⁴⁸

13 — ČEVLJANOVIĆI

Selo na auto-putu Sarajevo—Olovo, oko 20 km zračne linije na sjeveroistok od Ilijaša. Na području sela su dvije nekropole stećaka:

a — Sjeverno od sela, pokraj samoga auto-puta, nalazi se nekropola sa 41 stećkom, od čega 32 sljemenjaka i 9 sanduka. Ona nije na svom prvobitnom mjestu. Naime, auto-put je tako planiran da je udario baš na stećke. Zbog toga je 1959. god. čitava nekropola pomaknuta za oko 30 m na zapad i nešto jugozapad. Pri tome se vodilo računa da se raspored spomenika što manje poremeti. Nepažnjom preduzeća koje je gradilo cestu, grobovi i spod stećaka su boldođerima uništeni, a da prethodno nisu istraženi. Ispod stećaka današnje nekropole, dakle, ne nalaze se grobovi.

Obrada spomenika je vrlo dobra. Neki primjerci su okrnjeni i u novoj situaciji od seoskog puta već ugroženi. Svi sljemenjaci su sa postoljem.

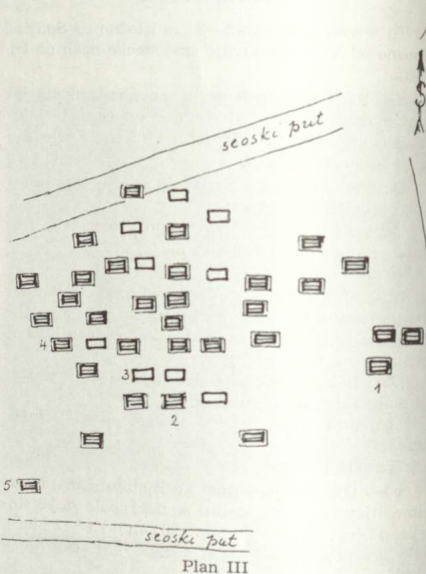
⁴⁸ Isto tamo.

ma i redovno su klesani tako da su nešto užii prema dnu.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok i svrstani su u nizove okomito na taj pravac.

Ukrašeno je 5 primjeraka, i to 4 sljemenjaka i 1 sanduk.

Prilaže se skica rasporeda stećaka — plan br. III.

Br. 1 je povelik sljemenjak sa postoljem. Na njegovim čeonim stranama prikazana je dvostruka spirala kombinovana sa krstom i ljiljanom s tim što je jedan zabat uokviren trouglom. Iznad toga, kao i desno i lijevo je po jedna manja rozeta. Hrbatom i vodoravnim ivicama krova proteže se tordirana vrpca. Osim toga, takve dvije vrpce prelaze i preko krovnih ploha (sl. br. 8 i 9).

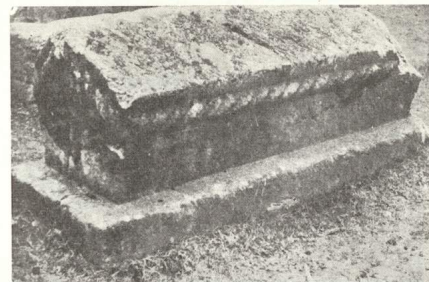

8 — Istočna čeona strana spom. br. 1 u Čevljanovićima

9 — Zapadna čeona strana spom. br. 1 u Čevljanovićima

Br. 2 je nešto manji sljemenjak sa postoljem. Na čeonim stranama je prikazan motiv krsta čija se tri gornja kraka završavaju kao krugovi, a donji se pri dnu proširuje. Preko bočnih strana ovoga spomenika pruža se friz od tordirane vrpce, koji prelazi i na čeone strane, gdje ide paralelno sa kosim ivicama krova (sl. br. 10).

10 — Spomenik br. 2 u Čevljanovićima

Br. 3 je osrednje veliki sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani je urezana pravougaona bordura od niza kosih paralelica.

Br. 4 je okrnjen sljemenjak sa postoljem. Podnu krova, preko hrbata i preko krovnih ploha (paralelno sa kosim ivicama) pruža se tordinarna vrpca. Na čeonim stranama prikazan je motiv od dviju simetrično postavljenih spirala, sa drščima, i rozetom iznad toga. To je sve uokvireno tordiranom vrpcom, koja se pruža uz krovne i vertikalne ivice. Motiv zapadne čeone strane ima još i jedan grozd između drški spirala (sl. br. 11 i 12). Na južnoj bočnoj strani vidi se motiv zastave i po jedna S-spirala s krajeva. Suprotna bočna strana ima predstavu ruke do ramena, povijene u laktu, te također dvije S-spirale (sl. br. 13).

Br. 5 je nešto manji sljemenjak sa postoljem. Na istočnoj čeonoj strani prikazane su dvije si-

11 — Istočna čeona i južna bočna strana spom. br. 4 u Čevljanovićima

metrične spirale sa gore okrenutim drščima, i iznad njih tri rozetice. Suprotna strana u donjem dijelu ima dvije simetrične spirale i još dva mala spiralna dodatka desno i lijevo, a u gornjem dijelu su tri para rebara koja se spajaju i pružaju paralelno ivicama krova⁴⁹ (sl. br. 14 i 15). Na bočnim stranama prikazane su tri para simetričnih spirala i dvije rozete između njih. (sl. br. 16). Srednji par je okrenut gore. Na krajevima su dvije kose linije.⁵⁰

Godine 1959, kada je prosijecan auto-put i kada je vršeno premještanje nekropole a na obližnju novu lokaciju, 1 sljemenjak (oko 210 × 80 × 90 cm) prenesen je u Zemaljski muzej u Sarajevo. Na čeonim stranama toga primjerka nalaze se motivi dvostruke spirale kod koje se srednja stabljika završava u formi ljiljana. Zabati su im odvojeni plastičnom vrpcom u formi trougla, unutar kojih su tri plastične rozete (sl. br. 17).⁵¹

b — Druga nekropola ovoga sela smještena je na lokalitetu Drina, blizu kuće Strahila Đokića, na lijevoj obali Ljubine, u Donjim Čevljanovićima.

Spomenici su danas oštećeni i znatno su utonuli u zemlju. Vjerovatno su prvobitno dobro klesani.

Izgleda da ne leže u prvobitnom položaju.

Na vidljivim stranama ovi spomenici nemaju ukrasa.

14 — SREDNJE

To je naselje u dolini Ljubine i na auto-putu Sarajevo—Tuzla, koje je donedavno bilo sjedište opštine. Na njegovom području evidentirali smo dvije nekropole stećaka:

⁴⁹ Ovaj motiv je objavljen i u knjizi Marian Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965, tabela LI, sl. 10 (po D. Basleru).

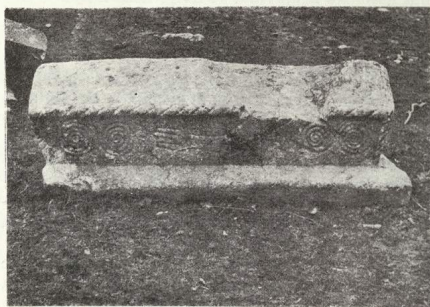
⁵⁰ Motiv sa bočne strane spom. br. 5 objavljen je i kod M. Wenzel, n. d., tab. XLVIII, sl. 3 (po D. Basleru).

⁵¹ Motiv je objavio D. Vidović (Naše starine II, 120, sl. 2), a po njemu i M. Wenzel (n. d., t. XLVI, 18).

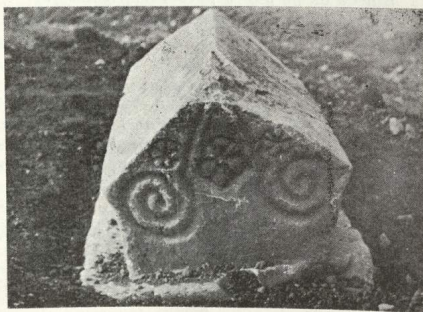

12 — Zapadna čeona i južna bočna strana spom. br. 4 u Čevljanovićima

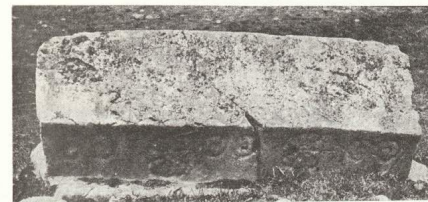
13 — Sjeverna bočna strana spom. br. 4 u Čevljanovićima

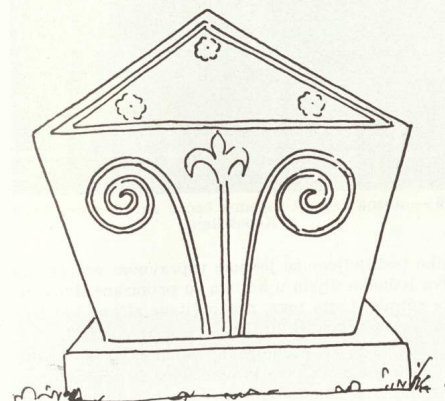
14 — Istočna čeona strana spom. br. 5 u Čevljanovićima

15 — Zapadna čeona strana spom. br. 5 u Čevljanovićima

16 — Ukrasi bočne strane spom. br. 5 u Čevljanovićima

17 — Ukrasi čeone strane sljemenjaka koji je iz Čevljanovića prenesen u Sarajevo

a — U samome naselju, uz kuću Miloša Obrenovića, na desnoj obali Ljubine, nalazi se skupina od 19 stećaka, od čega 10 sljemenjaka i 9 sanduka. Obrada i očuvanost su vrlo dobri-nekoliko primjeraka je djelomično zatrpano zemljom.

Orijentacija spomenika je po pravcu sjever — jug, osim jednoga koji leži po pravcu zapad — istok. Svrstani su u nizove.

Nemaju ukrasa.

b — Oko 1 km sjeverno i uzvodno od naselja, na lokalitetu Trlica, na desnoj strani riječice, nalazi se nekropola sa 6 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 4 sanduka.

Obrada dobra, djelomično zatrpano zemljom. Orijentacija isključivo po pravcu sjever — jug. Nemaju ukrasa.

15 — IVANČIĆI

Tim imenom se zove selo koje se nalazi oko 2 km sjeveroistočno od Čevljanovića, u dolini Ljubine, blizu auto-puta Sarajevo—Olovo, ali se tako naziva i čitav kraj kojemu pripada nekoliko manjih sela. Na području Ivančića evidentirali smo dvije nekropole stećaka:

a — Oko 300 m južno od seoskih kuća smještena je nekropola sa 11 stećaka, od čega 10 sljemenjaka i 1 sanduk.

Spomenici su dobro obrađeni i očuvani (2 primjerka su nagnuta).

Orijentacija im je po pravcu zapad — istok. Ukrase imaju 2 primjerka, i to 1 sljemenjak i 1 sanduk:

Na čeonim stranama sljemenjaka vidi se urezana dvostruka spirala.

Sanduk ima pravougaonu borduru od kosih paralelica na svojoj vodoravnoj strani.

b — U blizini zaseoka Gojakovići, na lokalitetu Kaursko greblje, pokraj puta, nalazi se nekropola sa 21 stećkom, od čega 7 sljemenjaka, 8 sanduka i 6 ploča.

Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su danas okrnjeni, a neki su prevrnuti i utonuli u zemlju.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

U neposrednoj blizini nekropole zaseoka Gojakovići nalazi se staro i savremeno muslimansko groblje.

16 — SOLAKOVIĆI

To je selo oko 12 km zračne linije na sjeveroistok od Ilijaša. U zaseoku Vlasenice, pokraj puta, nalazi se 1 osamljeni sljemenjak sa postoljem, koji je nešto pomaknut i djelomično oštećen.

Na čeonim stranama ovaj spomenik ima po dvije simetrične spirale i 3 rozete kod njihovih krajeva.

17 — VIŠNJICA

Višnjica je seoce koje nije daleko od Solakovića, ali je dosta visoko na sjevernu stranu. Na brijegu i lokalitetu koji se zove Kaurilaš, blizu sela, pokraj puta, nalazi se nekropola sa 28 stećaka, od čega 5 sljemenjaka i 23 sanduka.

Nekropoli se može doći za 2 sata pješaćenja uzbrdo od strane Ljubine.

Spomenici su dobro klesani, ali su danas znatno oštećeni.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim 3 primjerka koji stoje sjever-jug. Inače su svrstani u nizove.

Nemaju ukrasa.

18 — KOPOŠIĆI

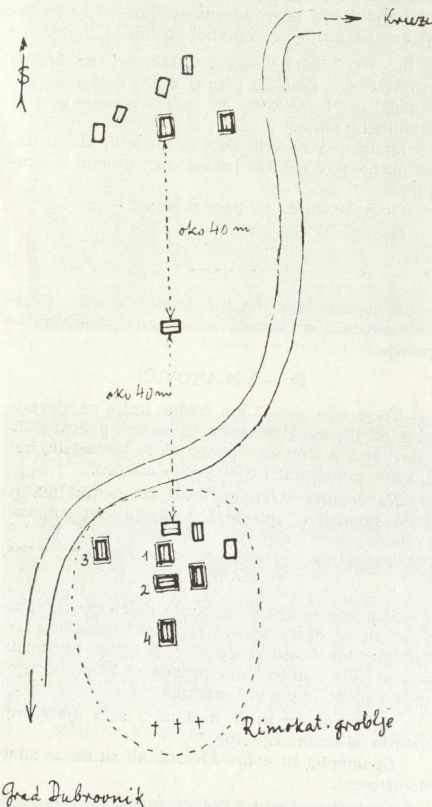
To je manje selo koje je smješteno na brdu, oko 10 km zračne linije na sjeveroistok od Ilijaša. Može mu se doći do Ilijaša za 3 sata hoda uz rijeku Misoču, ili za isto toliko vremena od Ljubine, preko Solakovića i Taračin-Dola. U samome selu nalaze se dvije nekropole stećaka:

a — Na istaknutom brežuljku i ispod njega, u južnom dijelu sela, pokraj puta, smještena je nekropola sa 15 stećaka, od čega 12 sljemenjaka i 3 sanduka, raspoređenih u dvije skupine.

Spomenici su odlično klesani, ali su neki danas djelomično oštećeni i utonuli u zemlju.

Orijentirani su po pravcu sjever — jug, osim 3 primjerka koja stoje po pravcu zapad — istok.

Prilaže se skica rasporeda stećaka — plan br. IV.

Plan IV

Ukrašena su 4 sljemenjaka:

Br. 1 je veliki sljemenjak sa postoljem. Na njegovim krovnim plohama prikazan je motiv sličan pokrovu kuće od šindre. To su brojni nanižani trouglovi na paralelnim rebrima.⁵² Hrbatom i uzdužnim ivicama krova pružaju se plastične vrpce; ove druge su tordirane. Takve obične vrpce idu i poprijeko-preko sredine i pri krajevima. Na spojnica tih vrpce su veća ispupčenja. Na južnoj čeonj strani prikazana je dvostruka spirala sa zajedničkom uspravnom stabljikom iz čijeg podnožja izbijaju dva grozda. Zabatom ove strane proteže se tordirana vrpca u vidu trougla, u čijem centru

je višelisna rozeta. Slične, ali nešto manje rozete nalaze se i u uglovima, kod krajeva spirala. Osim toga, iz dna stabljike, koso gore ide po jedna obična vrpca (sl. br. 18).⁵³ Bočne strane ovoga spome-

18 — Južna čeona i zapadna bočna strana spom. br. 1 u Kopošićima

nika podijeljene su jednom uspravnom vrpcom na dva jednaka dijela u kojima su prikazane dvostruke spirale. Osim toga, preko čitave strane ide jedna cikcak-vrpca (sl. br. 19).

Br. 2 je relativno manji sljemenjak sa postoljem na stepenik. Sve krovne ivice su ojačane tordiranim vrpicama, a na krajevima hrbata je po jedna jabuka. Uspravne ivice stećaka su ojačane običnim vrpicama, a takve vrpce se pružaju i vertikalno od vrha zabata niz čeonu stranu (sl. br. 20).

Br. 3 je sljemenjak sa postoljem relativno velikih dimenzija. Potkopan je pa je utonuo u zemlju. Hrbat i sve ivice krova su ojačane plastičnom vrpcom, a krajevi hrbata imaju još i jabuke. Takva vrpca ide i vertikalnim ivicama, pa i preko sredine čeonih strana. Ove vrpce na čeonim stranama se dolje račvaju i u tome dijelu su tordirane (sl. br. 21).⁵⁴ Na istočnoj bočnoj strani ovoga spomenika urezan je natpis u 5 redova, u kome se kaže da je tu sahranjen BOSANSKI KNEZ BATIĆ (sl. br. 22).

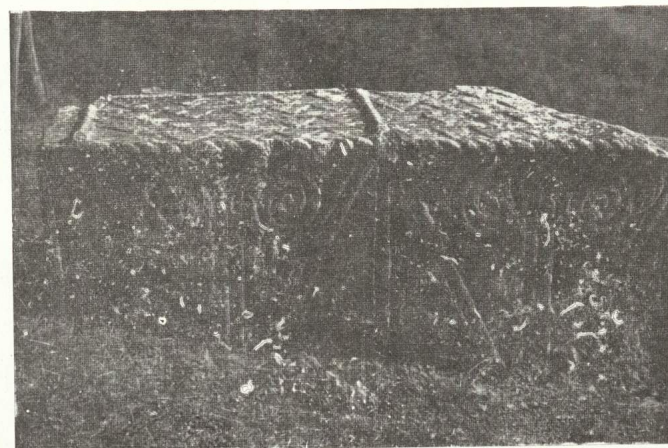
Br. 4 je dugačak sljemenjak sa postoljem koje je također na stepenik. Sve ivice ovoga spomenika su veoma ojačane vrpicama. I sredinom čeonih strana spuštaju se takve vrpce. Osim toga, na južnoj čeonj strani u gornjem dijelu površine, desno i lijevo od vrpce, predstavljena je po jedna rozeta (sl. br. 23).⁵⁵

⁵² Motiv je objavljen i kod M. Wenzel, n. d., t. XLVIII, sl. 10 (po V. Curčiću).

⁵³ Motiv je objavljen i kod M. Wenzel, t. XLIX, sl. 3 (po V. Curčiću), ali pogrešno, jer motiv u donjem dijelu nema spirale nego grozdove.

⁵⁴ Motiv je objavljen i kod M. Wenzel, t. I, sl. 9, ali pogrešno, jer vrpca se ne razdvaja već od vrha zabata nego samo u svojoj donjoj polovini i nije cijela tordirana nego samo u svom donjem dijelu.

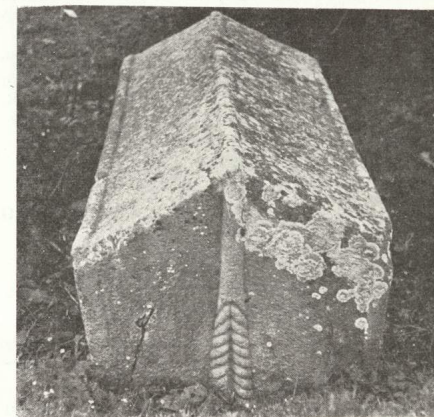
⁵⁵ Motiv je objavljen i kod M. Wenzel, t. I, sl. 7 (po crtežu D. Baslera).

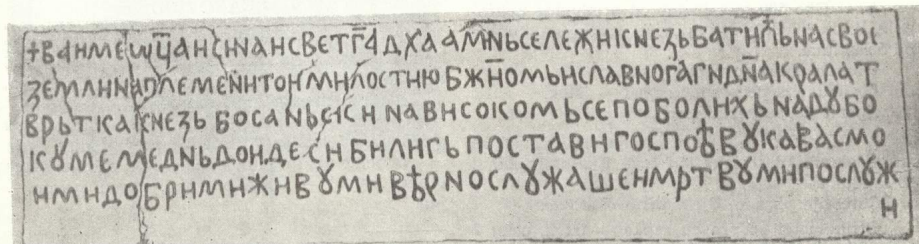
19 — Zapadna bočna strana spom. br. 1 u Kopošićima

20 — Spom. br. 2 u Kopošićima

21 — Južna čeona strana spom. br. 3 u Kopošićima

22 — Istočna bočna strana spom. br. 3 u Kopošićima (prema Napretkovej Poviesti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, str. 319).

Ukrašen je 1 sljemenjak. Na njegovim čeonim stranama prikazana je uobičajena biljna stilizacija — stabljika koja se na dvije strane povija kao spirala.

5 — PRŽIČI

Selo koje se nalazi oko 3 km jugoistočno od Vareša. Na lokalitetu Brezik, u blizini kuće Ive Mirčić, nalazi se nekropola sa 9 stećaka, od čega 7 sljemenjaka (2 sa postoljima) i 2 sanduka.

Spomenici su dobro obrađeni i očuvani.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Ukrašena su 3 sljemenjaka:

Prvi sljemenjak ima sve ivice ojačane tordiranom vrpcom, zatim na čeonim stranama ima biljnu stilizaciju u vidu dvostruke spirale, te šestorolinsu rozetu u zabatu trouglasto ograđenom običnom vrpcom (sl. br. 28).

28 — Prvi ukrašeni sljemenjak nekropole Pržiči

Drugi sljemenjak ima istu takvu dvostruku spiralu i rozetu u zabatu na čeonim stranama.

Treći ukrašeni sljemenjak ima slične dvostruke spirale, zatim u sredini iznad i između spirala jednu manju rozetu, te još jednu malu rozetu gore — desno i lijevo od ove.

U blizini nekropole je savremeno rimokatoličko groblje.

6 — OČEVLJA

To je seoce koje je desetak km zračne linije istočno od Vareša, s druge strane Zvijezde planine, na rječici Očevlji i na starom putu za Vareš. Ispod glavne skupine seoskih kuća, na lijevoj obali rječice, nalazi se nekropola sa 7 stećaka u obliku sljemenjaka.

Imaju dobru obradu, ali su danas nešto oštećeni i pomjereni.

Orijentacija im je nejednaka — po pravcu sjeverozapad — jugoistok i okomito na taj pravac. Ukrašena su 2 primjerka:

Jedan ima samo ojačane krovne ivice, a drugi ima polumjesec i rozetu na jednoj bočnoj strani.

Uz stečke su situirani savremeni rimokatolički grobovi.

Na rječici u samome selu i danas postoji nekoliko »majdana« u kojima se na stari (srednjovjekovni) način obrađuje željezo.

7 — VAREŠ MAJDAN

Tako se zove jedan dio varošice Vareš, prije nego se cestom od Breze dođe u sam Vareš. Na ravnicaštom izbrešku zapadno od željezničke stanice, u blizini zgrade Veterinarske stanice, a nedaleko od naselja Sprečkič, pokraj puta, nalazi se nekropola sa 19 stećaka, od čega 6 sljemenjaka i 13 sanduka.

Steći su slabo obrađeni, utonuli su u zemlju i djelomično su okrnjeni.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

U blizini nekropole nalazi se savremeno rimokatoličko groblje Vareša.

8 — PAJTOV HAN

To je seoce u dolini Stavnje, desetak km južno od Vareša. Nedaleko od sela je brdo Smolin. Na blagoj gredi istočno od Smolina, pokraj seoskog puta, nalazi se nekropola sa 32 stećka, od čega 2 sljemenjaka i 30 sanduka (?).

Spomenici su slabo klesani, znatno su oštećeni i utonuli.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok i svrstani u nizove.

Ukrašen je 1 sljemenjak. Na njegovoj jugozapadnoj bočnoj strani prikazan je uobičajen motiv biljne stilizacije — stabljika koja se na dvije strane spiralno povija a gore završava u vidu rozete.

U blizini je staro muslimansko groblje.

9 — BUDOŽELJ

To je selo na visini od preko 1000 m, a udaljeno je oko 10 km zračne linije na jug i nešto jugoistok od Vareša. Na području sela našli smo tri nekropole stećaka:

a — U samom selu, na Glavici, situirana je nekropola sa 37 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 35 sanduka.

Većina spomenika bila je dobro obrađena, ali je sada znatno oštećena. Neki primjerci su slabo obrađeni.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim 3 primjerka koji stoje po pravcu sjever — jug. Inače su svrstani u nizove.

Između stećaka ima i grobova koji su na površini zemlje obilježeni manjim neobrađenim kamenjem.

Ukrašen je 1 sljemenjak sa postoljem. Na jednoj njegovoj krovnoj plohi prikazani su konj i pokraj ovoga čovjek, a na drugoj opet konj i još polumjesec (sl. br. 29).

29 — Ukrasi sljemenjaka nekropole u Budoželju

b — Oko 700 m istočno od prve nekropole, sva zarasla u šikaru, pokraj puta, smještena je druga nekropola ovoga sela. Tu je ukupno 21 stećak, od čega 5 sljemenjaka i 16 sanduka.

Spomenici su dobro obrađeni, a danas su znatno oštećeni i utonuli u zemlju.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

c — Oko 500 m dalje na istok nalazi se treća nekropola sa 13 stećaka, od čega 4 sljemenjaka i 9 sanduka.

Njihovo stanje je vrlo slično onome kod pretходne nekropole.

Veći dio stećaka je položen po pravcu zapad — istok, a manji po pravcu sjever — jug. I ovdje se naziru nizovi.

Ukrašen je 1 sljemenjak. Na zapadnoj čeonj strani on ima 2 polumjeseca koja se izbočenim stranama dodiruju, a na sjevernoj bočnoj strani predstavljena je ruka sa mačem.

Uz prvu skupinu stećaka nalaze se ostaci starog muslimanskog groblja sa nišanima na kojima se vide predstave sablje i sunca, a odmah do druge skupine stećaka situirano je savremeno muslimansko groblje Budoželja.

10 — BLAŽA

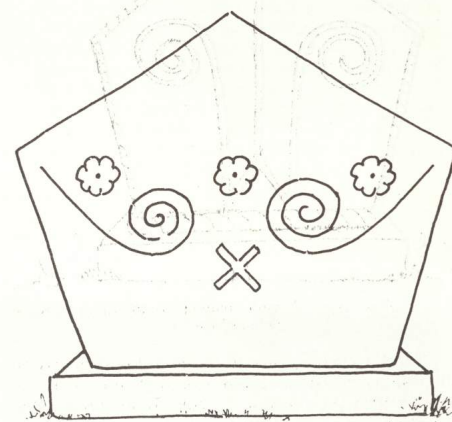
Blaža je seoce koje se zove istim imenom kao i čitav kraj. Dolazi mu se za jedan sat hoda od Budoželja na istok i nešto sjeveroistok. Ispred sela, na raskršću putova, a na lokalitetu koji se zove Didorada, nalazi se nekropola sa 40 stećaka, od čega 20 sljemenjaka i 20 sanduka.

Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su mnogi prekriveni mahovinom i lišćem i svi su zarasli šumom. Bilo ih je teško pronaći, izbrojati i ustanoviti njihove oblike.

Orijentirani su po pravcu sjever — jug, ali ima i primjeraka koji stoje po pravcu zapad — istok. Inače su svrstani u nizove.

Koliko se to može vidjeti, ukrašeno je 6 sljemenjaka:

Počev od raskršća ka jugu najprije su to 2 velika i odlično klesana primjerka. Na sjevernoj čeonj strani prvoga je neobičan motiv — 2 spirale, iznad njih 3 rozete, a ispod njih kosi krstić (sl. br. 30). Na suprotnoj čeonj strani je uspravna stabljika koja se u gornjem dijelu završava kao ljiljan. Desno i lijevo izbijaju stabljike koje se izdižu, a onda povijaju kao spirale. U zabatu je ro-

30 — Sjeverna čeonja strana prvog sljemenjaka nekropole Blaža

zeta uokvirena trouglastom vrpcom (sl. br. 31). Na istočnoj bočnoj strani prikazana je ruka koja drži zastavu, a na suprotnoj se samo nazire također ruka (ostalo je zatrpano zemljom). Sve ivice drugog sljemenjaka su tordirane i dosta plastične. Na sjevernoj čeonj strani se još po sredini proteže tordiran krst koji se pri dnu račva. Na suprotnoj čeonj strani je biljna stilizacija — srednja uspravna stabljika se pri vrhu završava kao ljiljan, a dolje se račva (sl. br. 32). Druge dvije stabljike izlaze iz istog podnožja najprije uspravno a onda se povijaju kao spirale.

12 — DABRAVINE

Oko 2 km zračne linije istočno od Kokošćića, pokraj ceste Vareš—Breza i pokraj rječice Stavnje, nalazi se selo Dabravine. U samome naselju, na lijevoj obali Stavnje, a na lokalitetu koji se zove Pod orahom, smještena je nekropola sa 9 stećaka, od čega 3 sljemenjaka i 6 sanduka.

Spomenici su dobro obrađeni, ali su danas znatno oštećeni.

Većina primjeraka je skliznula niza stranu, pa im je prvobitna orijentacija poremećena.

Nemaju ukrasa.

13 — KOKOŠĆIĆI

Nešto oko 2 km zapadno od Dabravine, na starom putu prema Brezi, nalaze se Kokošćići. Usred sela, u ravnici pokraj puta, danas stoji samo 1 velik stećak u obliku sljemenjaka bez postolja. Prevaljen je.

Orijentacija mu je po pravcu zapad — istok. Nema ukrasa.

33 — Sjeverna čeonu strana ukrašenog sljemenjaka nekropole Brda

14 — BRDA

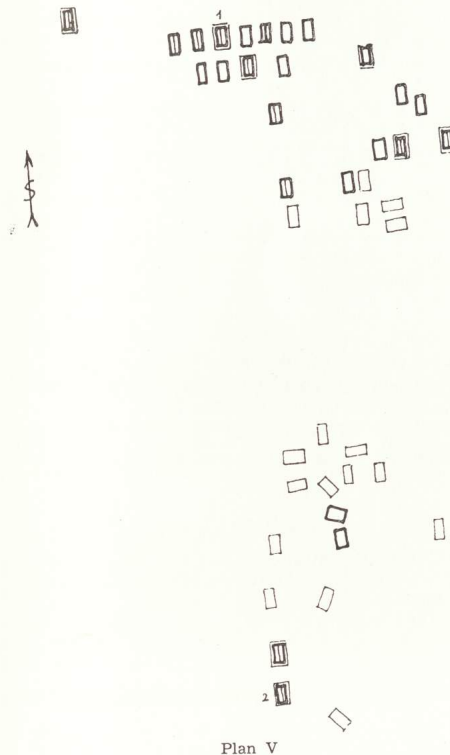
To je selo sjeverno od Kokošćića, na starom putu prema Striževu. U ravnici, pokraj puta, u samome selu, nalazi se nekropola sa 42 stećka, od čega 12 sljemenjaka, 13 sanduka i 17 ploča (?).

Spomenici su uglavnom dobro klesani i dosta dobro su očuvani. Djelomično su utonuli.

Orijentirani su po pravcu sjever—jug, osim 7 primjeraka koji su postavljeni po pravcu zapad — istok ili sa malim odklonom od toga pravca.

Prilaže se skica rasporeda stećaka — plan br. V.

Ukrašen je 1 sljemenjak (br. 1). To je vrlo dobro obrađen spomenik (180 × 82 × 70 cm) sa po-

Plan V

stoljem koje je u zemlji. Hrnat, krovne i sve druge ivice su mu ojačane plastičnom tordiranom vrpcom. Na južnoj čeonj strani je biljna stilizacija u vidu stabljike koja se u strane povija kao spirala, a gornjim uspravnim dijelom završava kao krst čiji se krakovi završavaju kao kružni vijenci. Suprotna čeonu strana ima također biljnu stilizaciju sa dvije spirale i rozetom u sredini iznad njih (sl. br. 33). Na zapadnoj bočnoj strani svoj spomenik ima biljnu stilizaciju u vidu dvostruke spirale, zatim predstavu ruke i mača (sl. br. 34).

Spomenik koji je na priloženoj skici obilježen kao br. 2 rijetka je pojava po svome obliku. To je vrlo lijepo klesan sljemenjak sa postoljem (jedan komad kamena) koji je postavljen na drugo postolje (drugi komad kamena).

15 — RADONJIĆI

Selo oko 10 km zračne linije južno od Vareša. Može mu se doći za 1 sat pješaćenja uzbrdo sa ceste Vareš—Breza u blizini željezničke stanice Stavnja, pokraj sela Striževa. Na području sela stećke smo našli na tri mjesta:

a — Oko 1 km južno od sela, na zaravanku uzvišenja koje se zove Brdo, a na njivi Hašima

34 — Južna čeonu i zapadna bočna strana ukrašenog sljemenjaka nekropole Brda

Juke, nalazi se nekropola sa 6 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 4 sanduka.

Spomenici su vrlo dobro obrađeni, osim sljemenjaka od kojih je jedan veoma okrnjen. Zarasli su i utonuli.

Orijentacija im je po pravcu sjeverozapad — jugoistok. Svrstani su u nizove okomito na tu orijentaciju.

Nemaju ukrasa.

b — Na čuviku između sela i prve nekropole, gdje se nalazi pravoslavno groblje, smještena je nekropola sa 4 sljemenjaka (1 sa postoljem).

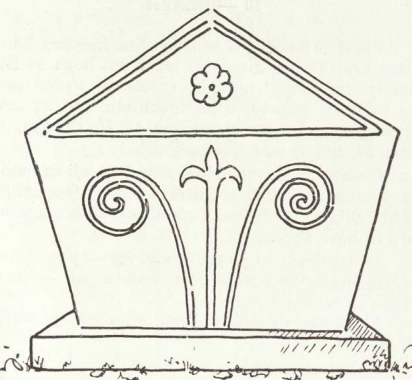
Spomenici su vrlo dobro obrađeni i očuvani.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

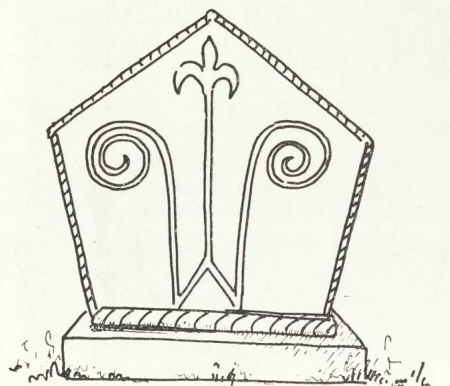
Jedan primjerak je ukrašen. Njegove dimenzije su: 170 × 87 × 80 cm. Sve ivice su mu ojačane tordiranom vrpcom. Na zapadnoj čeonj strani je biljna stilizacija — dvostruka spirala, sa rozetom u zabatu. Na suprotnoj je također dvostruka spirala, ali sa krstom koji se završava sa tri vijenca iznad toga u sredini (sl. br. 35).

35 — Istočna čeonu strana ukrašenog sljemenjaka nekropole b u Radonjićima

31 — Južna čeonu strana prvog sljemenjaka nekropole Blaža

32 — Južna čeonu strana drugog sljemenjaka nekropole Blaža

Treći ukrašen primjerak je vrlo blizu prednjih. Na njegovoj sjevernoj čeonj strani nazire se biljna stilizacija, od koje se vide dvije spirale. Na suprotnoj strani je stilizacija kod koje se srednja stabljika u gornjem dijelu završava kao ljljan, a druge dvije se povijaju u stranu kao spirale. Iznad toga su 3 rozete, a ispod toga su 2 krstića.

Ostala 3 sljemenjaka imaju sve ivice tordirane.

11 — KARAČIĆI

Kada se od Blaže ide ka jugu može se prije jednoga sata stići u Karačiće. Na tome putu, u predjelu Okruglice planine, evidentirali smo 2 stećka u obliku sanduka.

Obrada dobra; danas je jedan primjerak veoma oštećen.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

c — Na njivi Vrbica, oko 500 m jugoistočno od sela, nalazi se 1 osamljen sljemenjak. Stećak je dobro obrađen, ali je znatno utonuo. Orijentiran je po pravcu zapad — istok. Nema ukrasa.

16 — BOROVIČA

Oko 8 km sjeverozapadno od Vareša smješteno je selo Boroviča. U današnjem rimokatoličkom

groblju Donje Boroviče nalazi se skupina od 4 stećka u obliku sljemenjaka.

Obrada i očuvanost dobri. Svi primjerci imaju postoljja.

Orijentirani su po pravcu sjeveroistok-jugozapad.

Dva primjerka imaju sve bridove ojačane tordiranim vrpčama. Vrpce prelaze i širinom preko krovnih ploha.

PODRUČJE OPŠTINE BREZA

1 — BREZA

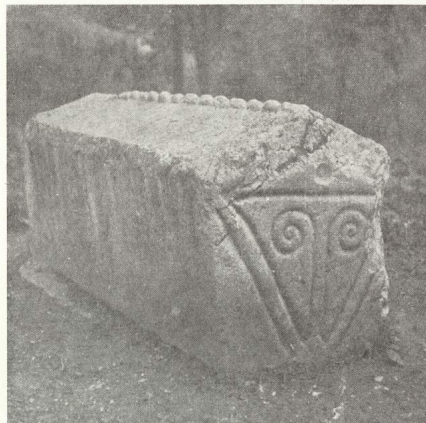
Varošica i sjedište opštine, na čijem području smo našli stećke na dva mjesta:

a — U gradskom parku nalazi se 1 osamljen sljemenjak sa postoljem.

Vrlo dobro je klesan, ali je danas okrnjen.

Nije u prvobitnom položaju.

Ukrašen je na čeonim stranama motivom dvostruke spirale sa udubljenim krugom u zabatu. Iz podnožja stabljike izdižu se koso-gore po dvije urezane linije s obadvije strane (sl. br. 36).⁵⁷

36 — Osamljeni sljemenjak nekropole a u Brezi

Vjerovatno je ovdje nekada bila nekropola sa više stećaka.

b — U zaseoku Lopate (Gornja Breza), na lokalitetu Brdo, vlasništvo Samije Tiljak, smještena je nekropola sa 8 stećaka, od čega 4 sljemenjaka i 4 sanduka.

c — Na lokalitetu Srh (ulica Branka Pavlića) bilo je veće srednjovjekovno groblje, od koga je

do danas preostalo 10 stećaka u obliku sanduka slabije obrade i bez ukrasa.

Lokalitet je na lijevoj obali Stavnje i poznat je također pod imenom Crkvište.

Obrada dobra.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

2 — SUBOTIČI

To je seoce u blizini Gornje Breze. Nedaleko samih kuća nalazi se nekropola sa 6 stećaka u obliku sanduka.

Obrada i očuvanost spomenika osrednji.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

U blizini stećaka je aktivno pravoslavno groblje.

3 — HOČEVLJE

Oko 6 km jugoistočno od Breze smješteno je selo Hočevlje, na čijem području postoje tri nekropole stećaka:

U blizini stećaka je aktivno pravoslavno groblje.

a — U samome selu, na njivi Repuh, blizu kuće Blagoja Lakića, nalazi se skupina od 14 stećaka (9 seljemenjaka, 3 sanduka i 2 ploče).

Spomenici su dobro klesani, a osrednje su očuvani. Sljemenjaci su niski, sa postoljima, dolje suženi, sa nešto pogrbljenim hrbatom.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, ali i po pravcu sjever — jug.

Ukrašena su 2 sljemenjaka i 1 ploča:

Prvi sljemenjak (170×70×52 cm) ima hrbat i krovne ivice tordirane. Na čeonim stranama prikazana je dvostruka spirala — stabljika koja se u gornjem dijelu povija na obadvije strane u vidu simetričnih spirala. Iznad toga i u sredini je više-lisna rozeta.

Drugi sljemenjak je djelomično utonuo (150×62×68 cm). Na istočnoj krovnoj plohi (spomenik je postavljen po pravcu sjever — jug) pri-

37 — Ukrašen na krovnoj plohi drugog sljemenjaka nekropole a u Hočevlju

kazan je štap sa drškom koja se pri krajevima nešto povija prema dolje (sl. br. 37).⁵⁸

Stećak u obliku ploče ima urezanu liniju po dužini, što označava dvojni grob.

b — Oko 700 m istočno od seoskih kuća, a otprilike isto toliko i od prethodne nekropole, na gredi koja se istočno naglo spušta prema rječici Misoči, nalazi se skupina od 4 stećka u obliku sljemenjaka. Lokalitet je poznat pod imenom Zagoni.

Spomenici su odlično klesani, ali su danas djelomično oštećeni i prevaljeni. Po preostalim komadima stećaka može se zaključiti da je nekropola prvobitno bila brojnija.

Dva primjerka su postavljena po pravcu zapad — istok, a dva po pravcu sjever — jug.

Pri laže se skica rasporeda stećaka — plan br. VI.

Ukrašena su sva 4 primjerka:

Br. 1 je relativno velikih dimenzija (177×120×68 do vrha zabata), raspukao, prevaljen. Hrbat

Plan VI

i donje krovne ivice su tordirane, dok se tordirane vrpce ne pružaju kosim ivicama, nego paralelno i u blizini njih. Na čeonim stranama su predstavljene dvostruke spirale kod kojih se uspravna stabljika završava u vidu ljljana. U uglovima iznad spirala je po jedna šestorolisna rozeta. U zabatu,

⁵⁸ Motiv je objavljen i kod M. Wenzel. t. XXXIV, sl. 25 (po V. Čurčiću).

⁵⁷ Motiv je objavljen i kod M. Wenzel, t. XXXIII, sl. 11 (po crtežu V. Paškvalina).

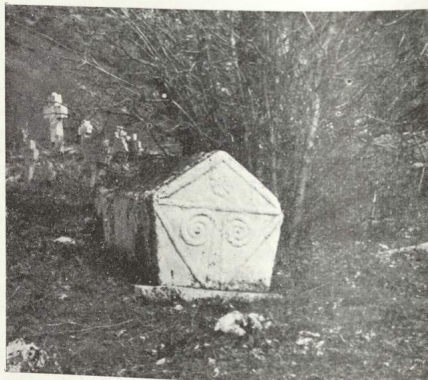
38 — Čeona strana spom. br. 1 nekropole b u Hoćevlju

koji je ovičen običnom vrpcom, nalazi se oveća šestorolisna rozeta. (sl. br. 38).⁵⁹

Br. 2 je sličan, samo nešto malo utonuo sljemenjak (152×70×63). Ukrasi na njegovim čeonim stranama sastoje se od dvostruke spirale kao i kod br. 1, ali bez srednje stabljike i rozeta u uglovima. U zabatu, koji je isto tako odvojen vrpcom, nalazi se osmorolisna rozeta. Takve vrpce se pružaju i koso od podnožja stabljike do uglova zabata (sl. br. 39).⁶⁰

Br. 3 je vrlo sličan sljemenjak sa postoljem (184×70×70 do vrha zabata), malo utonuo. I njegove čeone strane su ukrašene kao i one kod br. 2.

Br. 4 je nešto okrnjen sličan sljemenjak (190×74×79 cm). Hrbat i sve krovne ivice su ojačane tordiranim vrpcom. Na južnoj čeonoj strani prikazana je dvostruka spirala sa kosim prečkama, koje se pružaju od podnožja stabljike do zabata.

39 — Spom. br. 2 nekropole b u Hoćevlju

U sredini zabata je rozeta okružena tordiranim vijencem i još po jedna oveća šestorolisna rozeta u tordiranom vijencu, a sa strana su joj još po

⁵⁹ Motiv je objavljen i kod M. Wenzel, t. XLIX, sl. 4 (po D. Vidoviću, Naše starine II, 124, sl. 3.).

⁶⁰ Motiv je objavljen i kod M. Wenzel, t. LI, sl. 11.

40 — Južna čeona strana spom. br. 4 nekropole b u Hoćevlju

jedna takva ali manja rozeta (sl. br. 40). Na suprotnoj strani su predstavljene arkade sa dvije interkolumnije. U jednoj sjedi čovjek na stolici i jednom rukom pridržava štap. U drugoj interkolumniji je velika otvorena knjiga, koju sjedeća figura pridržava svojom drugom rukom. Iznad glave figure je prikaz oreola koji je u ovome slučaju sličan polumjesecu. U jednoj polovini zabata ove strane prikazan je pijetao, u drugoj šestoro-

41 — Sjeverna čeona strana spom. br. 4 nekropole b u Hoćevlju

lisna stilizovana rozeta, a oko sredine nejasan motiv koji podsjeća na svešteničku kapu (sl. br. 41).⁶¹ c — Treća nekropola Hoćevlja situirana je na lokalitetu Lješčar, odmah iznad izvora vode Lipa, oko 500 m sjeverno od seoskih kuća. Tu je ukupno 13 stećaka u obliku sanduka (?). Izrađeni su od slabijeg vapnenca, znatno su oštećeni i utonuli. Ima ih vrlo slabo obrađenih. Izgleda da je prvobitno ovdje bilo više stećaka.

Orijentacija im je po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

Odmah do stećaka nekropole b nalazi se savremeno pravoslavno groblje sela Hoćevlja.

4 — KORITNIK

To je selo koje je situirano oko 4 km jugoistočno od Breze. Na prostranoj ravnici istaknutog brijega u samome selu, a na lokalitetu Kaursko groblje, nalazi se nekropola sa 114 stećaka, od čega 11 sljemenjaka, 101 sanduk i 2 stuba. Nekropola zauzima površinu od oko 80×22 m.

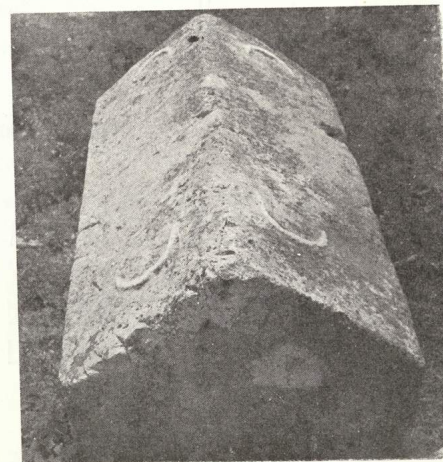
Spomenici su nejednaki, uglavnom osrednje klesani. Ima ih dosta oštećenih i u zemlju utonulih, pa se pretpostavlja da je nekropola ranije imala više stećaka (na više mjesta su kopane jame).

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim jednog sljemenjaka koji je postavljen po pravcu sjever — jug.

Prilaže se skica rasporeda stećaka — plan br. VII.

Ukrašena su 3 primjerka, i to 1 sljemenjak, 1 sanduk i 1 stubac:

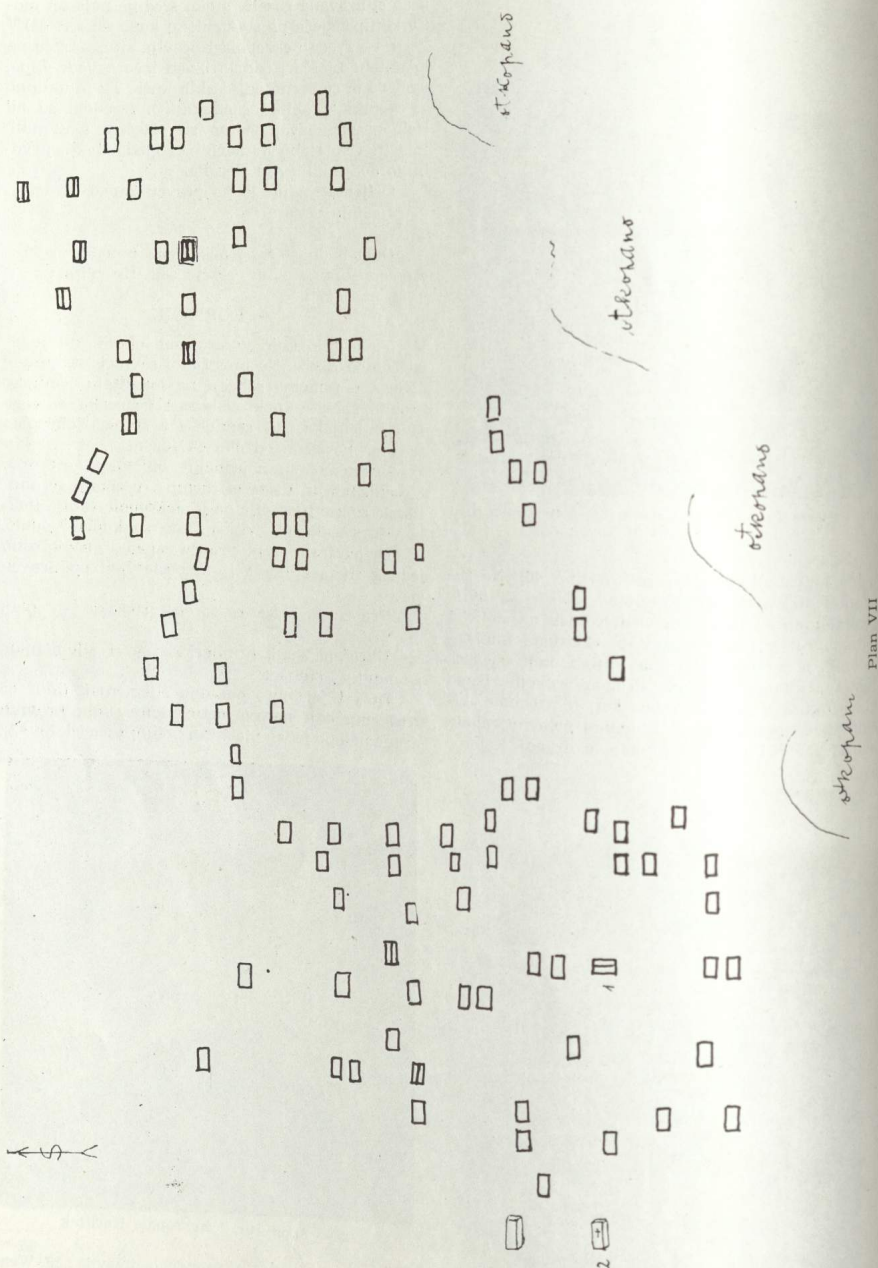
Broj 1 je dobro obrađen sljemenjak (170×85×80 cm), koji na sve četiri donja ugla krovnih strana ima po jedan plastičan polumjesec (sl. br. 42).

42 — Spom. br. 1 nekropole Koritnik

⁶¹ Motiv je, prema A. Solovjevu, objavila i M. Wenzel, t. XVI, sl. 10.

Broj 2 je slabije obrađen stubac, sa gornjom ravnom površinom, koji na zapadnoj strani ima plastičan krst.

Izgleda da je još 1 sanduk ukrašen. Na vodoravnoj strani mu je prikazana ruka savijena u laktu, a na jednoj čeonj polumjesec

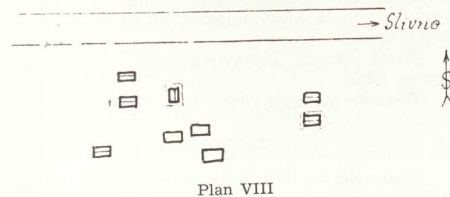
5 — SLIVNO

Slivno je selo koje je oko 5 km na istoku od Breze. Na području sela našli smo stečke na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Hrasno, nešto prije dolaska u selo od strane Koritnika, pokraj puta i žive vode, nalazi se nekropola sa 9 stečaka, od čega 6 sljemenjaka i 3 sanduka.

Spomenici su bili dobro obrađeni, ali su danas znatno oštećeni; utonuli su i okrnjeni.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim jednog sljemenjaka koji stoji po liniji sjever — jug. Prilaže se skica nekropole — plan br. VIII.

Ukrašen je 1 sljemenjak (br. 1), koji je osrednje veličine, djelomično utonuo u zemlju. U dva ugla krovnih ploha on ima po jedan polumjesec, a u dva druga po jednu rozetu.

PODRUČJU OPŠTINE VISOKO

1 — VISOKO

To je varoš od 10.000 stanovnika, na rijeci Bosni, centar opštine.

Na južnom kraju varoši, na lokalitetu Klisa, kuda se ide na stari grad Visoki, u bašti Samardžića i oko nje, nalazi se nekropola sa 7 stečaka u obliku sanduka.

Spomenici su građeni od relativno slabijeg krečnjaka, veoma su oštećeni, djelomično su zatrpani, a neki su i pomicali.

Orijentacija im je po pravcu zapad — istok. Nemaју ukrasa.

Odmah do stečaka je pravoslavna crkva.

Stari grad Visoki bio je na brdu, oko 1 km od Klise. Od njega danas postoje samo skromni ostaci

b — Na lokalitetu Crkvine, oko 2 km jugoistočno od kuće Cvije Makitan, nalazi se nekropola sa 10 stečaka, od čega 4 sljemenjaka i 6 sanduka. Stećci su slabo obrađeni i očuvani. Orijentirani su po pravcu zapad — istok. Nemaју ukrasa.

Na lokalitetu Crkvine, odmah do stečaka, vide se ostaci stare crkve, sa polukružnom apsidom na istočnoj strani.

6 — ORAHOVO

To je selo istočno i nedaleko od Slivna. Na njegovom području evidentirali smo dva lokaliteta sa stećcima:

a — Na njivi Muje Jekalovića, zvanog Krčevina, sasvim blizu seoskih kuća, nalazi se nekropola sa 11 stečaka, od čega 3 sljemenjaka i 8 sanduka.

Vrlo slaba obrada.

Orijentacija nejednaka. Nemaју ukrasa.

b — Oko 400 m sjeverno od prve nekropole, na lokalitetu Igrište, pokraj puta, nalazi se osamljen sljemenjak sa postoljem, bolje obrade, orijentacije zapad — istok, bez ukrasa.

7 — ŽUPČA

Oko 3 km jugozapadno od Breze leži selo Župča.

Na brdu Kaurin, oko 1 km sjeverno nalaze se 2 stečka (1 vrlo oštećen sljemenjak i 1 sanduk. Bili su dobro obrađeni. Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Na istočnoj čeonj strani sljemenjaka vidi se dvostruka spirala i rozeta iznad nje.

2 — ZBILJE

Zbilje je selo koje se nalazi oko 2 km zračne linije južno od Visokog, na cesti ka Kiseljaku.

⁶² D. Mazalić, Visoki..., Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajeva 1954. 227—253; H. Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, Naše starine I, 16; C. Truhelka, Naši gradovi, Sarajevo 1904, 92—96.

U blizini naselja, na desnoj obali rijeke Fojnice, smještena je nekropola sa 4 stećka u obliku sanduka.

Materijal stećaka je konglomerat, obrada i očuvanost su slabi.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

Uz stećke je situirano aktivno pravoslavno groblje, a u blizini je i staro muslimansko groblje sa nišanima iz XVII vijeka.

3 — GINJE

To je selo koje se nalazi oko 5 km južno od Visokog. Na njegovom području evidentirali smo stećke na tri mjesta:

a — U zaseoku Gorašnica, a na lokalitetu Glavica, u vlasništvu Ibne Džafića, nalazi se nekropola sa 10 stećaka u obliku sanduka.

Materijal konglomerat. Obrada slaba. Navodno ih je ranije bilo više.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

b — Na lokalitetu Polje, vlasništvo Šabana Džafića, na brijegu obraslom šumicom, nalaze se 2 stećka u obliku sanduka.

Obrada i očuvanost osrednji.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Bez ukrasa.

c — Na njivi Bajre Sudžuke, poviše Šabanovog mlina, pokraj puta, nalazi se osamljen sanduk, prosječne obrade, bez ukrasa, a orijentacije po pravcu zapad — istok.

4 — ČIFLUK

Oko 5 km istočno od Visokog je selo Čifluk. Uz savremeno pravoslavno groblje nalazi se nekropola sa 32 stećka u obliku sanduka.

Obrada prosječna, djelomično obraslo džbu-njem.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

5 — GODUŠA

To je selo koje se nalazi oko 10 km zračne linije na južnu stranu od Visokog.

U zaseoku Rajčici, na lokalitetu Grebljice, vlasništvo Sulejmana Ahmića, nalazi se nekropola sa 7 stećaka u obliku sanduka relativno većih dimenzija.

Materijal i obrada slabi (konglomerat).

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

6 — GORANI

Gorani su selo koje se nalazi oko 4 km zračne linije na jugozapadnu stranu od Visokog.

Kod savremenog pravoslavnog groblja nalazi se 4 skupine sa ukupno 82 primjerka stećaka u obliku sanduka (?).

Materijal je konglomerat, obrada slaba, utonulo i oštećeno.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Bez ukrasa.

7 — TUŠNJIČI

To je selo oko 4 km sjeveroistočno od Kiseljaka.

U šumici Hamde Junuzovića nalazi se nekropola sa 69 stećaka, od čega 6 sljemenjaka i 63 sanduka (?).

Materijal, obrada i očuvanost slabi.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

8 — BIJELE VODE

To je selo oko 2 km sjeverozapadno od Visokog. Na lokalitetu Čakina njiva, vlasništvo Todorovića Novice, nalazi se osamljen stećak u obliku sanduka koji je dobro obrađen, ali je znatno utonulo u zemlju.

Nema ukrasa. Postavljen je po pravcu zapad — istok.

Navodno je ovdje ranije bilo više stećaka.

9 — MAUROVIČI

Maurovići su selo koje se nalazi oko 6 km zračne linije sjeverozapadno od Visokog. Stećci se nalaze na dva mjesta:

a — Na raskršću puteva za Slatinu i Kondžilo nalazi se nekropola sa 13 stećaka, od čega 2 sljemenjaka, 8 sanduka i 3 ploče.

Materijal, obrada i očuvanost slabi.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Bez ukrasa.

b — Na njivi zvanj Strana (vlasništvo Muje Nišića), a na putu Maurovići—Mokronoge, nalazi se nekropola sa 5 sanduka slabije obrade i očuvanosti.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

10 — MLADEŠ

Mladeš je selo koje je oko 8 km zračne linije na sjeverozapad udaljeno od Visokog.

Na lokalitetu Zabuče, pokraj puta, nalazi se nekropola sa 4 stećka u obliku sanduka.

Materijal je konglomerat. Obrada slaba.

Orijentacija je po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

Nekropolu ovdje nazivaju Grčko Groblje.

Odmah do stećaka je savremeno rimokatoličko groblje, a malo dalje su locirana pravoslavno i muslimansko groblje.

11 — PORIJEČANI

To je selo i željeznička stanica na pruži Sarajevo—Zenica, oko 12 km sjeverno od Visokog. Stećke imamo na dva mjesta:

a — Južno od zaseoka Brdo, na njivama Maksima Aleksića i Boška Subotića, nalazi se skupina od 4 stećka, od čega 1 sljemenjak sa postoljem i 3 ploče (?).

Obrada osrednja, stećci utonuli.

Orijentacija po pravcu sjever — jug.

Bez ukrasa.

b — Oko 500 m dalje željezničkom prugom ka Kaknju, na lokalitetu Grebac, nalazi se skupina od 5 stećaka, od čega 4 sljemenjaka i 1 sanduk. Obrada dobra, stećci relativno velikih dimenzija. Jedan skliznuo niza stranu.

Orijentacija po pravcu sjever — jug.

Bez ukrasa.

12 — UVORIČI

To je selo u kraju koji se zove Gračanica, oko 4 km sjeveroistočno od Visokog.

Oko 600 m istočno od sela, pokraj puta, na lokalitetu Kadinjak, nalazi se nekropola sa 6 stećaka u obliku sanduka.

Materijal slab, stećci utonuli i zarasli u šikaru.

Orijentacija po pravcu zapad — istok. Bez ukrasa.

13 — BUZIČI

Naselje na lijevoj i desnoj strani rijeke Bosne i željezničke pruge Sarajevo—Šamac, oko 10 km sjeverno od Visokog. Stećci su evidentirani na dva mjesta:

a — Odmah iznad kuća, na desnoj strani rijeke, pokraj puta, nalazi se nekropola sa 27 stećaka, od čega 3 sljemenjaka i 24 sanduka.

Spomenici su uglavnom dobro obrađeni, znatno su oštećeni i utonuli su.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

b — Na lokalitetu Brijest, koji pripada naselju na lijevoj strani rijeke, blizu ceste, nalazi se skupina od 3 stećka u obliku sanduka sa postoljima.

Obrada slaba; oštećeno i djelomično utonulo.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Bez ukrasa.

14 — DOBRINJE

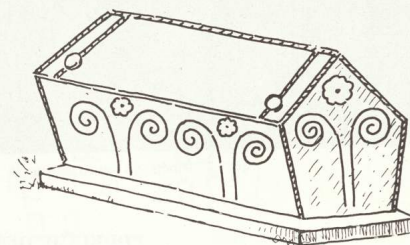
To je selo i željeznička stanica nešto sjeverozapadno od Buzića, na desnoj strani rijeke Bosne, oko 12 km sjeverno od Visokog.

Pokraj puta Dobrinje—Buzići nalazi se nekropola sa 8 stećaka, od čega 4 sljemenjaka i 4 sanduka (?).

Sljemenjaci su vrlo dobro obrađeni, a danas su malo oštećeni i zasuti zemljom. Sanduci su znatno utonuli, pa nije isključeno da je neki primjerak i u obliku ploče.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Ukrašen je 1 sljemenjak sa postoljem (166×87×60 cm). Hrbat, ostale krovne ivice i sve vertikalne ivice su mu ojačane tordiranim vrpčama. Osim toga, po dvije takve vrpce pružaju se i poprijeko preko krovnih ploha; na svakoj od njih je po jedna jabuka. Na čeonim stranama prikazan je motiv dvostruke spirale sa rozetom iznad nje. Na južnoj bočnoj strani su dvije takve dvostruke spirale sa rozetama (sl. br. 43).

43 — Južna bočna i istočna čeonu strana ukrašenog sljemenjaka nekropole Dobrinje

15 — MALO ČAJNO

U kraju koji se zove Gračanica nalazi se i selo Malo Čajno, koje je, inače, udaljeno oko 7 km sjeveroistočno od Visokog.

Na lokalitetu Zgonovi, upravo na mjestu gdje je i savremeno pravoslavno groblje, nalazi se nekropola sa 11 stećaka u obliku sanduka, osrednje obrade, klesanih od miljevine i konglomerata. Bez ukrasa.

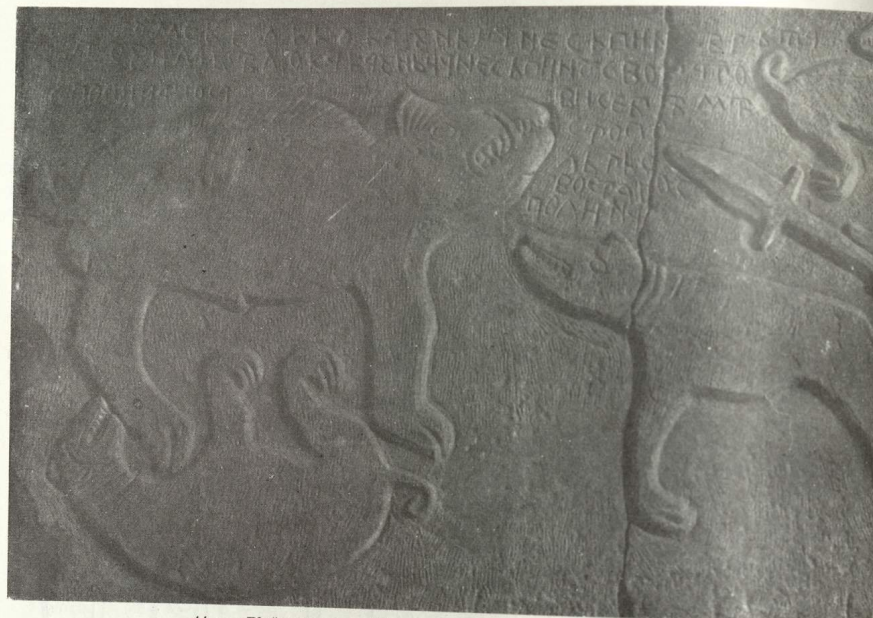
Oko 1 km zračne linije na zapad od nekropole uzdiže se Čajograd, od koga se i danas vide ostaci zidova.⁶³

U neposrednoj blizini stećaka i savremenih krstača nalazi se i nekoliko starih nišana.

Na samoj nekropoli iskopana je iz zemlje velika ploča na kojoj je predstavljena scena borbe čovjeka sa veprom sa urezanim natpisom iz kojega doznajemo da je tu sahranjen KAZNAC NES-PINA. Iste godine, 1946, ploča je prenesena u Zemaljski muzej u Sarajevo (vidi sl. br. 44 i str. 95).

⁶³ H. Kreševljaković, n. d., 17—18.

44 — Ploča sa mauzoleja iz Malog Čajnog (sada u Sarajevu)

PODRUČJE OPŠTINE KISELJAK

1 — KISELJAK

Kiseljak je varošica i centar opštine.

U sjevernom kraju naselja, na njivi Ivana Lukića, u neposrednoj blizini Partizanskog groblja, nalazi se nekropola sa 99 stećaka, od čega 6 u obliku sljemenjaka, 88 u obliku sanduka i 5 u obliku ploča.

Spomenici su uglavnom dobro obrađeni, ali su danas djelomično oštećeni i u zemlju utonuli.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim 18 primjeraka koji leže sjever — jug. Inače su svrstani u nizove okomito na glavni pravac orijentacije.

Prilaže se skica rasporeda stećaka (plan br. IX).

Ukrašeno je 5 primjeraka, i to 1 sljemenjak i 4 sanduka:

Broj 1 je sanduk prosječnih dimenzija ($196 \times 71 \times 40$ cm), dobre obrade i očuvanosti. Prema dnu je nešto užu (skošen). Na vodoravnoj strani urezan je motiv čaše (sl. br. 45).

Broj 2 je visoki sanduk ($180 \times 80 \times 75$ cm), koji na vodoravnoj strani ima predstavu pravougaonog štita (sl. br. 46).

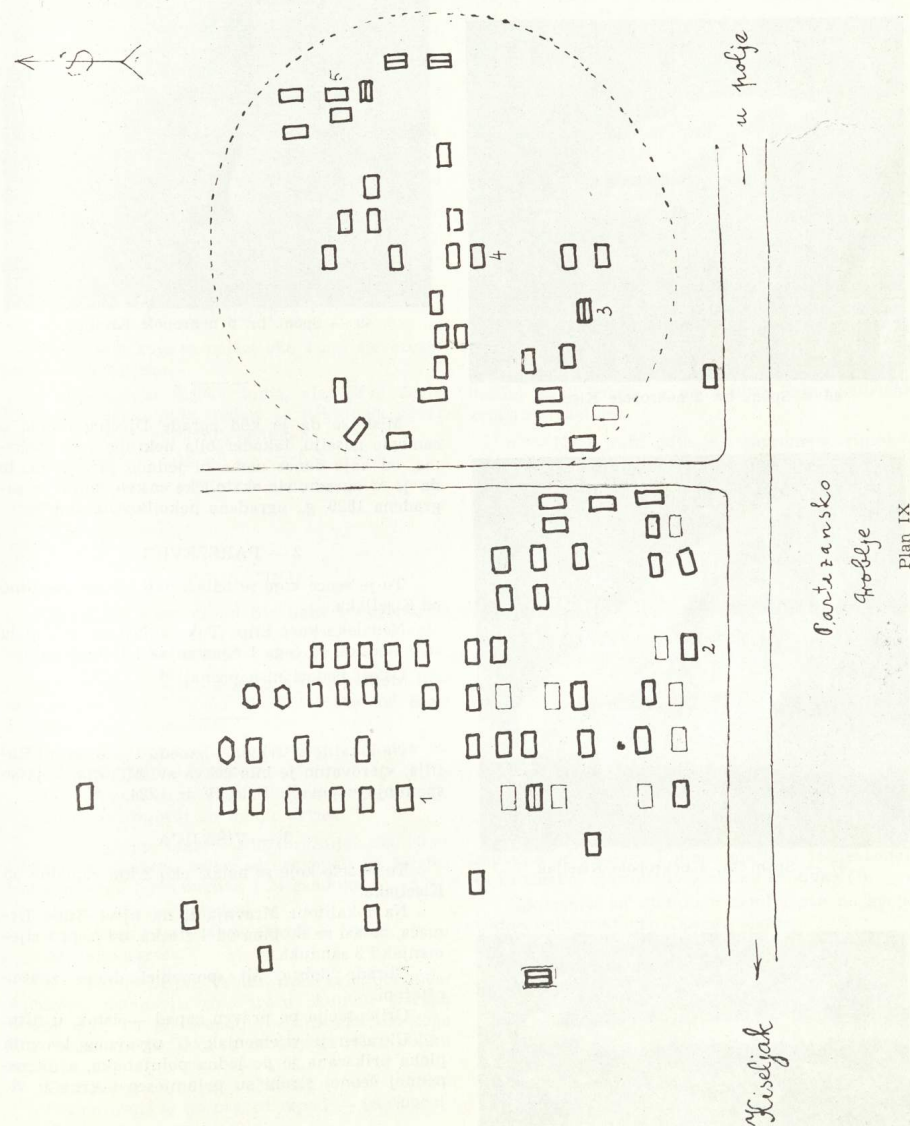
Broj 3 je manji sljemenjak ($139 \times 60 \times 55$ cm), nešto utonuo. Na jednoj njegovoj krovnoj plohi predstavljen je krug — sunce (sl. br. 47).

45 — Spom. br. 1 nekropole Kiseljak

Broj 4 je sanduk prosječnih dimenzija ($170 \times 88 \times 36$ cm), koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv čekića (sl. br. 48).⁶⁴

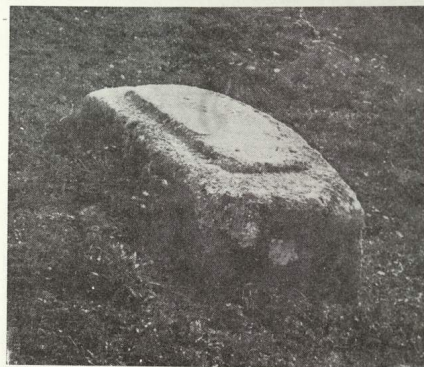
⁶⁴ Motiv je, po V. Čurčiću, objavila i M. Wenzel, t. LXIV, sl. 16.

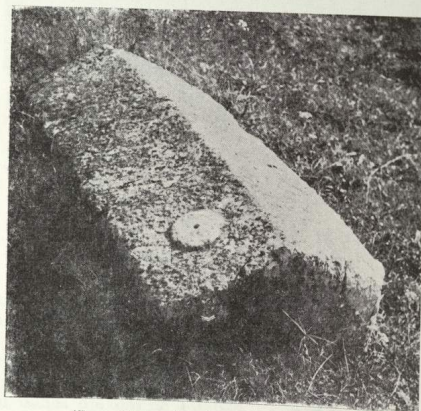
Plan IX

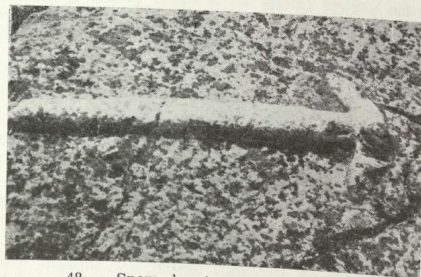
Broj 5 je utonuo i oštećen sanduk (160×60×30 cm iznad zemlje), koji na vodoravnoj strani ima urezan motiv »svastike« (sl. br. 49).

46 — Spom. br. 2 nekropole Kiseljak

47 — Spom. br. 3 nekropole Kiseljak

48 — Spom. br. 4 nekropole Kiseljak

49 — Spom. br. 5 nekropole Kiseljak

Misli se da je kod zgrade Dječjeg doma, u samome naselju, također bila nekropola sa stećcima, od koje danas nema ni jednog primjerka, te da je u zgradu rimokatoličke crkve, koja je sagrađena 1820. g., ugrađeno nekoliko stećaka.⁶⁵

2 — PAREŽEVIĆI

To je seoce koje se nalazi oko 1,5 km zapadno od Kiseljaka.

Nedaleko kuće Stipe Tuke nalazi se nekropola sa 5 stećaka, od čega 1 sljemenjak i 4 sanduka.

Ostali podaci nisu poznati.⁶⁶

Na lokalitetu Crkvina, između Pareževića i Rotilja, vjerovatno je bila crkva sv. Mihajla, koja se spominje u povelji Bele IV iz 1224. g.⁶⁷

3 — VIŠNJICA

To je selo koje se nalazi oko 2 km zapadno od Kiseljaka.

Na lokalitetu Mravnjače, na njivi Stipe Drmača, nalazi se skupina od 4 stećka, od čega 1 sljemenjak i 3 sanduka.

Obrada dobra, ali spomenici danas znatno oštećeni.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, u nizu.

Ukrašen je sljemenjak. U uglovima krovnih ploha prikazana je po jedna polujabuka, a na zapadnoj čeonj strani su polumjesec i krug u vijencu.

⁶⁵ P. Anđelić, Arheološka ispitivanja, Lepenica, Sarajevo 1963, 179.

⁶⁶ P. Anđelić, n. d., 178.

⁶⁷ P. Anđelić, n. d., 177.

Navodno je kod kuće Omera Begovića nekada bilo više primjeraka stećaka. Danas tu nema stećaka. Begović je u svoju novu kuću (upravo se zidala kada smo mi tamo bili) ugradio jedan oveći obrađeni kamen, koji, navodno, nije imao ukrasa. Oko njegove kuće našli smo nekoliko komadića rimskih nadgrobnih spomenika na kojima su se vidjela urezana slova. U podrumu susjedne stare kuće nalazi se dosta dobro očuvana kasnoantička grobnica na svod, koja još nije istražena.

Navodno se na lokalitetu Hrastovi, u Gornjoj Višnjici, danas nalaze 2 stećka u obliku sljemenjaka, a da je ranije tu bilo i više stećaka.⁶⁸

Na lokalitetu Gradac, južno od sela Višnjice, nalaze se ostaci srednjovjekovnog grada.

4 — GOMIONICA

To je selo koje se nalazi oko 4 km sjeverozapadno od Kiseljaka.

Na lokalitetu Široka šuma, vlasništvo Arifa Karalića, pokraj puta, nalazi se nekropola sa 42 stećka u obliku amorfnih sanduka.

Spomenici su utonuli i zarasli šumicom.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok i svrstani su u nizove.

Nemaju ukrasa.

5 — PODASTINJE

Oko 2 km sjeverno od Kiseljaka smješteno je selo Podastinje. Na njegovom području evidentirani su stećci na tri mjesta:

a — Na zaravanku glavice, a na lokalitetu Bunar, nalazi se nekropola sa 40 stećaka, od čega 1 sljemenjak i 39 sanduka.

Spomenici su osrednje obrađeni i znatno su obrasli mahovinom i šumicom.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Nismo primjetili da imaju ukrase.

b — Na njivi Mare Vučić, (brežuljak oko 60 m istočno od Bunara), nalazi se nekropola sa 25 stećaka, od čega 1 sljemenjak i 24 sanduka.

Obrada i materijal slabi.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

c — Na brežuljku Vrbica, ispod sela, obraslom šumicom, ustanovili smo treću skupinu stećaka ovoga sela. Tu je ukupno 7 spomenika, od čega 6 u obliku sljemenjaka sa postoljima i 1 u obliku sanduka.

Odlično su obrađeni i očuvani.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

Prema podacima P. Anđelića, i na lokalitetu Crkvina (unutar kasnoantičkog refugija) nalazi se

⁶⁸ P. Anđelić, n. d., 178.

nekropola sa 10 stećaka u obliku sanduka i ploča, grube obrade. Ostali podaci nisu saopšteni.

I na lokalitetu Bara, vlasništvo Franje Sliško- vića, u samome selu, nalaze se 2 sanduka (bliži podaci nepoznati).⁶⁹

6 — PALEŽ

To je selo koje se nalazi oko 2 km jugoistočno od Kiseljaka na čijem području su evidentirane tri nekropole stećaka:

a — Na lokalitetu Gradac (Gaj), vlasništvo Salkana Mujića, u Donjem Paležu, našli smo 2 stećka u obliku relativno velikih sljemenjaka sa postoljima.

Obrada vrlo dobra (jedan primjerak potkopan i nagnut).

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Ukrašen je jedan primjerak. Hrbat i sve ivice su mu ojačane plastičnom vrpcom. Na zapadnoj čeonj strani ima motiv polumjeseca, na jednoj bočnoj su 2 kruga, a na drugoj 2 koncentrična kruga sa rozetama.

b — Na mjestu gdje je i savremeno rimokatoličko groblje Donjeg Paleža, na Dubu, nalazi se i nekropola sa 15 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 13 sanduka.

Obrada i očuvanost osrednji.

Nemaju ukrasa.

c — Treća skupina stećaka nalazi se u Gaju, kod Paleške čuprije i Mutapova hana, u istočnom kraju sela.

Tu je 15 spomenika u obliku sanduka (?).

Materijal je različit, rad je grub, a očuvanost slaba.

(Bliži podaci nepoznati).⁷⁰

7 — DUHRI

To je selo koje se nalazi oko 4 km jugoistočno od Kiseljaka.

Na njivi Fate Suljević, koja se zove Hendek, zapadno od zaseoka Polje, smještena je nekropola sa 24 stećka, vjerovatno u obliku sanduka (?).

Spomenici su utonuli u zemlju sve do svojih vodoravnih površina. Obrada slaba.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Ne primjećuju se ukrasi.

8 — HAN PLOČA

To je selo koje je smješteno oko 8 km jugoistočno od Kiseljaka, na cesti ka Sarajevu.

Na njivi Staniše Bujaka, zvanj Zagrebnjača, nalazi se osamljen sanduk slabije obrade, orijentacije zapad — istok, bez ukrasa. Nedaleko odatle,

⁶⁹ Isto tamo.

⁷⁰ P. Anđelić, n. d., 180.

s druge strane ceste, uz džamiju, našli smo fragment stečka (45 × 30 × 35 cm) na kojemu se očuvao vrlo kratak natpis u kome se spominje STO-JAN (?) (sl. br. 50).⁷¹

50 — Natpis na fragmentu stečka u Han Ploči

9 — KULJEŠ

To je selo u području Lepenice. Stečke smo našli na dva mjesta:

a — U rijeci Lepenici, u blizini Homoljske čuprije (Homolje je susjedno selo), vidjeli smo 2 stečka u obliku sanduka. Vjerovatno je u blizini nekada bila nekropola sa više stečaka.

b — Na lokalitetu Bobovik, na putu ka Zabrđu, nalazi se nekropola sa 12 stečaka u obliku sanduka. Obrada slaba, također i očuvanost.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, a djelomično i po pravcu sjever — jug.

Bez ukrasa.

Na lijevoj strani rijeke Lepenice, nedaleko Homoljske čuprije, izdiže se brdo Gradac, a s druge strane Ban Brdo.

Izgleda da je u predjelu Ocrkavka, na ruševinama antičke vile, bila nekropola sa tridesetak stečaka, kojih danas više nema.⁷²

10 — BUKOVICA

I to je selo u dolini Lepenice. Ovdje smo evidentirali stečke na dva mjesta:

⁷¹ S. Bešlić, Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, Naše starine XI, 49.
⁷² P. Anđelić, Isto tamo.

a — U samome selu, nedaleko Bašića džamije, pokraj puta, nalazi se nekropola sa 25 stečaka, od čega 1 sljemenjak i 24 sanduka.

Materijal slab, obrada osrednja, dosta oštećeno. Orijentacija po pravcu zapad — istok, osim jednog primjerka koji leži po pravcu sjever — jug.

Nemaju ukrasa.

b — U temeljima mosta preko Lepenice našli smo 10 stečaka u obliku sanduka, bez osobitosti.

Vjerovatno su ovi stećci bili na nekropoli u neposrednoj blizini, koja je uništena.

Prema Radimskom, trebalo bi da se na lokalitetu Gusti Grab, iznad sela, nalazi nekropola sa 45 stečaka, ali to nije ustanovljeno.⁷³

11 — ZABRĐE

Zabrđe je selo nešto jugozapadno od Bukovice, također u području Lepenice.

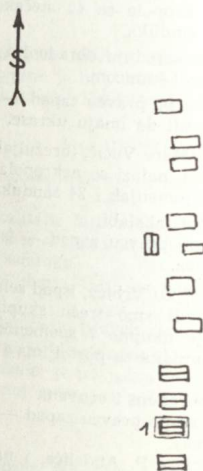
Na lokalitetu Brdanjak, na brežuljku iznad sela, a pokraj puta za Kreševo, nalazi se nekropola sa 13 stečaka, od čega 5 sljemenjaka i 8 sanduka.

Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su djelomično oštećeni, zatim su nagnuti i nešto potkopani.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim jednog primjerka koji stoji po pravcu sjever — jug. Svrstani su u jedan niz.

Prilaže se skica rasporeda stečaka (plan br X).

Ukrašen je jedan sljemenjak, koji još ima i natpis. To je sljemenjak sa postoljem relativno

Plan X

⁷³ P. Anđelić, n. d., 180—181.

velikih dimenzija (240 × 110 × 120 cm). Ima vrlo istaknut hrbat kao i odebljanje donjih ivica krova. Plastične vrpce prelaze i poprijeko, pri krajevima krova. I sve uspravne ivice stečka su ojačane. Osim toga, svi vodoravni bridovi oko donje baze su ojačani debelom tordiranom vrpcom. U gornjem dijelu krovnih ploha, bliže sredini, nalazi se po jedna rozeta. Na zapadnoj čenoj strani predstavljen je grb u vidu glave vuka, sa nešto prednjeg trupa i sa prednjim nogama na kojima su istaknute šape sa pandžama. Vuk je isplazio jezičinu. To je sve potpasano uskom tordiranom vrpcom, ispod koje je u prednjem planu izgleda bio štiti (?), a u zadnjem se vidi lepezast i zavijen veo. Grb je okružen vijugastom viticom, iz koje ravnomjerno izlaze po tri lista. Iznad te vrpce u predjelu zabata je kratak natpis, u kome se kaže da je to »znamenje« kneza. (sl. 51). Na južnoj bočnoj strani nalazi se

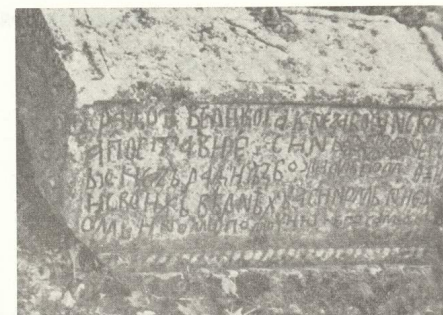
51 — Zapadna čena strana ukrašenog sljemenjaka nekropole Zabrđe

urezan u 5 redova dugačak natpis, koji nam saopštava da je to spomenik VELIKOG BOSANSKOG KNEZA RADOJA. Između teksta u drugom redu urezane su tri rozete (sl. br. 52).

Uz nekropolu je rimokatoličko groblje.

Zapadno od nekropole, nešto navise, izdiže se brdo Gradac.

U muslimanskom groblju, u samome selu, nalaze se 2 sanduka.

52 — Natpis na južnoj bočnoj strani sljemenjaka nekropole Zabrđe

12 — ZEŽELOVO

Selo Zeželovo nalazi se između Bukovice i Kulješa, oko 10 km zračne linije južno od Kiseljaka, također u području Lepenice. Tu su evidentirani stećci na dva mjesta:

a — U polju ispod Donjeg Zeželova nalazi se nekropola sa 15 stečaka u obliku sanduka. Obrada je gruba, a više primjeraka je oštećeno.

Na vodoravnoj strani jednoga nalazi se motiv krsta.⁷⁴

(Bliži podaci nisu poznati).

b — Kod muslimanskog savremenog groblja u Gornjem Zeželovu, pokraj puta u Ivicu, nalaze se 3 stečka, od čega 1 sljemenjak i 2 sanduka. Rađeni su od konglomerata krečnjačkog porijekla.

(Bliži podaci nedostaju).⁷⁵

13 — HAN IVICA

Susjedno selo sjeverozapadno od Zeželova je Han Ivica.

Pred kućom porodice Miletić — Kašiković nalazi se ukupno 6 stečaka, od čega 2 sljemenjaka, 3 sanduka i 1 ploča.

Obrada je bila dobra, ali su danas spomenici u vrlo slabom stanju, a i pomicali su.⁷⁶

(Ostali podaci nisu poznati).

14 — KOVAČI

Oko 8 km jugozapadno od Kiseljaka, a odmah zapadno od Han Ploče nalazi se seoce Kovači.

Na lokalitetu Babina voda nalazi se skupina od 3 ploče.⁷⁶

(Bliži podaci nisu poznati).

15 — BOLJKOVIĆI

Susjedno selo južno od Kovača su Boljkovići. Kod vrela Kiseljaka nalazi se osamljen stećak u obliku sanduka.

(Drugi podaci nisu saopšteni).⁷⁶

⁷⁴ Isto tamo.

⁷⁵ P. Anđelić, n. d., 180.

⁷⁶ Isto tamo.

25797

PODRUČJE OPŠTINE KREŠEVO

1 — MRATINIĆI

Selo oko 2 km istočno od Kreševa. Na njegovom području imamo stečke na dva mjesta:

a — Na zaravanku Kamen, pokraj puta za Kreševo, između muslimanskog i rimokatoličkog groblja, nalazi se skupina od 3 stečka (2 sljemenjaka i 1 sanduk), kao ostatak nekadašnje veće nekropole.

Materijal slab, vrlo oštećeno.
Orijentacija zapad — istok.
Bez ukrasa.

b — Fatića voda je lokalitet visoko iznad sela, gdje je bio kamenolom za stečke. Tu smo našli 2 stečka, od kojih 1 sanduk, oštećen i dijelom zatrpan, i 1 sljemenjak (oko 220 × 90 × 125 cm) koji je neobično klesan — prema jednoj čeonj strani je niži, a ispod postolja ima još stopu, i to sve od jednog komada kamena.

2 — CRKVENJAK

Selo oko 4 km sjeveroistočno od Kreševa. Na lokalitetu Klupe, pokraj današnjeg rimokatoličkog groblja, nalazi se skupina od 25 stečaka u obliku sanduka.

Spomenici su osrednje klesani, znatno su oštećeni, utonuli su i zarasli.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok i svrstani su u nizove.

Nemaju ukrasa.

3 — POLJE

To je manje selo koje se nalazi oko 3 km sjeveroistočno od Kreševa, pokraj ceste prema Kiseljaku. U blizini Paškvine kahve evidentirali smo skupinu od 25 stečaka u obliku sanduka (?). Ranije je ovdje bilo mnogo više stečaka.

Spomenici su slabo obrađeni, zatim su utonuli i oštećeni su, te djeluju vrlo neugledno.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

PODRUČJE OPŠTINE FOJNICA

1 — OSTRUŽNICA

Selo Ostružnica se nalazi 5 km istočno od Fojnice, na cesti Kiseljak—Fojnica. Uz aktivno rimokatoličko groblje, a blizu muslimanskog groblja, pokraj same ceste, postoji nekropola sa 50 stečaka, od čega 10 većih sanduka, a ostalo su ploče (?) grube obrade i veoma utonule u zemlju.

Orijentacija zapad — istok.

Bez ukrasa.

4 — PIRIN

Selo oko 4 km zračne linije jugoistočno od Kreševa. Na brijegu koji se zove Tisovik, pokraj puta (vlasništvo Ilije Kresića), nalazi se nekropola sa 11 stečaka, od čega 1 sljemenjak i 10 sanduka. Ranije je ovdje bilo nešto više stečaka.

Obrada i očuvanost dobri (2 primjerka prevajena).

Orijentacija po pravcu sjever — jug.
Nemaju ukrasa.

5 — RAKOVA NOGA

Selo oko 5 km sjeverno od Kreševa. Na lokalitetu Škarine, na imanju Šabana Begunića, na brijegu pokraj puta, nalazi se nekropola sa 15 stečaka, vjerovatno u obliku sanduka?

Materijal slab, obrada slaba, oštećeno, utonulo i veoma zaraslo šumom. Broj primjeraka i njihovi oblici nisu sasvim sigurni.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Ne primjećuju se ukrasi.

6 — TOMIĆ HAN

To je zaselak Rakove Noge, na cesti Kreševo—Kiseljak. Na njivi Lopata, uz današnje muslimansko groblje, nalaze se 3 stečka u obliku sanduka. Ima i fragmenata stečaka.

Obrada dobra, nešto utonulo.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nema ukrasa.

7 — BJELOVIĆI

Selo oko 3 km sjeverozapadno od Kreševa. Na lokalitetu Kaursko groblje, blizu današnjeg muslimanskog groblja, preostala su 3 stečka, od čega 1 sljemenjak i 2 sanduka (?). Ranije je ovdje bilo nešto više stečaka.

Dobro obrađeno, ali oštećeno, pomicano i utonulo.

Orijentacija po pravcu zapad — istok (?).

Spomenici nemaju ukrasa.

2 — LUŽINE

Selo pokraj ceste Fojnica—Dusina, oko 6 km jugoistočno od Fojnice. Na lokalitetu Dvorišta, u samome selu, nalazi se nekropola sa 2 stečka u obliku sljemenjaka sa postoljima, ogromnih dimenzija.

Vrlo dobra obrada, ali je jedan primjerak znatno oštećen.

Na zapadnoj strani oštećenog primjerka nalazi se krug u vijencu, promjera 32 cm.

Na južnoj bočnoj strani postolja drugog sljemenjaka (220 × 150 × 170 cm) nalazi se rozeta sa 8 latica.

3 — OTIGOŠĆE

Selo oko 2 km istočno od Lužina. Na brdu, pokraj puta gdje se kopa pijesak, nabrojali smo 46 stečaka u obliku sanduka.

Obrada nejednaka — 10 većih su bolje obrađeni, a ostali vrlo slabo. Mnogo je oštećeno i utonulo, te ugroženo od kopanja pijeska.

Orijentacija zapad — istok. Nizovi.
Nemaju ukrasa.

4 — DUSINA

To je selo oko 13 km južno od Fojnice. Kod zaseoka Vrtlo, a na lokalitetu Krčevine, nalazi se 1 slabo obrađen i oštećen sanduk, bez ukrasa, a orijentacije zapad — istok.

PODRUČJE OPŠTINE BUSOVAČA

1 — KATIĆI

To je selo nedaleko željezničke stanice Busovača. Na lokalitetu Borak, iznad sela, navodno se nalaze 4 ploče, bez ukrasa.

(Ostali podaci nedostaju).

2 — KRČEVINE

Selo oko 2 km zapadno od Busovače. Na južnom kraju sela nalazi se nekropola sa 24 sanduka.

Obrada osrednja, materijal sivi ljutac. Djelomično utonulo i zaraslo.

Orijentacija zapad — istok, u nizovima.

Bez ukrasa.

3 — RAVAN

Selo oko 2 km jugozapadno od Busovače, na cesti prema Tisovcu. U samome selu, u bašti Anđe Laštro, nalazi se nekropola sa 19 stečaka, od čega 2 sljemenjaka i 17 sanduka.

Materijal sivi ljutac, obrada i očuvanost osrednji.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, osim 6 primjeraka koji stoje po pravcu sjever — jug. Nemaju ukrasa.

Jedan sljemenjak ima 4 krovne plohe.

4 — GUSTI GRAB

Selo i kraj oko 3 km zračne linije jugoistočno od Busovače. Na ovome području steći se nalaze na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Luke, između Gustog Grabba i Bukovaca, na njivi Marka Krište, od nekadašnje nekropole do danas su preostala 2 utonula sanduka.

Orijentacija zapad — istok. Bez ukrasa.

b — Na lokalitetu Malenički Gaj, u blizini zaselaka Bešići i Nezirovići, oko 600 m sjeveroistočno od ceste, nalazi se nekropola sa 36 stečaka, od čega 4 sljemenjaka i 32 sanduka.

Materijal ljutac, srednja obrada, očuvanost dobra.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, u nizovima.

Bez ukrasa.

Kamenolom za ove i sve druge obližnje lokalitet stečaka bio je na lokalitetu Galjen, oko 1000 m zračne linije sjeveroistočno.

5 — HOZANOVIĆI

Selo oko 5 km zračne linije istočno od Busovače. Ispod sela, a na mjestu Briješće (neki ga zovu i Ravan), nalazi se nekropola sa 27 stečaka u obliku sanduka.

Građeni su od sivog ljuca. Obrada i očuvanost osrednji.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, u nizovima.

Nemaju ukrasa.

6 — MIHALJEVIĆI

Selo oko 4 km zračne linije jugoistočno od Busovače, nedaleko Hozanovića. Na lokalitetu Galjen nalazi se kamenolom sivog ljuca (granita), gdje su usijecani steći za nekropole čitavog ovog kraja. Tu se danas nalazi 5 već grubo oklesanih stečaka u obliku sanduka. Neki primjerci su tek započeti. Lokalitet je danas zapušten.

7 — DOBRALJEVO

Oko 2 km istočno od Hozanovića leži selo Dobraljevo. Na lokalitetu Kaursko groblje bila je nekropola sa dvadesetak stečaka, koji su nedavno uništeni i ugrađeni u školsku zgradu. Danas su tu još preostala 2 sanduka, bez ukrasa.

1 — TIČIĆI

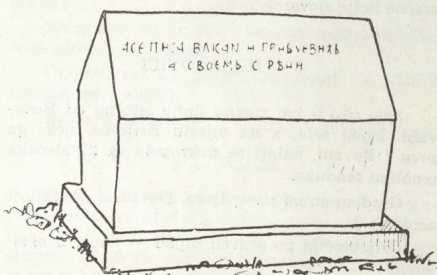
To je selo na desnoj obali rijeke Bosne, oko 4 km zračne linije na zapad od varošice Kakanj. U blizini izvora tople vode koji se ovdje zove Banja, kod kuće Mihajla Maleševića u Gornjim Tičićima, nalazi se nekropola sa 4 stećka, od čega 1 sljemenjak, 1 sanduk i 2 ploče.

Sljemenjak je vrlo dobro obrađen i očuvan, dok ostalima nije poklanjana ni prosječna pažnja. Orijentacija različita; izgleda da su stećci pomicali.

Nemaju ukrasa. Sljemenjak ima na sjevernoj krovnoj plohi urezan natpis u kojemu se kaže da je to pisao neki PRIBEVIĆ.⁷⁷ (sl. br. 53).

Po izjavi starog Mihajla Maleševića neki profesori iz Sarajeva su 1926. god. kopali grob ispod sljemenjaka. Danas taj grob »iz zavjeta«, ili radi pomoći u nevolji, pojedini seljani ograđuju i čuvaju.

Navodno se u blizini ovoga sljemenjaka nalazi još jedan takav zatrpan stećak.

53 — Natpis na sljemenjaku nekropole Tičići

2 — BILJEŠEVO

Oko 4 km dalje na zapad od Tičića, također na desnoj strani Bosne, nalazi se selo Bilješevo. Na jednoj glavici, nedaleko rijeke i sela, uz pravoslavnu crkvu sa grobljem, nalaze se 2 stećka, od čega 1 ploča i 1 krstača bez poprečnih krakova.

Spomenici ne leže u prvobitnom položaju. Nemaju ukrasa.

Prema podacima Radimskog, ovdje je ranije bila nekropola sa 25 stećaka. Vjerovatno su oni upotrijebljeni za gradnju crkve.⁷⁸

⁷⁷ M. Filipović, Natpis na stećku u Tičićima, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1926, 79—80.
⁷⁸ W. Radimsky, n. d.

3 — DONJA ZGOŠĆA

To je naselje koje se nalazi sasvim blizu današnje varošice Kakanj, zapravo predstavlja njen sjeverni dio. Tu smo ustanovili dvije nekropole stećaka:

a — Na lokalitetu Crkвина, koji je na brijegu Križ, bila je prije sedamdeset i nekoliko godina nekropola sa 14 stećaka, od čega 4 sljemenjaka, 9 ploča i 1 stubac. Jedan sljemenjak i stubac su prije više od 40 godina preneseni u Zemaljski muzej u Sarajevo, nekoliko primjeraka je u međuvremenu ugrađeno u kuće Zaimovića, a ostali su, navodno, razbijeni i ugrađeni u cestu. Primjerci koji su preneseni u Sarajevo nalaze se u vrtu muzeja i predstavljaju izvanredno lijepo obrađene i ukrašene stećke.⁷⁹

Sljemenjak je od sitnozrnastog, nešto poroznog i relativno mekog kamena, kakav se nalazi kod sela Polje, oko 4 km sjeverno od Zgošće. Dimenzije su mu: dužina 265, širina na bazi 139 a na rubu strehe 147, i visina do krova 146 a do vrha sljemena 169 cm. Bio je nasilno prepolovljen po širini pa su dijelovi spojeni i šupljine zatvorene. Stajao je na ploči od 335 × 199 × 40 cm.

Na jednoj njegovoj čeonj strani prikazan je utvrđeni grad sa kapijom u sredini i sa po dvije kule sa strana. Pred gradom je scena u kojoj je jedna muška figura u sjedećem stavu i po jedna desno i lijevo u stojećem. Na većem otvoru jedne kule nazire se lik žene. Na stijenama su prikazana dva stilizovana drveta, slična palmi. Otvori kula se polukružno završavaju, a luk iznad ulazne kapije je dekorisan tordiranom vrpcom. Krovovi su pokriveni šindrom i imaju kuglast završetak. Na kugli kapije bila je neka predstava koja liči na pticu raširenih krila ili na jelenje rogove, ali je ona danas oštećena, pa nije moguće sigurno reći šta je predstavljala. U površinama između krovova prikazano je 7 stilizovanih rozeta različite veličine (jedna je sasvim nestala). Ispod ove kompozicije pruža se širok vegetabilni friz čiji je osnovni motiv vrlo sličan ljiljanu, a ispod njega je scena u kojoj vidimo 2 osedlana konja čije uzde pridržavaju dvojica muškaraca. U slobodnim površinama prikazano je 5 stilizovanih rozeta različite veličine (izgleda da je bila još jedna pa je nestala). Čitava strana je uokvirena vrpcom od povijene loze sa petorolistovima, koja se proteže i uz vertikalne ivice, s tim što se ona na lijevoj strani (gledajući od stećka) završava u visini podnožja kule, a odatle do vrha strane nadomješta jednim stilizovanim stablom koje sliči hrastu. Uz uspravne ivice ove strane, kao i uz kose ivice zabata, bila je neka vrpca, ali je danas oštećena, pa se ne ra-

⁷⁹ Đ. Stratimirović, Srednjovjekovno groblje kod Zgošće, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1891, 122—141; C. Truhelka, Osvrt na srednjovjekovne kulturne spomenike Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1914, 250—251.

spoznaje. Zaključujući po sačuvanim dijelovima drugih strana, ona je bila samo tordirana (sl. br. 54).

Na suprotnoj čeonj strani prikazana su 3 vodoravna niza od po 4 stilizovane rozete omeđene vijencem. U prvom nizu, odozgo, rozete su šesto-

54 — Istočna čeonj strana ukrašenog sljemenjaka iz Donje Zgošće (sada u Sarajevu)

rolisne i kombinovane — presječene sa 2 koncentrična kružna vijenca, ili samo jednim vijencem, te koje imaju i 6 polumjesečastih dodataka u površinama između drugog i trećeg vijenca. Drugi niz sačinjavaju iste takve rozete, ali bez kružnih vijenaca koji bi ih presijecali. I one imaju 6 polumjesečastih dodataka. Po visini su ove rozete rastavljene uspravnim vrpčama od stilizovanih akantusovih listova. Iznad gornjih rozeta su lukovi koji zajedno sa ovim uspravnim vrpčama daju dojam arkada. Iznad i između gornjih rozeta je po jedna šestorolisna rozetica. Osim toga, desno i lijevo ispod svake rozete je još po jedna mala rozeta, tako da ih ima ukupno 19 primjeraka. Ispod dvaju vodoravnih nizova rozeta pruža se friz od stilizacije akantusa, a ispod ovoga je treći niz od 4 rozete. U centralnim dijelovima to su opet šestorolisne rozete, koje se zatim pretvaraju u devetorolisne i u praznim perifernim površinama imaju po 9 polumjesečastih dodataka. Krajnje su kao u arkadama, a srednje imaju po 2 osmorolisne rozetice iznad. Osim toga, sve četiri imaju po 2 takve male lijevo i desno ispod. Ispod toga trećeg niza velikih rozeta proteže se friz od bogato stilizovanog akantusa. Čitava strana je uspravno uokvirena uskom vrpcom meanderskog izgleda, a same uspravne ivice su imale debelu tordiranu vrpču (sl. br. 55).

Vodoravna krovna ivica južne bočne strane ojačana je debelom tordiranom vrpcom. Ispod toga pružaju se 2 vodoravna niza od po 4 velike stilizovane rozete, odvojene uspravnim vrpčama stili-

55 — Zapadna čeonj strana ukrašenog sljemenjaka iz Donje Zgošće (sada u Sarajevu)

zovanih akantusa. Prva rozeta, počev sa zapada, zapravo je kružno udubljenje sa 7 osmorolisnih rozetica, okruženo vrpcom od 6 spojenih lukova i još kružnim vijencem. Druga velika rozeta se sastoji od šestorolisne rozete koja je presječena sa 4 koncentrična kružna vijenca, a to sve je još oivičeno kružnim vijencem. U površinama između listova dodati su polumjesečasti lukovi. Takva ista je i četvrta rozeta. Treća je vrlo slična, samo što je presječena sa 2 koncentrična vijenca. Drugi niz velikih rozeta je identičan prvome. Iznad gornjih rozeta su lukovi, a po dvije rozete uspravno su uokvirene pravougaonikom koji s unutarnje strane ima cikcak i nešto lučno povijenu vrpce. I donji dijelovi lukova, kojima je s gornje strane okružen prvi niz rozeta, imaju cikcak-vrpce, koja se u daljem toku stapa sa naprijed pomenutom vrpcom. U površinama iznad i ispod velikih rozeta nalaze se ukupno 24 male rozete, i to dvije obične osmorolisne i 22 dvostruke — osmorolisne (manja u većoj). Kako smo već rekli, između rozeta uspravno stoje 4 vrpce od stilizovanog akantusovog lišća. U pravougaonoj površini u istočnom gornjem dijelu ove strane nalazi se stilizovano stablo, sa uspravnom stabljikom i sa 4 para grana koje imaju petorolisne završetke, s tom razlikom samo što se jedan par završava kao pola petorolista i jednom pticom. Korijen stabla je petorolistan. Ispod grana stabla nalaze se dvije biljne stilizacije koje su u gornjem dijelu kao petorolist, a u donjem kao tro-

list. Osim toga, tu su još 4 dvostruke osmorolisne rozete. Ispod svega se pruža široka vodoravna vrpca od bogato stilizovanog akantusa. Zatim slijedi 5 pravougaonih polja u kojima je prikazano 5 konja sa konjanicima, od kojih su 4 okrenuta u jednu, a jedan u drugu stranu. Konji su u hodu, a jahači drže naprijed — koso ispružena koplja sa zastavicama. I konji i vitezovi su bogato opremljeni. Na glavama vitezova su kacige. U praznim površinama iznad ramena vitezova je po jedna rozeta, od kojih je svaka druga dvostruka. Pravougaona polja su odvojena sa 4 uspravne vrpce od akantusa, a s donje strane ograđena vodoravnom vrpcom koja je identična sa ranije navedenom vodoravnom. Čitava strana je uspravno omeđena vrpcom od povijene vitice sa stilizovanim akantusovim listovima, s tim što se ona istočno pruža samo do površine sa stilizovanim stablom (sl. br. 56).

Sjeverna bočna strana je po svojoj dužini podijeljena na dva pravougaona polja, koja razdvaja širok friz, koji se sastoji od dviju povijenih i među sobom prepletenih vrpca, u čijim unutrašnjim površinama su po dva simetrična petorolista, a u vanjskim također po dva nešto drugačija stilizovana sedmorolista. U gornjem pravougaoniku predstavljeni su 5 vitezova na konjima, sa kopljima ili mačevima. Srednja ljudska figura je skoro sva nestala usljed oštećenja. Na konjima je bogata oprema. Na glavama jahača su kacige koje se po-

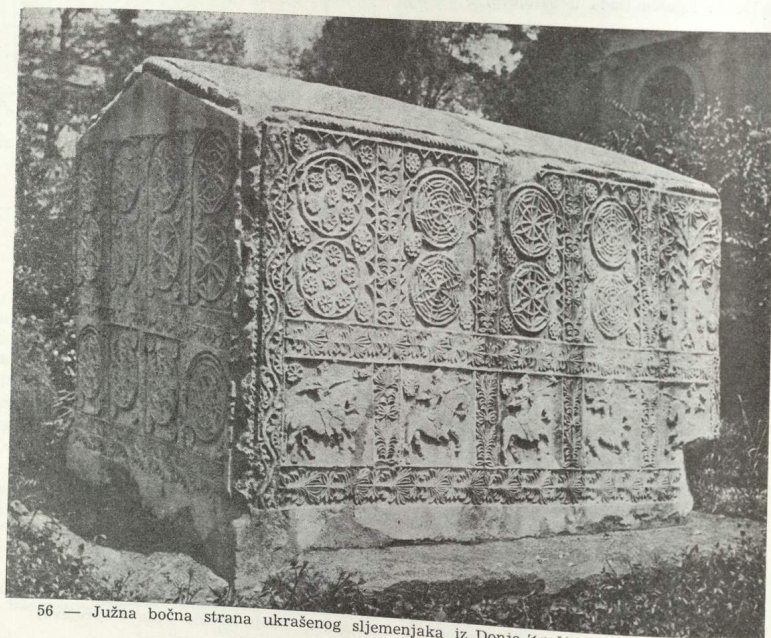
zadi prema dolje šiljasto završavaju. Iznad konja su dva pravougaona izbočenja, vjerovatno mjesta gdje je nekada bio natpis. Zatim su tu 3 krst-rozete koje se sastoje od jednog manjeg i jednog većeg krsta, čiji se krakovi završavaju u vidu ljiljana. Tu je još jedno stilizovano stablo na kome je predstavljeno korijenje, zatim dvije grane koje se dolje povijaju, onda dvije grane koje se gore — koso protežu i završavaju kao trolistovi, te uspravna stabljika koja se završava kao petorolist. Krošnja stabla je obilježena sroliko povijenom vrpcom. U donjoj polovini ove strane predstavljene su scene lova. U istočnom dijelu lovac sa nategnutim lukom napada jelena, koga gone tri hrta. U centralnom dijelu lovac kopljem napada na vepa, koga progone dva hrta. U zapadnom dijelu vidimo za drvo vezanog leoparda (?) i iznad njega predstavu zmaja. Između svega toga su tri stilizovana stabla, koja su tu da dočaraju šumu, a iznad scene lova na vepa je još i lebdeći heraldički motiv stilizovanog ljiljana. Kod prvog lovca se primjećuje tobolac za strele, a kod drugoga se vidi mač o bedru. Lice im je prikazano u profilu. Jelen ima vrlo razgranate rogove, psi imaju dugačke noge i zavijene repove, leopard je vrlo snažna figura, sa pandžama i dugačkom povijenom repinom, a kod zmaja se vide krila, zatim vrlo razigran rep i plamen koji suklija iz ralja. Stabla su različito stilizo-

vana. Sva tri imaju petorolisni korijen. Jedno stablo ima 8 kraćih i 9 dužih grana, koje se završavaju kao trolistovi. Drugo stablo je vrlo oštećeno, ali izgleda da se sastoji od 6 grana koje se više-lisno završavaju. Treće stablo ima 10 grana koje se završavaju kao grančice sa 9 listova. Na istočnom kraju uz vertikalnu ivicu proteže se vrpca od povijene vitice sa petorolistovima. Inače, na ovoj strani se vidi tordirana vrpca podnu krovne plohe, kao i uz obadva vertikalna brida (sl. br. 57).

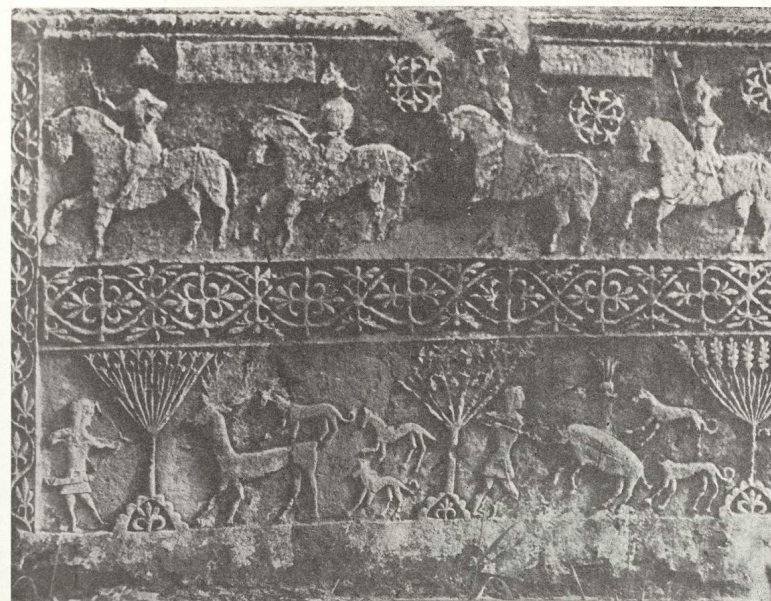
Drugi u Sarajevo preneseni spomenik iz Zgošće najčešće se naziva obeliskom. Međutim, to je stub koji je u gornjem dijelu u obliku četvorostране, skoro kvadratne, prizme, a u donjem u obliku osmorostrane prizme. Visok je 245 cm iznad zemlje (donji dio 145, a gornji 100 cm), širina gornjeg dijela je 52, a debljina 46 cm. I on je napravljen od mekanijeg vapnenca, kao i sljemenjak.

Ukrašen je sa svih strana:

Istočna strana (kako danas stoji spomenik) je ukrašena samo u svom gornjem dijelu. Najprije je to okvir od masivne tordirane vrpce. U najgornjem dijelu je pravougaona površina na kojoj je bio urezan dio natpisa. Ostala pravougaona površina je podijeljena na 5 jednako širokih vodoravnih polja koja su uokvirena jednom plastičnom

56 — Južna bočna strana ukrašenog sljemenjaka iz Donje Zgošće (sada u Sarajevu)

57 — Sjeverna bočna strana ukrašenog sljemenjaka iz Donje Zgošće (sada u Sarajevu)

⁸⁰ C. Truhelka, Studije o podrijetlu..., Zagreb 1941, 50—57; D. Mazalić, Kraći članci i rasprave, Glavni

snik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1950, sv. IV—V, 231—241.

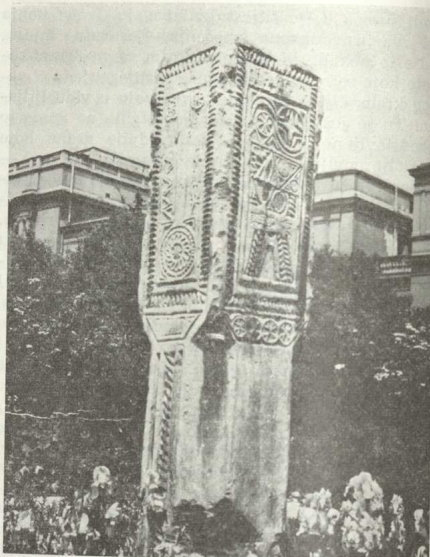

vrpcom. U prvom polju su 2 rozete u vijencima. Jedna je osmorolisna, a druga je više četvorokraka zvijezda sa ojačanim krakima. Iznad prve je polumjesec, a ispod nje je cikcak-vrpca. U drugom polju su različiti jednostavni ornamenti: krugovi, trouglovi i cikcak-vrpce. Treće polje je ispunjeno kraćom tordiranom i običnom vrpcom, zatim kružnim vijencem i predstvom nekog predmeta koji ima lučno povijen otvor i postolje. Na četvrtom polju su urezanim potezima prikazane dvije ribe. Na kraju je polje gdje su dva kosa dvostruko tordirana stubića, zatim jedna mala polukružna i jedna veća trapezasta udubljena površina. Ova tri zadnja polja zajedno mnogo podsjećaju na predstavu stola na kome su ribe, čaše, posuda i još neki drugi predmeti. Ispod pravougaone tordirane uokvirene površine, u površini trapezastog oblika smještene su 4 rozete okružene vijencima. To su zapravo kosi krstovi čiji se kraci prema krajevima raćavaju.

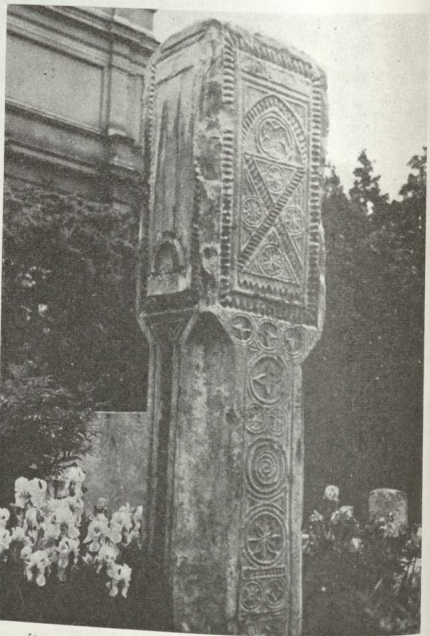
Zapadna strana isto tako ima tordiran okvir i u vrhu površinu sa natpisom. Ostali dio ove strane sličan je drvenom izrezbarenom gotičkom portalu ili prozoru kod koga je luk tordiran, a preko pravougaone površine se presjećaju dvije kose tordirane vrpce, u čijim međuprostorima su 4 rozete (dvije osmorolisne a dvije dvanaestorolisne). Pri dnu toga prozora je cikcak-vrpca. U trapezastoj površini ispod toga su 3 četvorokrake zvijezde u kružnim vijencima. Ispod svega toga, na uzdužnoj pravougaonoj površini, koja predstavlja jednu stranicu donjeg osmorokutnog prizmatičnog dijela spomenika, poredano je više motiva. Najprije je to četvorokraka zvijezda u vijencu, zatim su to dvije osmorolisne rozete u vijencima, onda slijedi spiralno povijena vrpca, opet osmorolisna rozeta u vijencu, mala tordirana vodoravna vrpca, dvije rozete (jedna četvorolisna a druga osmorolisna), vodoravna vrpca sa nepravilno povijenom linijom, i na kraju, vrpca povijena kao S-spirala.

Južna strana također ima tordiran okvir i prostor za natpis, ispod koga su dvije osmorolisne rozete u vijencima (jedna je još uokvirena pravougaonikom). Zatim se sredinom pruža uspravna vrpca-greda, ispod koje je veća rozeta sa 15 zavnutih-virovitih listova, okružena najprije nazubljenim a onda običnim vijencem, te omeđena pravougaonikom. S jedne strane uspravne vrpce površina je ispunjena cikcak-vrpcom, a s druge vrpcom koja je nešto povijena i koja se prepliće. Ispod toga je trapezasta površina, u kojoj vidimo nekoliko kosih i uspravnih paralelica. Ova strana u svom donjem dijelu (na jednoj strani osmorostreane prizme) ima uzdužnu masivnu tordiranu vrpca i uz nju sa strana po jednu običnu plastičnu vrpca. Pošto pri dnu stubac opet prelazi u četvorostranu prizmu, to se pojavljuje još jedna trapezoidna površina, koja je na ovoj strani ukrašena kosim krstom, zatim trouglovima i jednim kružićem (sl. br. 58).

Sjeverna strana spomenika je relativno najmanje ukrašena. Tu se vidi uspravna obična vrpca-

58 — Istočna i južna strana stuba iz Donje Zgošće (sada u Sarajevu)

59 — Zapadna i sjeverna strana stuba iz Donje Zgošće (sada u Sarajevu)

-greda, koja stoji na luku, iznad nje dio za natpis, a sve je opet tordirano uokvireno. U trapezastoj površini ispod toga je cikcak-vrpca, a u donjem dijelu su tordirana i dvije obične uzdužne vrpce, kao i na južnoj strani, te u donjem trapezastom dijelu je opet šiljasti luk koji tordiranom stubu služi kao baza (sl. br. 59).⁸¹

b — Druga nekropola se nalazi na susjednom brijegu, koji je udaljen svega oko 150 m na sjever od prve nekropole. Tu je nekada bilo mnogo spomenika, koji su u međuvremenu uništeni. Danas smo tu našli samo 10 sanduka i više komada vrlo upalih u zemlju. Ima mnogo udubljenja, po kojima se vidi da su nekada bili stećci.

Spomenici su od mekog vapnenca, izgleda da su prvobitno bili dobro obrađeni, a sada su prilično oštećeni.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

U maju 1967. g. doznali smo da je Alojz Batarilo, građevni kuću, odmah ispod prve nekropole, uništio nekoliko stećaka, te da je nedavno našao komadić stećka na kome su urezana dva ćirilska slova P i L.

Oko 1,5 km sjeverno od Crkvine izdiže se brdo Crnač, na kojemu je, po predanju, bio Stjepan-grad.

4 — BUKOVLJE

To je selo u koje se može stići za 1/2 sata hoda iz Donje Zgošće na jugoistok, uzbrdo. Na zaravan-ku brda Puhovac, pokraj puta, a iznad kuće Frane Vidića Jozinog, nalazi se nekropola sa 8 stećaka, od čega 6 sanduka i 2 stele, koje su postavljene tako kao da označuju jedan grob.

Spomenici su vrlo slabo obrađeni, znatno su oštećeni i utonuli.

Orijentacija po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

Na brijegu Brus ispod Puhovca postoje staro i novo muslimansko groblje.

5 — RIČICA

Oko 1 sat hoda južno od Bukovlja, a isto toliko istočno od Kaknja, dovoljno je da se dođe u selo Ričicu. Na području sela nadena su 3 lokaliteta sa stećcima:

a — Na Saračevom brdu, kod zaseoka Čelikovina, nalazi se nekropola sa 14 stećaka u obliku sanduka.

⁸¹ M. Wenzel je u svojoj knjizi Ukraški motivi na stećcima, Sarajevo 1965, objavila 10 raznih motiva sa pomenuta dva stećka iz D. Zgošće, koristeći se materijalom iz literature navedene pod napomenama 83 i 84.

Veoma slaba obrada. Većina je utonula u zemlju.

Orijentacija po pravcu sjever — jug, osim jednog primjerka koji stoji zapad — istok.

Spomenici nemaju ukrasa.

b — Bijeli Greb je lokalitet u blizini zaseoka Grmuša. Tu se u dvije skupine nalazi ukupno 70 stećaka koji su, po svoj prilici, svi u obliku sanduka.

Vrlo slaba obrada, oštećeno i utonulo u zemlju. Skoro svi su postavljeni po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

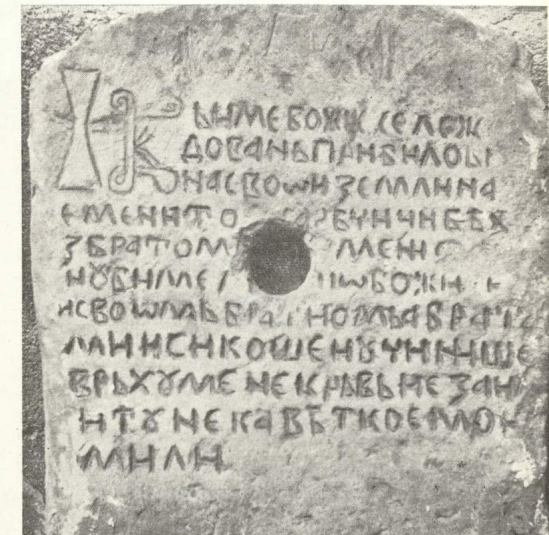
c — Lokalitet Hrašće je oko 500 m južno od prethodnog. Tu je nekropola sa 50 stećaka, od čega 3 sljemenjaka (1 sa postoljem) i 47 sanduka.

Osrednja obrada i očuvanost. Znatno su utonuli. Nalaze se u gustoj šumi.

Osim 3 primjerka, svi su orijentirani po pravcu zapad — istok.

Spomenici nemaju ukrasa.

U maju 1967. god. Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci kupio je od Ahmeta Semića iz Ričice kamenu nadgrobnu ploču sa natpisom u »bosančici« u kome se navodi RADOVAN PRIBILOVIĆ, o čemu pišemo na drugom mjestu ove knjige. Možda je ta ploča nadena na jednom od pomenutih lokaliteta Ričice, a nije isključeno da je sa posebnog, četvrtog lokaliteta (sl. br. 60).

60 — Natpis na ploči mauzoleja iz Ričice

6 — HALJINIČI

To je selo u koje se iz Ričice stiže za 15 minuta hoda na jug. Na lokalitetu Crkvenjak, poviše kuće Ive Komše, blizu ceste Čatići—Kraljeva Sutjeska, priča se da je nekada bila crkva. Ispod Crkvenjaka nalaze se 3 stećka u obliku nepravilnih i slabo obrađenih sanduka.

Čini se da ne stoje u prvobitnom položaju.

Nemaju ukrasa.

7 — SEOCE

To je selo koje se nalazi oko 3 km jugoistočno od Haljinića. Na lokalitetu Rakovi, gdje je i današnje rimokatoličko groblje, nalazi se skupina od 9 stećaka u obliku sanduka.

Obrada vrlo slaba.

Orijentacija dvojaka — po liniji zapad — istok te po liniji sjever — jug.

Bez ukrasa.

8 — LJETOVIŠTE

To je zaselak između Haljinića i Seoca. Tu se nalazi nekropola sa 17 stećaka u obliku sanduka.

Vrlo slaba obrada.

Orijentacija nejednaka.

Bez ukrasa.

9 — OBRE

Selo na cesti Kakanj—Kraljeva Sutjeska, oko 2 km jugoistočno od Kaknja. Ovdje smo stećke našli na dva mjesta:

a — Kod zaseoka Hrasno, oko 500 m južno od Spahića kuća, nalazi se osamljen sljemenjak. Spomenik je dobro obrađen, a danas je prevaljen.

Postavljen je po pravcu zapad — istok.

Nema ukrasa.

b — Oko 500 m južno od osamljenog sljemenjaka nalaze se 2 stećka u obliku sanduka.

Slabo su obrađeni i očuvani.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

10 — SLAPNICA

Selo oko 5 km zračne linije na jugoistok od Kaknja. Na lokalitetu Stup, u blizini sela, nalazi se nekropola sa 6 stećaka u obliku ploča.

Obrada vrlo slaba.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

Lokalitet sa stećcima seljani zovu »Grčko groblje«, a nedaleko je i izvor žive vode koji zovu »Grčka voda«.

Uz stećke je i savremeno rimokatoličko groblje. Među tim spomenicima nalazi se i jedan u

obliku kocke sa ukrasima u vidu polumjeseca, tordirane vrpce, kružnog vijenca, ljudske figure na krstu, te simbola u vidu majstorskog alata-bradve i šestara. Na istom spomeniku je i natpis latinicom iz koga se vidi da spomenik potječe iz XIX v.

Prema nekim obavještenjima i na brdu Brezovica, iznad sela, postoji nekropola sa desetak ploča, ali mi to nismo vidjeli.

11 — RATANJ

To je selo koje se nalazi oko 3 km zračne linije na sjever od Kraljeve Sutjeske. Odmah iznad kuća, na lokalitetu Grčko groblje, smještena je nekropola sa 21 stećkom u obliku sanduka (?).

Obrada je vrlo slaba, spomenici su pomicali i oštećeni.

Današnja orijentacija pretežno po pravcu zapad — istok.

Nema ukrasa.

Sasvim blizu nekropole je seoce koje se zove Kopljari.

12 — NAŽBILJ

To je selo koje se nalazi oko 6 km zračne linije sjeverno od Kraljeve Sutjeske. Na lokalitetu Jasikova, na blagoj strani, blizu zgrade Osnovne škole, situirana je nekropola sa 58 stećaka, od čega 3 sljemenjaka (1 sa postoljem) i 55 sanduka.

Obrada vrlo slaba.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, osim 2 primjerka koji stoje po pravcu sjever — jug.

Ukrašen je 1 sljemenjak koji na jednoj krovnoj plohi ima polumjesec.

Odmah do nekropole stećaka, s južne strane, nalazi se ilirska grobna humka.

13 — LIPNICA

Oko 3,5 km sjeverozapadno od Nažbilja leži selo Lipnica. Pokraj puta za Nažbilj, blizu kuće Ante Ivića, nalazi se nekropola sa 17 stećaka, od čega 1 sljemenjak i 16 sanduka (?).

Vrlo slaba obrada, a osim toga oštećeno i utonulo.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, osim 4 primjerka koji stoje sjever-jug.

14 — ZLOKUČE

Idući od Lipnice na sjever može se za 1/2 sata hoda doći u selo Zlokuće. Na području ovoga sela evidentirali smo stećke na tri mjesta:

a — Na lokalitetu Kosa, pokraj puta prema Vukanovićima, nalazi se nekropola sa 3 stećka u obliku ploča, loše obrade i očuvanosti, orijentacije po pravcu zapad — istok, bez ukrasa.

b — Oko 600 m putem dalje, smještena je nekropola sa 7 ploča, također loše obrade, bez ukrasa, okrenutih po liniji zapad — istok.

c — Na lokalitetu Njiva, oko 1 km sjeveroistočno od druge nekropole, nalazi se skupina od 4 ploče, istih osobina kao i kod prethodnih nekropole ovoga sela.

15 — VUKANOVIĆI

Oko 1/2 km sjeverozapadno od Zlokuća su Vukanovići. Steći se nalaze pokraj puta, zajedno sa današnjim rimokatoličkim grobljem. Tu je ukupno 36 stećaka, od čega 10 sljemenjaka i 26 sanduka.

Obrada vrlo slaba.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, osim 5 primjeraka koji leže po pravcu sjever — jug.

Ukrašen je samo 1 sljemenjak koji na krovnoj plohi ima polumjesec.

Uz stećke nalazi se rimokatoličko groblje sa kapelicom.

U sjeveroistočnom kraju nekropole ističe se humka koja je vjerovatno ilirsko groblje.

PODRUČJE OPŠTINE ZENICA

1 — DUSINA

To je selo koje se nalazi oko 3 km zapadno od Lašve, na čijem području imamo stećke na dva mjesta:

a — Na njivi zvanoj Dočić, blizu kuće Đorđa Kalajdžića, na humčici se nalazi osamljen sanduk, prosječnih dimenzija, dobre obrade, ali djelomično oštećen i nagnut.

Orijentiran je po pravcu zapad — istok.

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika bio je natpis u »bosančici«, ali su njegova slova veoma oštećena i danas se raspoznaju samo 3 zadnja slova prezimena.

b — Na lokalitetu Hrubine zaseoka Brdo nalazi se skupina od 5 sanduka osrednje obrade, orijentacije po pravcu zapad — istok, bez ukrasa.

U blizini osamljenog sanduka nalazi se savremeno muslimansko groblje.

2 — LAŠVA

Selo i željeznička stanica, oko 7 km zračne linije na jug od Zenice. U zaseoku Bišće, pokraj puta za Dusinu, a uz kuću Stipe Krište, nalazi se nekropola sa 5 stećaka u obliku sanduka.

Obrada i očuvanost osrednji.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, u nizu. Spomenici nemaju ukrasa.

16 — KOVAČIČI

To je malo selo oko 3 km sjeveroistočno od Kraljeve Sutjeske. Na lokalitetu Hrastovina, oko 500 m jugozapadno od sela, pokraj puta, postoji nekropola sa 21 stećkom, od čega 1 sljemenjak i 20 sanduka.

Materijal je mekani vapnenac i muljika.

Obrada osrednja i slaba, a stanje vrlo slabo.

Orijentacija različita — 8 primjeraka po liniji zapad — istok, a 13 po liniji sjever — jug.

Spomenici nemaju ukrasa.

17 — RIJEČNJACI

To je manje selo oko 2 km sjeveroistočno od Kraljeve Sutjeske. Na lijevoj strani potoka Bukovica, uz kuće Ilije i Marka Matića, pokraj puta za Kovačiče, nalazi se 1 osamljen sanduk, orijentacije zapad — istok, bez ukrasa.

Odmah do osamljenog stećka vide se ostaci starog muslimanskog groblja.

Lokalitet se zove Kurtino greblje.

Na kraju nekropole našli smo rimsku aru (90×35×25 cm) koja je na jednoj široj strani imala natpis u kome se spominje AUR (ELIUS) LICINIUS (?). Ara dosada nije bila poznata uopšte. Prenesena je u Muzejsku zbirku u Zenici.

3 — JANJIČI

To je selo oko 6 km zračne linije jugoistočno od Zenice. Na periferiji sela prema Zenici, pokraj same ceste, nalazi se osamljena stara krstača, sa velikom zaobljenom glavom i jedva naznačenim ramenima, veoma utonula.

Na jednoj široj strani ovaj spomenik ima krst i ispod njega rozetu, dok na suprotnoj strani ima motiv polumjeseca.

4 — PUTOVIČI

To je selo nedaleko na sjeveroistok od Janjića, s druge strane rijeke Bosne. Na brijegu iznad osamljene kuće Savke Bošković, gdje je i savremeno pravoslavno groblje, nalaze se 2 veća sanduka od miljevine, bez ukrasa, orijentacije zapad — istok.

Obliznji brežuljak zove se Kaursko greblje, ali tu danas nema stećaka.

Pred kućom Savke Bošković nalaze se 2 ploče koje su svučene sa nekropole još prije 1941. g.

5 — PUHOVAC

Puhovac je selo koje je oko 12 km zračne linije udaljeno istočno od Zenice. U samome selu, u temeljima već porušene zgrade mekteba, preostao je veći dio bivšeg sljemenjaka sa postoljem i još jedan mali dio na kome se vidi nekoliko urezanih riječi od ranije poznatog natpisa (sl. br. 61).⁸²

61 — Dio natpisa iz Puhovca

Ovaj stećak je u svoje vrijeme prevučen sa lokaliteta Kamen, oko 100 m sjeveroistočno odatle.

Na lokalitetu Kućare, na dosta visokoj i prostranoj kosi, oko 400 m zapadno od naselja, nađen je u zemlji kameni sarkofag, čiji je sadržaj ispitan 1959. g. (vidi na str. 110).

6 — RIJEKA

To je selo koje se nalazi oko 2 km zapadno od Zenice. U blizini smo našli stećke na dva mjesta:

a — Na mjestu koje se zove Mramorje, u blizini kuća Kreštalica, pokraj same ceste, nalazi se nekropolica sa 4 stećka, od čega 1 sljemenjak i 3 sanduka (?). Navodno ih je ranije bilo više, ali su kod gradnje ceste 1958. g. uništeni.

Lijepo su klesani, ali su znatno utonuli u zemlju.

⁸² C. Truhelka, Starobosanski pismeni spomenici, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1894, 778—779.

Orientacija im je po pravcu zapad — istok. Na krovnoj plohi sljemenjaka vidimo motiv polumjeseca.

b — Oko 500 m istočno od prethodne nekropole, na lokalitetu Glavičice, nalazi se nekropola sa 16 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 14 sanduka. Nekoliko ih je razbijeno. Tu se vide i jame gdje su nekada ležali stećci.

Orientacija po pravcu zapad — istok.

Ukrašen je 1 sljemenjak koji na zapadnoj čeonj strani ima stilizaciju u vidu dvostruke spirale i iznad toga snop skoro vodoravnih rebra.

7 — GRM

Grm je selo koje se nalazi oko 3 km zapadno od Zenice, na cesti prema Pojskoj. Na zaravanku grebena nalaze se 2 uspravna spomenika — jedan je u obliku kvadera, a drugi u obliku krstače sa ogromnom glavom, bez poprečnih krakova.

Dobra obrada i očuvanost.

Ukrašena je krstača. Na jednoj čeonj strani je vrpca oko glave, a u sredini je krst kod koga se poprečni i gornji krak završavaju kao krugovi, a donji uspravni pri dnu nešto račva.

8 — KOZARCI

Selo oko 3 km sjeverozapadno od Zenice. Na zaravanku grebena, iznad Lazića kuća, na lokalitetu Križevi, bila je nekropola sa stećcima, a danas su tu samo 3 oštećene krstače.

Orientirane su po pravcu zapad — istok.

Ukrašena su 2 primjerka — na jednome se vidi polumjesec, a drugi s jedne čeonj strane ima polumjesec, dok s druge krug.

9 — POJSKA

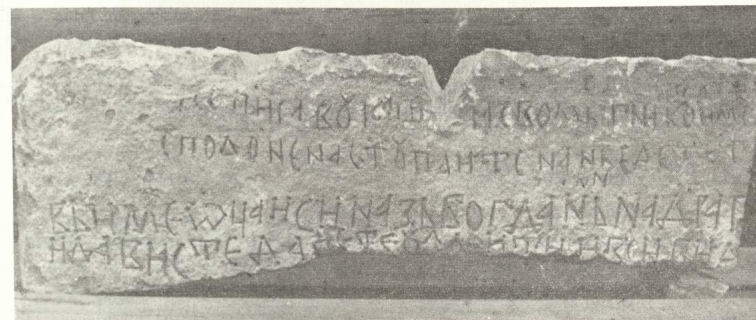
Pojška je selo koje je smješteno oko 7 km zračne linije na sjeverozapad od Zenice. Dotle vodi dobra cesta. Na lokalitetu Kozice, iznad Mandića kuća, nalaze se 2 spomenika, od čega 1 sanduk sa postoljem i 1 krstača.

Dobro su obrađeni, ali su danas oštećeni i utonuli.

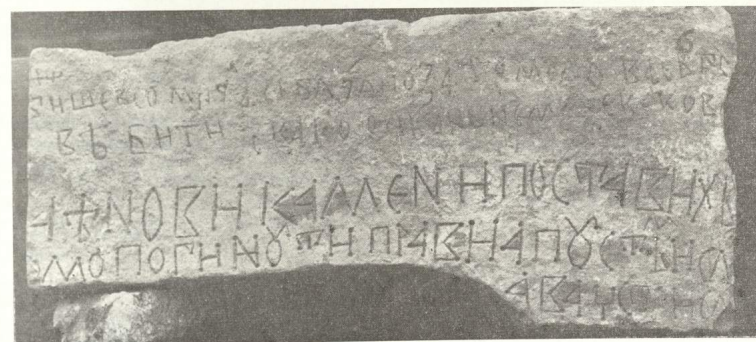
Orientirani su po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

Na lokalitetu Podvinica, oko 800 m sjeverno od nekropole, u šikari se nalazi osamljena stara krstača — »mašet«, za koju se vjeruje da je ljekovita, posebno za bolesti konja (»kada u konja stane voda«). U blizini se u usjecima puta naziru stećci.

Sa područja Pojske je prije 70 godina u Travniku prenesena ploča sa natpisom, o čemu pišemo na drugom mjestu u ovoj knjizi. Lokalitet nije ustanovljen (sl. br. 62 i 63 — vidi str.).

62 — Natpis iz Pojske (sada u Travniku) — prva polovina

63 — Natpis iz Pojske (sada u Travniku) — druga polovina

PODRUČJE OPŠTINE VITEZ

1 — VITEZ

To je veće naselje na cesti Sarajevo—Travnik, centar je opštine. Na lokalitetu Desove, u blizini kuće Jozе Franjića, pokraj ceste, nalazi se skupina od 3 sanduka. Ranije je bilo više stećaka.

Spomenici su osrednje obrađeni i očuvani.

Orientirani su po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

2 — GAČICE

To je selo koje se nalazi oko 2 km jugozapadno od Viteza. Na sjevernom podnožju brda, danas u krugu vojne tvornice, nalazi se 1 oveći, ali dosta ostrugan sljemenjak sa postoljem, bez ukrasa.

Ovaj stećak se u narodu zove Starac kamen i mnogi seljani su vjerovali da je ljekovit, naročito za žene nerotkinje, zbog čega je toliko ostrugan.

3 — ZABILJE

Selo oko 5 km sjeverozapadno od Viteza. Nešto južno od zaseoka Ograde, na lokalitetu Brigovi (zovu ga i Grčko groblje), na desnoj strani rijeke Bile, nalazi se u šikaru zarasla nekropola sa 20 sanduka, nešto slabijeg materijala (uglavnom konglomerat), srednje obrade, slabog stanja, orientacije sjeveroistok — jugozapad.

Na stranama koje su vidljive nema ukrasa.

4 — KREMENIK

Selo oko 2 km sjeverozapadno od Viteza. Oko 500 m istočno, na Martinovića Glavici, s druge strane potoka, nalazi se nekropola sa 5 sanduka i 2 fragmenta.

Materijal i obrada slabi. Orientacija zapad — istok. Bez ukrasa.

5 — SADOVAČA

To je selo koje se nalazi oko 4 km sjeverozapadno od Viteza. U blizini tzv. Kovačine, na zemljištu Bajce Jozice, postoji skupina od 5 sanduka, slabe obrade i stanja. Orijentacija im je po pravcu sjever — jug (2 primjerka su pomaknuta). Nemaju ukrasa.

(Podaci su dati prema P. Korošec).⁸³

6 — POČULICA

Počulica je selo dosta visoko u strani, oko 6 km sjeveroistočno od Viteza. Na lokalitetu Bogaz, u šumici Ilije Tomića, nalazi se nekropola sa 7 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 5 sanduka i 1 amorfan uspravni spomenik.

PODRUČJE OPŠTINE TRAVNIK

1 — GOLEŠ

To je selo koje se nalazi oko 12 km zračne linije jugozapadno od Travnika. Na lokalitetu Megara, u neposrednoj blizini savremenog pravoslavnog groblja, nalazi se osamljen stećak u obliku sanduka. Osrednje je klesan i očuvan. Postavljen je po pravcu sjever — istok. Nema ukrasa.

2 — PEĆINE

Pećine su selo koje je smješteno oko 12 km zračne linije jugozapadno od Travnika. Na lokalitetu Šuplja stijena, na putu ka Golešu, nalazi se skupina od 40 kamenih nadgrobnih spomenika koji su slični amorfnim sanducima. Nemaju ukrasa.

3 — OVČAREVO

To je selo koje se nalazi oko 5 km zapadno od Travnika. Na Vlahovića brijegu, kod današnje zgrade Osnovne škole, bila je veća nekropola stećaka, od koje su do danas preostala samo 3 primjerka, i to 2 sanduka i 1 ploča, bez ukrasa, nejednake orijentacije. Ostali spomenici su ugrađeni u školsku zgradu 1929. godine.

4 — VAROŠLUK

Selo Varošluk se nalazi oko 9 km zračne linije zapadno od Travnika. Na njegovom području stećke smo našli na četiri mjesta:

a — Na lokalitetu Luka postoje 4 spomenika, od čega 1 sljemenjak i 3 sanduka. Osrednja obrada. Sljemenjak je prevallen u potok. Orijentirani su po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

b — Na lokalitetu Jažva, u Gornjem Varošluku, nalazi se nekropola sa 3 sanduka, osrednje obrade i nejednake orijentacije.

⁸³ P. Korošec, Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajeva, 1952, 386.

Materijal relativno slab, obrada osrednja, oštećeno i obraslo mahovinom. Nekropola djeluje heterogeno.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, osim 2 primjerka koji stoje po pravcu sjever — jug. Nemaju ukrasa.

7 — KRATINE

Kratine su selo oko 7 km zračne linije jugoistočno od Viteza. Na lokalitetu Guber, a na brdu Gola kosa, sjeverno iznad sela, desno i lijevo od puta, nalazi se 15 utonulih sanduka.

Orijentacija po liniji zapad — istok. Nemaju ukrasa.

Na jednome su prikazani motivi polumjeseca i jabuke.

c — Na lokalitetu Brežuljak, također u Gornjem Varošluku, nalazi se nekropola sa 18 stećaka u obliku sanduka, slabe obrade, zaraslih šumicom, orijentacije zapad — istok, bez ikakvih ukrasa.

d — Na mjestu koje se zove Vrelo Ljubica nalaze se 2 sanduka, orijentacije zapad — istok, bez ukrasa.

Prema podacima iz Kataloga numizmatičke zbirke nekadašnje Nadbiskupske gimnazije u Travniku, koje je saopštio Đ. Mazalić, izgleda da je ispod jednog stećka nekropole br. 1 sela Varošluk nađen kostur žene zajedno sa kosturom djeteta, pa se zaključuje da je majka umrla za vrijeme porođaja. Uz kostur žene nađena su 2 srebrna novčića kralja Tvrtka I i 1 srebrni prsten sa crvenim kamenčićem. Ostali podaci nisu poznati.⁸⁴

5 — TURBE

To je veće selo koje se nalazi oko 8 km sjeverozapadno od Travnika. Stećke smo evidentirali na tri mjesta:

a — Pokraj ceste i zgrade Šumskog gazdinstva situirana je nekropola sa 38 stećaka, od čega 5 sljemenjaka i 33 sanduka.

Spomenici su relativno velikih dimenzija, pravilni su od nešto slabijeg materijala, dosta su istrošeni.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim 3 primjerka koji su nešto zakošeni.

Nemaju ukrasa.

⁸⁴ Đ. Mazalić, Hrišćanski nišani u okolini Travnika, Naše starine VI, 240.

Izgleda da je ova nekropola ranije imala veći broj stećaka.

b — Na lokalitetu Bregovi nalazi se nekropola sa 12 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 10 sanduka i 1 ploča.

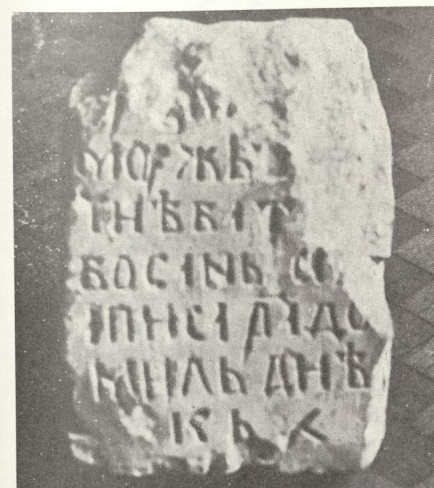
Obrada slaba, neki primjerci su skoro amorfn, djelomično oštećeno.

Orijentacija po pravcu sjever — jug, osim 2 primjerka koji leže po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

c — Na brežuljku zapadno od naselja, nedaleko željezničke stanice, između ceste koja vodi u Donji Vakuf i stare ceste za Jajce, bila je nekropola sa većim brojem stećaka i zajedno s njom mauzolej tepčije Batala. Lokalitet pripada Gornjem Turbetu, a poznat je pod imenom Crkvina. Mauzolej je srušen a i steći su na razne načine upropaštavani, tako da su nam do danas preostala samo 3 primjerka, i to 1 sljemenjak iznad Batalove grobnice i još 2 sanduka u njegovoj blizini. Jedan od ta dva sanduka ima polumjesec na vodoravnoj strani.

Otkopavanje grobnice tepčije Batala izvršeno je 1915. godine, a konzervaciju i uređenje grobnice obavio je Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH 1950. god. Prilikom otkopavanja grobnice nađena je ploča sa ćirilskim natpisom, o čemu donosimo podatke na drugom mjestu ove monografije (vidi str. 111—112 i sl. br. 64).

64 — Natpis na ploči Batalovog mauzoleja iz Turbeta (sada u Sarajevu)

6 — VITOVLJE

Vitovlje je naselje sa nekoliko zaselaka, oko 15 km sjeverozapadno od Travnika, od koga poči-

nje teritorij komune Skender Vakuf. Tu smo našli dvije nekropole stećaka:

a — Na brežuljku zaseoka Dukati, uz pravoslavnu crkvu i groblje, nalazi se nekropola sa 25 stećaka, od čega 3 sljemenjaka i 22 sanduka.

Spomenici su pretežno slabo obrađeni, djelomično su uronuli u zemlju i oštećeni su.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

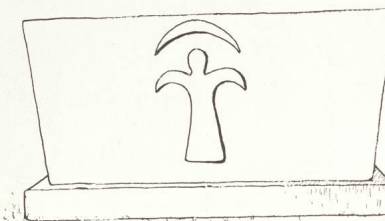
Ukrašen je 1 sljemenjak. Na jednoj njegovoj bočnoj strani prikazan je polumjesec a na drugoj polujabuka.

b — Oko 3 km sjeverozapadno od Dukata nalazi se zaselak Kajin Kamen. Do samih kuća smještena je nekropola sa 9 stećaka, od čega 5 sljemenjaka i 4 sanduka.

Spomenici su uglavnom dobro očuvani i obrađeni.

Orijentacija im je po pravcu zapad — istok.

Ukrašen je 1 sanduk. Na njegovoj južnoj bočnoj strani vidimo dole okrenut polumjesec i ispod njega stilizovanu biljku koja podsjeća na ljudsku figuru (sl. br. 65).

65 — Južna bočna strana ukrasnog sljemenjaka nekropole b u Vitovlju

Na staroj specijal-karti 1:75000 označena je jedna nekropola na lokalitetu oko 500 m jugozapadno od naše nekropole br. 1. Iz razgovora sa mještanima doznali smo da su tu zaista bili steći, koji su 1948. g. iskorišteni za gradnju Zadrugnog doma.

7 — POTKRAJ

To je manje selo koje se nalazi oko 3 km sjeverozapadno od Turbeta. Ovdje su zabilježene dvije nekropole:

a — Na izduženom brežuljku nedaleko od sela, a na lokalitetu koji se zove Mramorje, smještena je nekropola sa 16 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 14 sanduka.

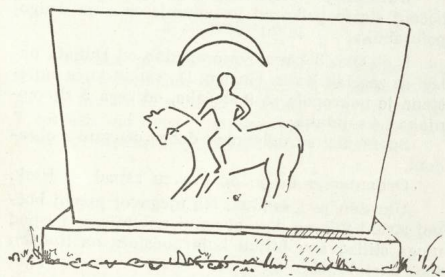
Spomenici su osrednje klesani. Dva primjerka su prevallenja, a ima i oštećenih i utonulih.

Postavljeni su po pravcu zapad — istok, osim jednoga koji je u pravcu sjever — jug.

Ukrašen je 1 sanduk. On ima motiv polumjeseca na vodoravnoj strani.

b — Na Glavici, sjeverno od današnje rimokatoličke crkve, bila je nekropola od koje je do danas preostao samo 1 sljemenjak, koji je snesen pred samu crkvu. Na jednoj njegovoj bočnoj strani prikazan je vitez na konju i u njegovoj blizini polumjesec, a na čeonim stranama se nalazi prikaz stabljike sa dvije grane koje su spiralno povijene (sl. br. 66).⁸⁵

66 — Ukras na bočnoj strani sljemenjaka nekropole b u Potkraju

Između navedenih nekropola stećaka nalazi se rimokatolička crkva sa savremenim grobljem, a iznad sela se izdiže Građina.

U Tisovcu, ispod stijena Vlačić-planine, kome se od Potkraja prilazi uskom dolinom, navodno se nalazi osamljen sljemenjak, a nešto dalje i osamljen sanduk.⁸⁶

8 — DJELILOVAC

Djelilovac je selo koje se nalazi oko 4 km sjeverozapadno od Turbeta.

Na njivi Selište zaseoka Didići nalazi se nekropola sa 4 stećka u obliku sljemenjaka.

Obrada spomenika je vrlo dobra, ali je današnje stanje spomenika slabo (prevaljeno, okrnjeno).

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

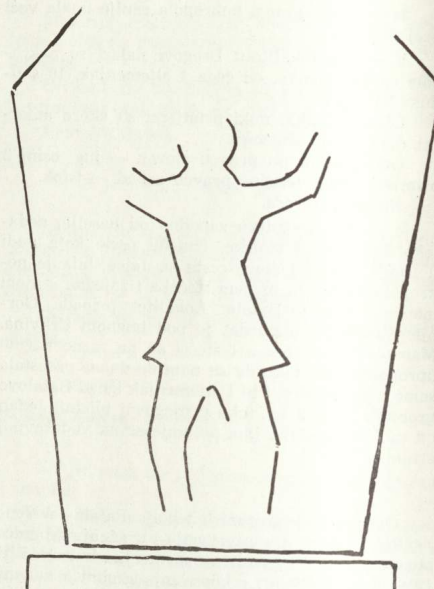
Ukrašena su 2 primjeka:

Jedan je sa postoljem. Na južnoj bočnoj strani mu je polumjesec i jabuka.

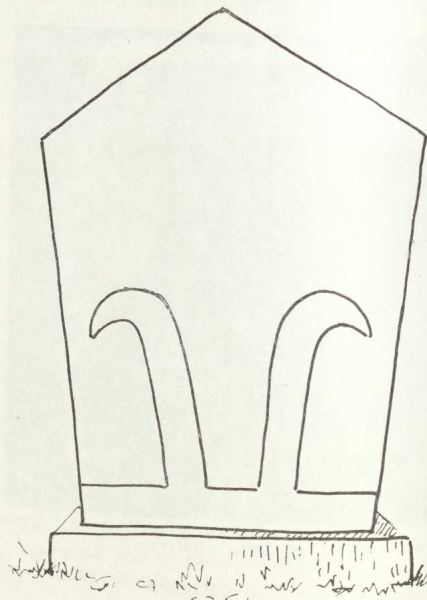
Drugi spomenik (150×90×140) ima tordiran hrbat, na jednoj krovnoj plohi mu je polumjesec, a na drugoj jabuka i rozeta. Na zapadnoj čeonj strani je prikazana muška figura sa uzdignutim rukama (oštećeno), a na suprotnoj je motiv koji podsjeća na 2 gore savijena stuba, na postamentu (sl. br. 67 i 68). Na južnoj bočnoj strani je predstava antroponfnog ljljanolinog krsta (sl. br. 69).

⁸⁵ P. Korošec, n. d., 381, a po ovoj crtež donosi i M. Wenzel, t. XCVII, sl. 7.

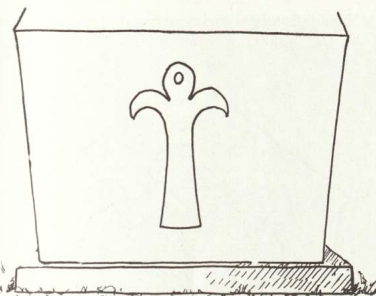
⁸⁶ P. Korošec. Isto tamo.

67 — Zapadna čeona strana drugog ukrašenog spomenika nekropole Djelilovac

68 — Istočna čeona strana drugog ukrašenog spomenika nekropole Djelilovac

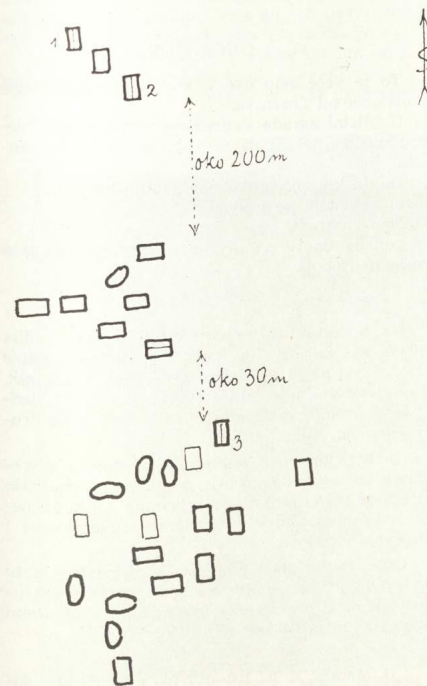
69 — Južna bočna strana drugog ukrašenog spomenika nekropole Djelilovac

9 — ČOSIĆI

Čosići su selo koje se nalazi oko 8 km sjeverozapadno od Turbeta. Na njegovom području smo evidentirali stećke na pet mjesta:

a — Na lokalitetu Brijeg (zovu ga i Mramorje) smještena je nekropola sa 27 stećaka, od čega 4 sljemenjaka, 13 sanduka, 3 ploče i 7 amorfnih kamena.

Obradeni primjerci su pažljivo klesani. Neki od njih su danas znatno oštećeni.

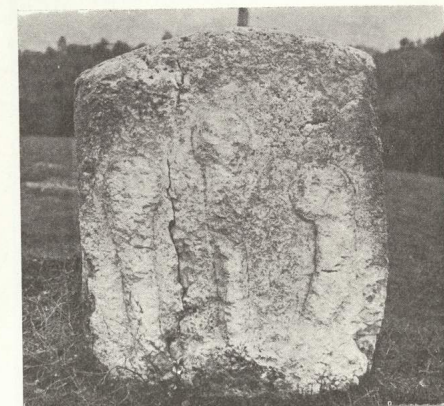
Plan XI

Orijentacija spomenika je dvojaka — 16 primjaka po pravcu sjever — jug, a 11 po pravcu zapad — istok.

Ukrašena su 3 sljemenjaka:

Prilaže se skica rasporeda stećaka — plan br. XI.

Prvi ima stilizovanu biljku na sjevernoj čeonj strani — srednja stabljika se završava rozetom, a dvije postrane su nešto kraće i malo se povijaju prema srednjoj (sl. br. 70).

70 — Sjeverna čeona strana prvog ukrašenog sljemenjaka nekropole a u Čosićima

Drugi ima nešto zaobljen krov i na njegovom vrhu polumjesec i dvije poljabačice.

Treći ukrašen sljemenjak ima na jednoj krovnoj plohi polumjesec i rozetu, a na jednoj bočnoj strani jedan veći i jedan manji polumjesec (sl. br. 71).

b — Na lokalitetu Bašak nalazi se nekropola sa 32 stećka, od čega 10 sljemenjaka, 11 sanduka i 11 ploča.

71 — Treći ukrašen sljemenjak nekropole a u Čosićima

Obrada dobra, ali današnje stanje slabo. Orijentacija po pravcu zapad — istok, osim 7 primjeraka koji su položeni po pravcu sjever — jug.

Ukrašena su 3 primjerka, i to 2 sljemenjaka i 1 sanduk:

Prvi ukrašeni sljemenjak ima na krovu polumjesec i jabuku.

Drugi sljemenjak ima na jednoj bočnoj strani polumjesec i jabuku.

Ukrašeni sanduk ima polumjesec na jednoj bočnoj strani.

c — Na lokalitetu Livada, uz samu rijeku, nalazi se skupina od 7 stećaka, od čega 4 sanduka i 3 ploče.

Vrlo rustična obrada, skoro amorfnu kamenje. Orijentacija nije zabilježena.

Spomenici nemaju ukrasa.

d — Na samome ulazu u selo nalaze se 2 sanduka — jedan na brežuljku s desne strane, a drugi na livadi s lijeve strane puta.

Obrada i očuvanost slabi.

Orijentacija nepoznata.

Nemaju ukrasa.

e — Na glavici kod ulaza u selo, s lijeve strane puta, nalaze se 3 stećka u obliku sanduka.

Obrada dobra, orijentacija nepoznata. Nemaju ukrasa.

10 — TREBEUŠA

Trebeuša je selo koje se nalazi oko 11 km zračne linije na zapad i nešto na jugozapad od Travnika, uz rijeku Laštvu, cestu i željezničku prugu. Tu smo evidentirali stećke na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Grčko groblje, koji pripada Donjoj Trebeuši, na desnoj strani Lašve, u blizini željezničke stanice Goleš, nalazi se nekropola sa 32 stećka u obliku ploča (?).

Materijal stećaka je slabog kvaliteta, lomljiv kamen zelenkaste boje. Sama obrada je osrednja, spomenici su utonuli.

Orijentacija po pravcu zapad — istok. Nema ukrasa.

b — Na lokalitetu Lisiće groblje (Gornja Trebeuša), na brijegu s druge strane Lašve, nalazi se nekropola sa 34 stećka, od čega 12 sljemenjaka sa postoljima i 22 sanduka.

Spomenici su dobro klesani, ali su danas veoma zarasli šumom i pristup im je otežan.

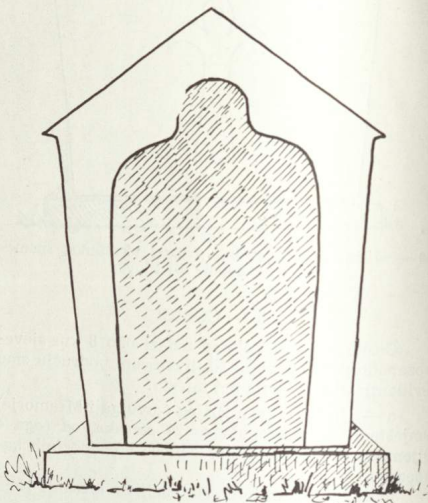
Orijentacija nije zabilježena.

Ukrašena su 3 primjerka u obliku sljemenjaka:

Prvi je veoma lijepo obrađen, ali je prevrnut. On ima po jednu arkadu na uspravnim stranama sa uskim i gore zaobljenim ispustom na vrhu luka (sl. br. 72).

Drugi ima po jedan polumjesec sa jabukom na krovnim ploham. Na čeonim stranama mu je po jedna krst-rozeta. Na bočnim stranama ovaj spomenik ima po 2 polumjeseca i po 2 polujabuke.

Treći ukrašeni primjerak ima po jedan polumjesec i po jednu polujabuku na bočnim stranama.

72 — Prvi ukrašeni sljemenjak nekropole a u Trebeuši

11 — GUČA GORA

To je veće selo oko 6 km zračne linije sjeveroistočno od Travnika.

U blizini zgrade Zadrugnog doma, pokraj ceste, nalazi se nekropola sa 6 stećaka u obliku sanduka.

Dobro klesano, ali danas znatno oštećeno.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nema ukrasa.

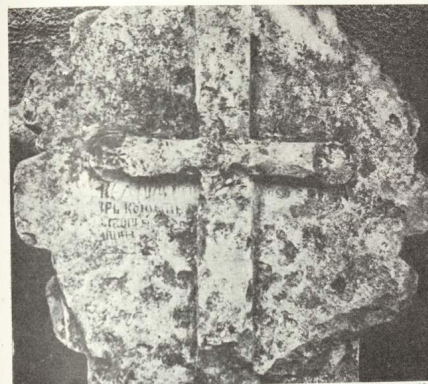
Izgleda da je na ovome mjestu nekada bila brojna nekropola.

Na lokalitetu Klisa prvobitno je bila velika krstača sa pločom. Na krstači je urezan natpis (sl. br. 73). Ona je još davno prenesena u Travnik, a razbijena ploča je ostala. (vidi str. 103). Na jednoj široj strani ovaj spomenik ima krst, a na drugoj stilizovan lilan.⁸⁷

Na brijegu iznad nekropole je staro i savremeno rimokatoličko groblje, na kojemu ima više krstača sa velikim okruglim glavama, od kojih neke imaju ukrase u vidu krugova, polumjeseca i stilizovanih krstova.

U blizini je stari franjevački samostan, a tu odmah je i jedna osamljena stara krstača, sa okruglom glavom, bez ukrasa, sa urezanim motivom krsta. To zovu Bilakov (Bjeljakov) grob.

⁸⁷ D. Mazalić, n. d., 106—107 (po njemu motiv donosi i M. Wenzel, t. XLI, sl. 13).

73 — Natpis na krstači iz Guče Gore (sada u Travniku)

U blizini zgrade Zadrugnog doma i Narodne milicije nedavno je iskopan kameni sarkofag sa poklopcem, a danas tu viri nekoliko takvih grobnica.

12 — TRAVNIK

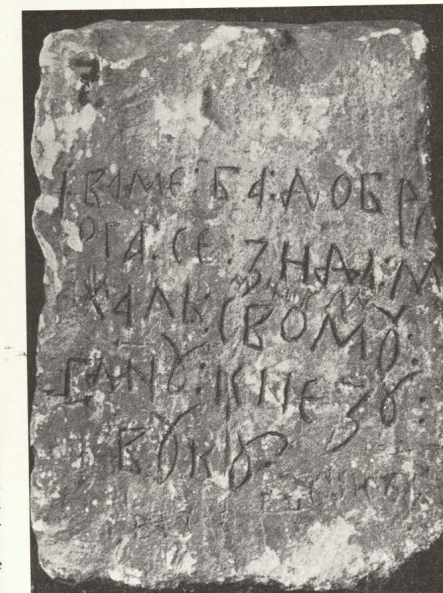
U lapidariju Zavičajnog muzeja u Travniku danas se nalaze 4 kamena nadgrobna spomenika sa ćirilskim natpisima, koja su još davno prenesena sa raznih nekropola oko Travnika. To su:

a — Prepukla ploča (nekada sanduk) koja je prenesena iz sela Pojska (vidi sl. br. 62 i 63).

b — Ploča u dva dijela koja je prenesena iz Turbeta (sl. 74).

c — Krstača sa lokaliteta Klisa iz Guče Gore (vidi sl. br. 73).

d — Mala ploča sa mauzoleja iz Malog Mošunja (sl. br. 75).

75 — Natpis na ploči mauzoleja iz Malog Mošunja (sada u Travniku)

74 — Natpis na ploči iz Turbeta (sada u Travniku)

O prednjim spomenicima i njihovim natpisima govori se na drugom mjestu ove knjige (vidi str.).

13 — FAZLIĆI

To je selo koje se nalazi oko 10 km zračne linije na sjeveroistok od Travnika, na čijem području imamo stečke na dva mjesta:

a — Ispod sela, na brijegu nedaleko ceste, nalazi se nekropola sa 24 sanduka (?).

Obrada osrednja, spomenici veoma uronili u zemlju.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, u nizovima.

Ukrašen je samo 1 sljemenjak, upravo on je klesan tako da na čeonim stranama ima arkadu koja na sredini gornjeg dijela ima polukružan do-datak.

b — Na lokalitetu Mašeti, istočno od prethodne nekropole, bliže naselju, pokraj puta, nalazi se nekropola sa 27 stečaka, od čega 4 sljemenjaka i 23 sanduka.

Obrada osrednja, spomenici utonuli, prevaljeni i oštećeni.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Sljemenjaci imaju udubljenja na čeonim stranama, vrlo slična arkadama.

U prosjeku šumske željezničke pruge, blizu ceste, ispod prve nekropole, vire 2 ovalna sarkofaga sa poklopcima.

14 — BRAJKOVIĆI

To je selo koje je od Guče Gore udaljeno oko 4 km zračne linije na istok.

Na obližnjem rimokatoličkom groblju, koje nazivaju Bogduša, nalazi se skupina od 9 spomenika, od čega 1 sljemenjak, 4 sanduka i 4 krstače. Uz ove spomenike ovdje vidimo i veći broj starih krstača, sa ogromnim glavama, od kojih neke imaju ukrase slične onima na stećcima. Dva sanduka pripadaju dvjema krstačama.

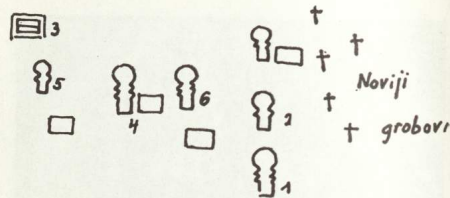
Spomenici su dobro klesani i dosta dobro se drže, samo što su sanduci nešto utonuli i atmosferijama oštećeni. Relativno velike dimenzije. Krstače su od mulike, dok su ostali od vapnenca.

Orijentacija im je po pravcu zapad — istok. Prilaze se skica rasporeda spomenika — plan broj XII.

Ukrašeno je 6 primjeraka, i to 5 krstača i 1 sljemenjak:

Br. 1 je krstača sa dva manje istaknuta ramena-polukružna ispusta ispod glave. Na istočnoj strani glave je veliki krst u kružnom vijencu i natpis bosančicom, koji se odnosi na TOMU BJELOVČIĆA (sl. br. 76).

Br. 2 je slična krstača, samo sa jednim polukružnim ispustom-ramenom. Ona nema ukrasa, ali ima natpis, i to na jednoj bočnoj strani, ispod

Plan XII

76 — Natpis na spom. br. 1 nekropole Brajkovići

ramena, u kome se spominje LUKA, SIN PAVLA PLAVIČIĆA (sl. br. 77).

Br. 3 je vrlo veliki sljemenjak sa postoljem, koji sa bočnih strana ima po dvije a sa čeonih po jednu jednostavnu arkadu, sa vrlo dubokim interkolumnijama (sl. br. 78).

Br. 4 je krstača i uz nju sanduk. Na istočnoj strani glave krstače nalazi se plastičan krst okružen vijencem, a na suprotnoj strani je krug u kružnom vijencu (sl. br. 79).

Br. 5 je krstača koja na istočnoj strani glave ima krst i 4 kružića oko njega, a na suprotnoj je predstavljen krug u kružnom vijencu (sl. br. 80).

Br. 6 je krstača koja na istočnoj čeonj strani ima krst kod koga se tri gornja kraka završavaju okruglasto, a donji je dugačak i tordiran, te spiralno povijen na obadvije strane. Gornji dio spomenika je zaokružen kao glava. Na širokoj vrpici u vidu luka, koja se povija oko glave, urezan je natpis u dva reda, u kome se kaže da je tu sahranjen PAVAO PLAVIČIĆ (sl. br. 81).⁸⁸ (Na sl. br. 79 vidi se u drugom planu ova krstača sa zapadne strane.)

⁸⁸ D. Mazalić, n. d., 108—109, sl. 22 i 23.

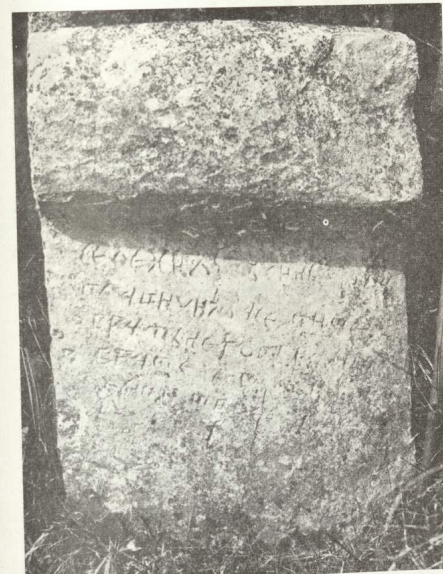
15 — GRAHOVČIĆI

To je selo koje je smješteno oko 11 km zračne linije na istok od Travnika.

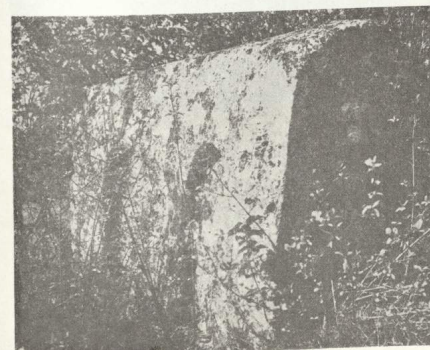
U današnjem rimokatoličkom groblju, pokraj puta u Konjeviće, nalazi se nekropola sa 12 stečaka, od čega 6 sljemenjaka, 1 sanduk i 5 krstača.

Navodno je na Bogduši nekada bio još 1 spomenik u obliku krstača na kojemu je urezan natpis. Ovom prilikom on nije nađen; vjerovatno je u međuvremenu uništen.⁸⁹

Odmah do ove nekropole, samo s druge strane seoskog puta, nalazi se savremeno muslimansko groblje.

77 — Natpis na spom. br. 2 nekropole Brajkovići

78 — Istočna čeonja i južna bočna strana spom. br. 3 nekropole Brajkovići

⁸⁹ C. Truhelka, Slavische Inschriften in Bosnien, Wissenschaftliche Mitteilungen IV, 353.

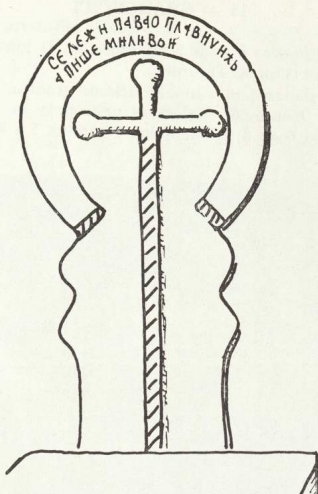

79 — Zapadna strana spom. br. 4 nekropole Brajkovići

80 — Istočna strana spom. br. 5 nekropole Brajkovići

81 — Istočna strana spom. br. 6 nekropole Branković

Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su znatno oštećeni.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim 2 primjerka koji su postavljeni po pravcu sjever — jug.

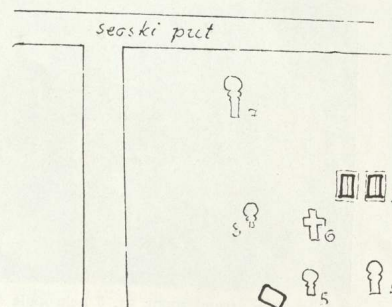
Uz navedene spomenike ovdje se nalazi i još nekoliko starih krstača, sa velikim glavama, sa tek naznačenim poprečnim krakovima. One su orijentirane po pravcu sjever — jug.

Prilaže se skica rasporeda stećaka — plan br. XIII.

Ukrašena su 3 sljemenjaka:

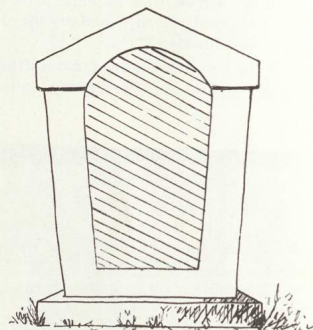
Br. 1 — Povelik lijepo klesan sljemenjak sa postoljem. Ima udubljenja poput arkada na svim vertikalnim stranama. Ta udubljenja se na čeonim stranama još nešto podižu i lučno završavaju.

Br. 2 — Sljemenjak sa postoljem (155×75×65 cm) i karakterističnim udubljenjima poput arkada na svim vertikalnim stranama. Na čeonim stranama gornji dio niže ulazi u površinu zabata, koja

Plan XIII

je u odnosu na tu čeonu stranu ispućena, pa se stvara utisak jedne strane malog mauzoleja (sl. br. 82).

82 — Čeona strana spom. br. 2 nekropole Grahovčići

Br. 3 — Sljemenjak sa postoljem (140×77×85 cm). Ima okvir sa bočnih i arkada sa čeonih strana. Na istočnoj bočnoj strani ima plastičan polumjesec (sl. br. 83).

83 — Južna čeona i istočna bočna strana spom. br. 3 nekropole Grahovčići

Br. 4 — Velika krstača (195×71×35 cm) koja na južnoj čeonj strani ima tordirani krst, a na suprotnoj vrlo plastičan krug (rozetu) u vijencu (sl. br. 84 i 85).

Br. 5 — Velika oštećena krstača (182×70×35 cm) koja na južnoj čeonj strani ima predstavu krsta u vijencu (sl. br. 86).

Br. 6 — Nešto manja krstača sa poprečnim krakovima (110×62×12 cm). Na njenoj južnoj čeonj strani prikazane su dvije šake sa prstima, a na suprotnoj 4 rozete, 1 polumjesec i 4 noža (sl. br. 87 i 88).

Br. 7 — Veća krstača sa glavom (150×66×34 cm). Na južnoj čeonj strani ima krst sa tordiranim drškom u luk i napis u kome se govori o MIHOVILU GRAHOVČIĆU, a na suprotnoj je predstava polumjeseca (sl. 89 i 90).⁹⁰

Br. 8 — Manja krstača sa glavom (60×38×9 cm) koja na sjevernoj čeonj strani ima urezan nož i naknadno urezanu godinu 1875.

Oko 1000 m južno od prethodne nekropole nalazi se drugo, manje rimokatoličko groblje, zvano

84 — Južna čeona strana spom. br. 4 nekropole Grahovčići

Šikalovo. Pored nekoliko manjih krstača, ovdje se nalazi i 6 velikih sa glavama na kojima se vide motivi krstova, kružnih vijenaca i jabuka. Na zapadnoj čeonj strani jednoga takvog spomenika prikazan je štap, a na suprotnoj krst, u čijim četvrtinama je po jedan deo krug sa urezanim krstićem. Ispod toga su 2 tordirana vijenca, a još niže su 4 puta po 4 u krst poredane malene kružnice. Oko glave je cikcak-vrpca. U prvoj četvrti, zatim dole desno, kao i u drugim četvrtima primjećuju se bosančicom slova, vrlo sitna i teško čitljiva (sl. br. 91 i 92). Na ovom Šikalovom groblju navodno je donedavno bio i 1 spomenik u obliku sanduka.⁹¹

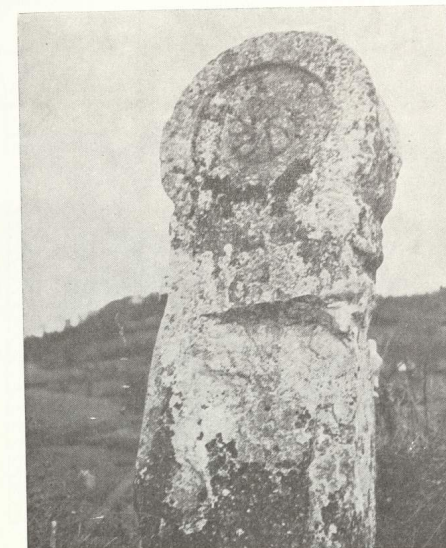
16 — MALINE

To je manje selo oko 5 km sjeveroistočno od Guče Gore.

Na mjestu gdje je i savremeno rimokatoličko groblje sela nalazi se skupina od 5 stećaka u obliku sanduka i ploča.

Stanje spomenika je slabo. Orijentacija im je nepoznata.

Na vodoravnoj strani jednoga sanduka je četvrtasto udubljenje.⁹²

85 — Sjeverna čeona strana spom. br. 4 nekropole Grahovčići

⁹⁰ Đ. Mazalić, n. d., 110 (po njemu motiv objavila i M. Wenzel, t. XXIX, sl. 6.).

⁹¹ P. Korošec, n. d., 387.

⁹² Isto tamo.

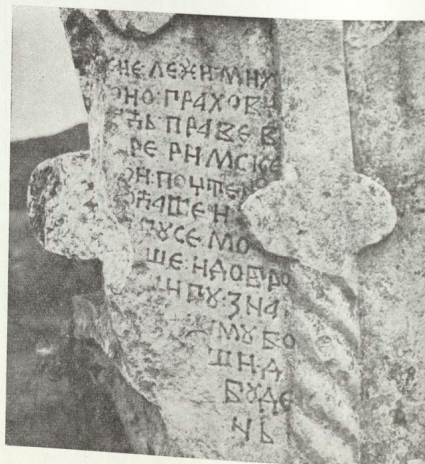
86 — Južna čeona strana spom. br. 5 nekropole Grahovčići

88 — Sjeverna čeona strana spom. br. 6 nekropole Grahovčići

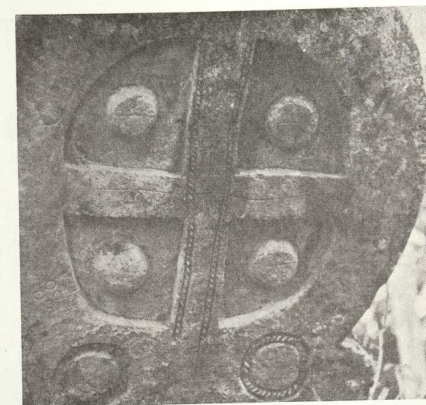
87 — Južna čeona strana spom. br. 6 nekropole Grahovčići

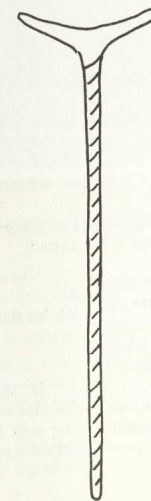
89 — Južna čeona strana spom. br. 7 nekropole Grahovčići

90 — Sjeverna čeona strana spom. br. 7 nekropole Grahovčići

91 — Ukas na zapadnoj čeonoj strani krstače na Sikalovom groblju u Grahovčićima

92 — Dio istočne čeone strane krstače na Sikalovom groblju u Grahovčićima

PODRUČJE OPŠTINE NOVI TRAVNIK

1 — RANKOVIĆI

To je selo sasvim blizu Novog Travnika. Na brežuljku kod seoske rimokatoličke crkve nalazi se skupina od 3 stećka u obliku sanduka, koji su veoma oštećeni.

Spomenici su osrednje klesani. Pomicali su. Nemaju ukrasa.

2 — OPARA

Opara je selo koje se nalazi oko 15 km jugozapadno od Novog Travnika.

93 — Ukrašeni sljemenjak nekropole Opara

U samome naselju situirana je nekropola sa 46 stećaka, od čega 12 sljemenjaka, 31 sanduk i 3 ploče.

Uglavnom dobra obrada kao i očuvanost spomenika. Neki sanduci su tako slabo klesani da izgledaju amorfni.

Orijentacija im je po pravcu zapad — istok, osim 1 primjerka koji je postavljen okomito na taj pravac.

Ukrašen je samo 1 sljemenjak sa postoljem. Na njegovoj južnoj bočnoj strani nalazi se polumjesec, a na sjevernoj ruka do više lakta, sa ispruženim prstima (sl. br. 93).

3 — RASTOVCI

To je selo koje se nalazi oko 3 km jugoistočno od Novog Travnika.

Jugoistočno od sela, pokraj puta, odmah do rimokatoličkog groblja, zvanog Pod Rostovcem, nalazi se nekropola sa 8 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 5 sanduka i 2 ploče.

Obrada kao i očuvanost dobri.

Orijentacija po pravcu sjeveroistok — jugozapad.

Bez ikakvih ukrasa.

4 — ZAGRLJE

Selo koje se nalazi oko 20 km jugozapadno od Novog Travnika.

Na sjeveroistočnoj strani sela smještena je nekropola sa 16 stećaka, od čega 2 sljemenjaka, 9 sanduka i 5 krstača.

Spomenici su pretežno dobro klesani i očuvani. Nekoliko sanduka su skoro amorfni.

94 — Jedna ukrašena krstača nekropole Zagrlje

Pretežno dobro klesano, ali ima i grubo obrađenih, pa skoro i amorfni primjeraka. Krstače slične nišanima — tek naznačen poprečni krak.

Orijentacija je različita — prevladuje pravac sjever — jug. U sjevernoj polovini su nizovi po širini.

Ukrašeno je 10 primjeraka, i to 1 sljemenjak, 1 sanduk i 8 krstača:

Sljemenjak ima 6 jabuka na krovnim plohama. Sanduk ima krug na jednoj bočnoj strani.

Krstače imaju krstove sa dolje raširenim krajem, zatim jabuke i polumjeseci (sl. br. 95).

U blizini Rostova je predio koji se zove Jezera. Tu na lokalitetu Maculje Mazalić je prije dvadesetak godina našao nekropolu sa oko 100 stećaka, vjerovatno slabe obrade i bez ukrasa (?).⁹⁴

95 — Jedna ukrašena krstača nekropole Rostovo

PODRUČJE OPŠTINE GORNJI VAKUF

1 — GORNJI VAKUF

Gornji Vakuf je varošica, centar opštine. Na području varošice našli smo stećke na dva mjesta:

a — U zapadnom kraju varošice, gdje je staro i savremeno rimokatoličko groblje, nalazi se skupina od 11 stećaka, od čega 2 sanduka i 9 ploča.

Osrednja obrada, utočulo.

Orijentacija po pravcu sjever — jug, osim 3 primjerka koja su postavljena po pravcu zapad — istok.

Na ovom lokalitetu se nalaze i 2 velike te 2 manje gore zaobljene starije krstače.

b — U blizini rimokatoličkog groblja i tzv. Zelenog puta nalazi se nekropola sa 10 stećaka, od čega 7 sanduka i 3 ploče (?).

Materija i obrada slabi, utočulo, zaraslo.

Orijentacija dvojaka — po pravcu zapad — istok i po pravcu sjever — jug.

Spomenici nemaju ukrasa.

Prilikom kopanja ulica u centru varošice, godine 1964, kada se radilo na kanalizacij i vodu, nađeno je više obrađenih kamenova u obliku ploča i sanduka manjih dimenzija, bez ukrasa i bez grobova ispod tih kamenova. Nije isključeno da su to nekada bili stećci na obližnjim lokalitetima.⁹⁵

2 — BISTRICA

To je selo koje se nalazi oko 3 km sjeveroistočno od Gornjeg Vakufa, na čijem području se stećci nalaze na dva mjesta:

⁹⁴ Isti, n. d., 114—115.

⁹⁵ Po W. Radimskom bi ovdje trebalo da budu 4 skupine stećaka: na kršćanskom groblju — 35, u Tatinom guvnu — 14, na Kamenu i na Debeloj Medji — 20, te prije uspona ceste ka Prozoru — 4 sanduka.

⁹³ D. Mazalić, n. d., 113—114.

Obrada dosta slaba, danas znatno oštećeno. Orijentacija po pravcu zapad — istok. Spomenici nemaju ukrasa, osim što jedan po sredini vodoravne strane ima urezanu liniju.

b — Oko 50 m sjeverno od prethodne nekropole nalazi se druga nekropola sa 20 stećaka (19 sanduka i 1 gore zaobljeni stubac).

Obrada slaba, djelomično oštećeno.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Spomenici nemaju ukrasa, osim što stubac ima plastičan krst na zapadnoj čeonj strani.

Po konfiguraciji terena na lokalitetu Crkvine i po ostacima kamenja i kreča, izgleda da su tu nekada bile zgrade — crkva ili samostan?

Uz stečke druge nekropole nalaze se stariji i savremeni rimokatolički kameni nadgrobni spomenici, a oko 100 m sjeveroistočno odatle je lokalitet Šehitluci, gdje vidimo 2 starija nišana sa turbanima, sa sabljama kao reljefnim motivima. Tu odmah je i savremeno muslimansko groblje.

3 — PODGRADE

Selo pokraj ceste, oko 2 km sjeverozapadno od Gornjeg Vakufa.

Na lokalitetu Trešnja, oko 300 m istočno od seoskih kuća, također pokraj ceste, nalazi se nekropola sa 12 stećaka u obliku sanduka.

Obrada osrednja.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, osim 2 primjerka koja leže po pravcu sjever — jug. Nemaju ukrasa.

4 — PALOČ

To je selo koje leži oko 2 km zapadno od Gornjeg Vakufa.

Na lokalitetu Kamen, na humčici pokraj ceste, sjeveroistočno od sela, nalazi se nekropola sa 7 sanduka (5 sa postoljima), relativno većih dimenzija.

Obrada dobra.

Orijentacija dvojaka.

Bez ukrasa.

5 — DONJA RIČICA

To je selo koje leži oko 7 km sjeverozapadno od Gornjeg Vakufa, kojemu se lako prilazi od Pačić polja. Steći su na dva mjesta:

a — Na brežuljku Raskovača, u blizini kuća, nalazi se nekropola sa 58 stećaka, od čega 4 sljemjenjaka i 54 sanduka.

Steći su uglavnom od konglomerata, obrada je vjerovatno bila dobra, ali je današnje stanje vrlo slabo.

Orijentacija je dvojaka — veći zapadni dio nekropole po pravcu zapad — istok, a nešto manji istočni po pravcu sjever — jug. Vide se nizovi spomenika.

Nemaju ukrasa.

b — Oko 500 m na jug, pokraj puta kojim se može doći u Hrasnicu, a na lokalitetu Dragani, nalazi se skupina od 8 stećaka u obliku sanduka, osrednje obrade, bez ukrasa, a orijentacije po oba- uva glavna pravca.

Prema obavještenju nekih mještana izgleda da se steći nalaze i na još dva lokaliteta šire okoline ovoga sela, i to na raskršću putova u blizini sela Ljubove — oko 30 dosta zatrpanih spomenika i nekoliko km dalje, u području sela Bojske, odnosno Radovan planine — 8 primjeraka, na kojima se, navodno, vide i ukrasi polumjeseca i zvijezda.

6 — VOLARI

Selo koje se nalazi oko 4 km sjeverozapadno od Gornjeg Vakufa.

Na mjestu koje se zove Potkućnica, kod kuće Nike Škrinje, ranije su bila 4 stećka, ali smo sada našli samo 2 sanduka, i to ugrađena u štale i 1 fragmenat na kojemu se vidi plastična figura konja.

7 — HRASNICA

Oko 1 km sjeverno od Volara nalazi se selo Hrasnica na čijem području imamo stečke na više mjesta:

a — Na raskršću ispod sela, na lokalitetu Mašeti, nalazi se skupina od 3 zasuta i zarasla sanduka, orijentirana po pravcu sjever — jug, bez ukrasa.

b — Oko 200 m sjeverno, na lokalitetu Rustovac, nalazi se skupina od 4 prilično razmaknuta sanduka, bez ukrasa, a orijentacije po pravcu zapad — istok.

c — Oko 400 m istočno odatle, na njivi Račvulja, nalaze se 2 sanduka sličnih osobina.

d — Oko 300 m sjeverno od Rustovca, na putu prema Donjoj Ričici, nalazi se osamljen oštećen sanduk.

e — Oko 200 m dalje, u strani, također 1 sanduk istih osobina kao i prethodni.

f — Oko 500 m putem na sjever, na njivi Zgoni, nedaleko od kuće Mirka Bošnjaka, nalaze se 4 stećka (1 sljemjenjak i 3 sanduka).

Njihova obrada je dobra, ali su oni danas okrnjeni i zarasli.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim 1 sanduka koji stoji po pravcu sjever — jug.

Spomenici nemaju ukrasa.

8 — VOLJICE

To je selo koje se nalazi oko 2 km jugozapadno od Gornjeg Vakufa na čijem području imamo 4 nekropole stećaka:

a — Na putu i u dvorištima zaseoka Gaj nabrojali smo 20 stećaka u obliku dosta visokih san-

a — Oko 500 m istočno od naselja, na lokalitetu Crkvine, nalazi se nekropola sa 140 stećaka u obliku sanduka.

duka, do danas slabo očuvanih, a orijentiranih po pravcu zapad — istok.

Spomenici nemaju ukrasa.

Vidi se da je nekropola nekada bila brojnija.

b — Na lokalitetu Luka, oko 100 m sjeverno od prethodnog, nalazi se nekropola sa 7 stećaka u obliku većih sanduka, slabo očuvanih, bez ukrasa. Orijentacija im je po pravcu zapad — istok.

c — U barama na putu ka selu Kutu, a na lokalitetu Zgoni, nalaze se 2 stećka u obliku sanduka nešto manjih dimenzija (bliži podaci nisu poznati).

d — Kod zaseoka Jagnjid, a na mjestu koje se zove Vučje vrelo, pokraj puta, u pozadini, nalazi se 1 veliki sanduk i nekoliko fragmenata stećaka.

9 — PIDRIŠ

Selo oko 6 km kraćne linije južno od Gornjeg Vakufa.

Na mjestu Borovac, gdje je i savremeno rimokatoličko groblje, nalazi se nekropola sa 25 stećaka u obliku sanduka (?), raspoređenih u 3 skupine.

Klesani su od slabijeg materijala, pa su danas u slabom stanju.

Nemaju ukrasa. Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

10 — VRSE

To je selo koje se nalazi oko 2 km istočno od Gornjeg Vakufa. Ovdje smo stečke našli na tri mjesta:

a — Na današnjem rimokatoličkom groblju nalazi se skupina od 5 sanduka. Nemaju ukrasa, a orijentirani su po pravcu zapad — istok.

b — Na lokalitetu Dolac, oko 100 m istočno od prethodne skupine, našli smo 2 sanduka, slabijeg materijala i izrade, bez ukrasa, a orijentacije po pravcu zapad — istok.

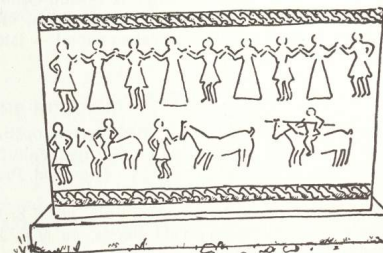
Navodno je sa ove nekropole više stećaka korišteno za izgradnju susjedne školske zgrade.

c — Oko 100 m sjeveroistočno, pokraj puta, na njivi zvanj Komarevac, nalazi se osamljen visoki sanduk (oko 120×55×140 cm), prevaljen, okrnjen i djelomično utonuo. Inače je vrlo dobro obrađen. Orijentiran je po pravcu sjever — jug.

Spomenik je bogato ukrašen. Na vidljivoj bočnoj strani (bivšoj zapadnoj) najprije se pruža jedna vrsta tordirane, ali originalne vrpce, ispod toga je prikaz kola sa 9 figura, a ispod kola je scena u kojoj vidimo konjanika sa kopljem, zatim jednog muškarca koji vodi konja i opet konja sa jahačem.

Sve je to s ispred koga je jedna muška figura. Sre je to s donje strane obrubljeno istom originalnom tordiranom vrpcom (sl. br. 96). Na vidljivoj čeonj strani (južnoj) vidimo najprije istu vrpcu, a ispod

nje scenu lova na jelena. Lovac je na konju, sa kopljem, a ispred njega je jelen. Ostalo se ne vidi (sl. br. 97).

96 — Bočna strana osamljenog sanduka nekropole Vrse

97 — Čeona strana osamljenog sanduka nekropole Vrse

d — Oko 1,5 km zapadno, u dnu sela, na lokalitetu Potočine, blizu kuće Nikole Milića, nalaze se 4 sanduka klesana od slabijeg materijala. Oštećeni su. Orijentacija im je po pravcu sjeverozapad — jugoistok.

Nemaju ukrasa.

Nekropola je ranije bila brojnija.

11 — KRUPA

To je selo blizu izvora rijeke Krupe, oko 2 km sjeverno od Gornjeg Vakufa.

Visoko iznad sela, pokraj puta ka Vrsama, nalaze se 4 veća sanduka na postoljima. Dobro su obrađeni, ali su od slabijeg materijala i oštećeni su. Dva su i prevaljena.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, u nizu.

Nemaju ukrasa.

12 — DOBROŠIN

To je selo koje se nalazi oko 8 km jugoistočno od Gornjeg Vakufa.

Na lokalitetu Kužno groblje, uz zgradu Osnovne škole, nalazi se nekropola sa 26 sanduka, vrlo slabe obrade, orijentacije po pravcu zapad — istok (u nizovima), bez ukrasa.

13 — PRIDVORCI

To je selo koje je na granici prema opštini Prozor, oko 17 km jugoistočno od Gornjeg Vakufa. Najlakše mu se prilazi šumskom cestom od Prozora.

Oko 800 m ispred sela, pokraj puta, ispod brda Kik, nalazi se nekropola sa 83 stećka, od čega 13 sljemenjaka i 70 sanduka.

Obrada je vjerovatno bila dobra, ali je materijal slab (konglomerat) pa su spomenici danas u vrlo teškom stanju, a osim toga su utonuli i prevaljeni.

Orijentirani su po pravcu sjever jug — i svrstani su u nizove.

Ukrašena su 3 sljemenjaka:

Prvi sljemenjak ima na jednoj čeonj strani rozetu, a na jednoj bočnoj veliki polumjesec.

Drugi sljemenjak ima po jednu veliku jabuku na bočnim stranama.

Treći ukrašen primjerak ima po jednu veliku rozetu na jednoj čeonj i na jednoj bočnoj strani.

Nekoliko sljemenjaka imaju krovne plohe isturene na strehu.

Odmah do stećka nastaje staro i savremeno muslimansko groblje.

Njive koje se nalaze uz put prema selu zovu se Dvorišća.

Oko 800 m sjeveroistočno od stećka uzdiže se Gradina, a njive ispod nje zovu se Lade.

14 — VOLJEVAC

Selo oko 12 km jugoistočno od Gornjeg Vakufa, između Dobrošina i Pridvoraca. Tu imamo stećke na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Selišće nalazi se nekropola sa 3 stećka (1 sljemenjak i 2 sanduka).

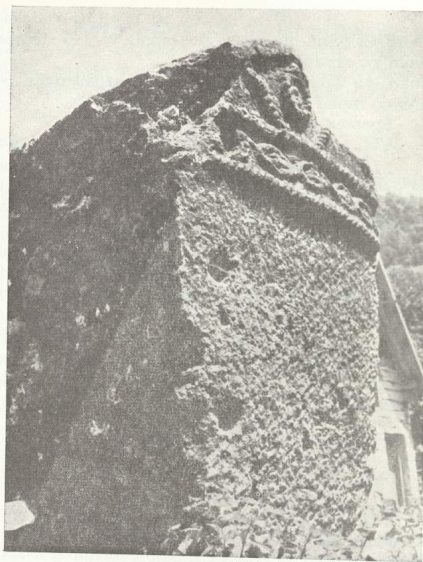
Vrlo dobra obrada.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

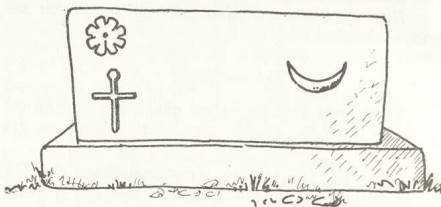
Ukrašena su 2 primjerka, i to 1 sljemenjak i 1 sanduk:

Na čeonim stranama sljemenjaka proteže se friz od povijene linije sa trolistovima, obrubljen tankom tordiranom vrpcom. U površinama zabata kružni vijenac viši od vrpce sa vrha a desno i lijevo je po jedna vrpca od kosih paralelnih crtica (sl. br. 98).

Ukrašeni sanduk ima »kamenicu« na vodravnoj strani, a krst rozetu i polumjesec na jednoj bočnoj strani (sl. br. 99).

98 — Čeona strana ukrašenog sljemenjaka nekropole a u Voljevču

99 — Ukrasi na bočnoj strani sanduka nekropole a u Voljevču

b — Na lokalitetu Makljen, na putu ka Pridvorcima, nalazi se u neredu nekropola sa 8 sanduka i nekoliko fragmenata. Inače su spomenici bili dobro obrađeni i nekropola je bila brojnija.

Orijentacija je po pravcu sjever — jug.

Nemaju ukrasa.

15 — ŽDRIMCI

To je selo koje se nalazi oko 4 km jugoistočno od Gornjeg Vakufa. Stećke smo zabilježili na četiri mjesta:

a — U zaseoku Čauševići, na lokalitetu Kamenica, nalazi se nekropola sa 65 stećka u obliku sanduka, koji su zarasli šumicom.

Obrada je osrednja, ima oštećenih primjeraka.

Orijentacija je po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

b — Na lokalitetu Okuč, istog zaseoka, imamo nekropolu sa 31 stećkom u obliku sanduka.

Ostale osobine su kao i kod stećaka prethodne nekropole.

c — Na lokalitetu Gaj zaseoka Žuljevići, na putu Gornji Vakuf — Crni Do, našli smo skupinu

od 5 sanduka loše obrade, bez ukrasa, a orijentacije po pravcu zapad — istok.

d — Na lokalitetu Selišća, istog zaseoka, našli smo skupinu od 4 sanduka sličnih osobina kao kod prethodne skupine.

PODRUČJE OPŠTINE BUGOJNO

1 — ČIPULJIĆ

Oko 2 km zapadno od Bugojna, uz cestu prema Kupresu, nalazi se selo Čipuljić. Na području sela našli smo stećke na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Gradina, u blizini sela, nalazi se nekropola sa 4 stećka u obliku sanduka. Obrada vrlo slaba.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

b — Na lokalitetu Markovina, također u blizini sela, nalazi se druga skupina od 4 stećka u obliku sanduka (?).

Obrada i očuvanost vrlo slabi.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Bez ukrasa.

Na Gradini je nedavno otkopana rimska bazilika.⁹⁶

Izgleda da je ovdje ranije bila velika nekropola sa stećcima.⁹⁷

2 — KALIN

To je malo selo, oko 6 km sjeveroistočno od Bugojna.

Na raskršću putova, a na mjestu koje se zove Divojačka Stina, nalazi se nekropola sa 8 stećka u obliku sanduka.

Slabo klesano, oštećeno.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Bez ukrasa.

Izgleda da je ova nekropola ranije brojala više stećka.

3 — ČELEPIROVA KULA

To je malo selo koje se nalazi oko 2 km sjeveroistočno od Bugojna, na čijem području smo stećke našli na dva mjesta:

a — Na lokalitetu koji se zove Nebića šuma nalazi se nekropola sa 50 stećka, od čega 1 sljemenjak, 30 sanduka i 19 ploča.

Vrlo slaba obrada. Zaraslo šumicom.

Orijentacija je dvojaka, ali pretežno po pravcu zapad — istok.

Spomenici nemaju ukrasa.

b — Na lokalitetu Nebića njive nalazi se 1 osamljen sljemenjak. Dobro je obrađen, ali je pomaknut i djelomično zatrpan. Nema ukrasa.

4 — ROSULJE

To je manje selo koje se nalazi oko 4 km sjeverno od Bugojna. Stećci su smješteni na dva mjesta:

a — U Lozića šikari je nekropola sa 7 stećka, od čega 5 sljemenjaka i 2 sanduka.

Obrada dobra, očuvanost osrednja.

Orijentacija nejednaka — 4 primjerka leže po pravcu zapad — istok, a 3 po pravcu sjever — jug.

Ukrašen je 1 sljemenjak. Na jednoj krovnoj plohi mu je polumjesec sa rozetom, a na drugoj kružni vijenac.

b — Malo dalje od prethodne nekropole, pokraj puta ka Drvetinama, nalaze se 2 osamljena stećka slična sanducima.

Obrada vrlo slaba. Orijentacija zapad — istok. Bez ukrasa.

5 — DRVETINE

Selo koje se nalazi oko 7 km sjeverno od Bugojna.

Na maloj glavici koja se zove Zlatarica nalaze se 2 osamljena stećka u obliku sanduka.

Obrada je vrlo slaba, a slabo su i očuvani.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

U blizini nekropole se nalazi staro muslimansko groblje.

6 — ROVNE

Rovne su selo koje leži oko 6 km sjeveroistočno od Bugojna.

Na lokalitetu Brižine, koji pripada zaseoku Čurići, nalazi se nekropola sa 6 stećka, od čega 1 sljemenjak i 5 sanduka.

Obrada osrednja, neki primjerci su oštećeni. Orijentacija je po pravcu sjever — jug.

Ukrašen je sljemenjak. Njegov krov je dosta nizak. Na zapadnoj bočnoj strani ima plastičan polumjesec.

7 — BRISTOVI

Oko 3 km sjeveroistočno od Bugojna leži seoce Bristovi.

⁹⁶ Istraživanja je obavljao Zemaljski muzej iz Sarajeva. Rezultati još nisu publikovani.

⁹⁷ Po Radimskom ovdje je bilo 85 stećka.

U barama ispod kuća nekada je bila veća nekropola, od koje se danas vidi pedesetak fragmenta stećaka koji su stavljeni u mede i znatno zarasli žbunjem.

8 — VESELA

To je selo koje se nalazi oko 3 km jugozapadno od Bugojna.

Na lokalitetu Kućetine, u predjelu Seone, oko 2 km jugozapadno od naselja, nalazi se nekropola sa 18 stećaka, od čega 8 sljemenjaka i 10 sanduka, nešto većih dimenzija, redovno na postoljima.

Spomenici su dobro obrađeni, ali su danas djelomično oštećeni.

Nemaju ukrasa.

— — —

Nedaleko naselja Vesela postojao je srednjovjekovni utvrđeni grad Vesela Straža, koji se prvi puta spominje 1414. g. Najbliži susjedni gradovi

u dolini Vrbasa bili su Susid — na jugu i Prusac (Biograd) — na sjeveru od Vesele Straže. Kada su Turci 1463. g. zauzeli Bosnu, u kontraofanzivi ugarskog kralja Matije Korvina učestvovao je i Vladislav Hercegović, sin Hercega Stjepana, koji je oslobodio jugozapadnu Bosnu. Za uslugu koju je učinio, Matija mu je iste godine u decembru darovao Ramu sa Prozorom, Uskoplje sa Veselom Stražom i Livno. Iza toga je sudbina ovoga grada bila promjenljiva. Definitivno je u turskim rukama 1503. g.⁹⁸

9 — GORUŠA

Selo koje leži oko 5 km jugoistočno od Bugojna.

Na lokalitetu Graovište, na brežuljku u samome selu, nalazi se 1 osamljen sljemenjak sa postoljem.

Dobro je klesan, ali je znatno oštećen.

Orijentiran je po pravcu zapad — istok.

Nema ukrasa.

PODRUČJE OPŠTINE DONJI VAKUF

1 — OBORCI

Oborci su selo koje je oko 10 km na sjever-druću stečke smo evidentirali na sedam mjesta: udaljeno od Donjeg Vakufa. Na njegovom po-

a — U samome selu, na blagom uzvišenju-humčići, zapadno od Alispahića kuće, nalazi se nekropola sa 80 stećaka, od čega 1 sljemenjak i 79 sanduka (?).

Spomenici su od različitog materijala (krečnjak, konglomerat, škriljevac), dobro su obrađeni, ali su danas znatno utonuli i oštećeni. Oko 30 primjeraka su skoro sasvim utonuli i zarasli gustim ljeskovim šumarkom. To su mahom niži sanduci, od kojih možda neki imaju i postolja.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim 2 primjerka koji stoje po pravcu sjever — jug. Svrstani su u nizove. Izgleda da su neki pomicali.

Nemaju ukrasa.

b — Druga nekropola se nalazi oko 100 m istočno, na seoskom putu i desno i lijevo od njega — u dvorištima i zidovima zgrada. Koliko se to moglo izbrojati, tu je ukupno 71 stećak u obliku sanduka (na putu je 30, ostali su desno i lijevo od njega).

Stećci su klesani od različitog materijala, kao i kod prve nekropole. Znatno su utonuli. Inače su dobro obrađeni.

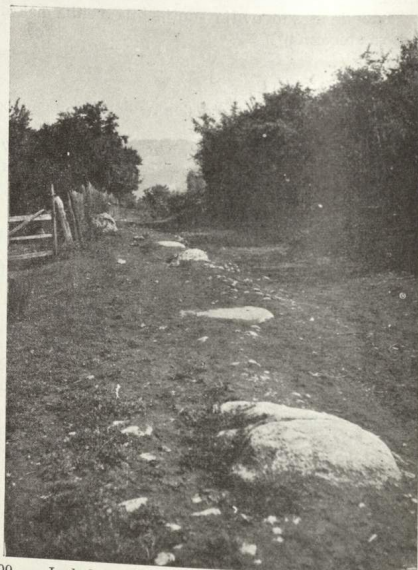
Orijentirani su po pravcu zapad — istok, ukoliko se radi o primjercima koji stoje u svom prvobitnom položaju (sl. br. 100).

Ni ovi spomenici nemaju ukrasa.

c — Istočno od prethodne nekropole zemljište se uspinje. Oko 80 m daleko nalazi se mjesto koje se zove Gumno. Tu se nalazi treća skupina sa 33 stećka u obliku sanduka, od kojih su 3 dosta vi-

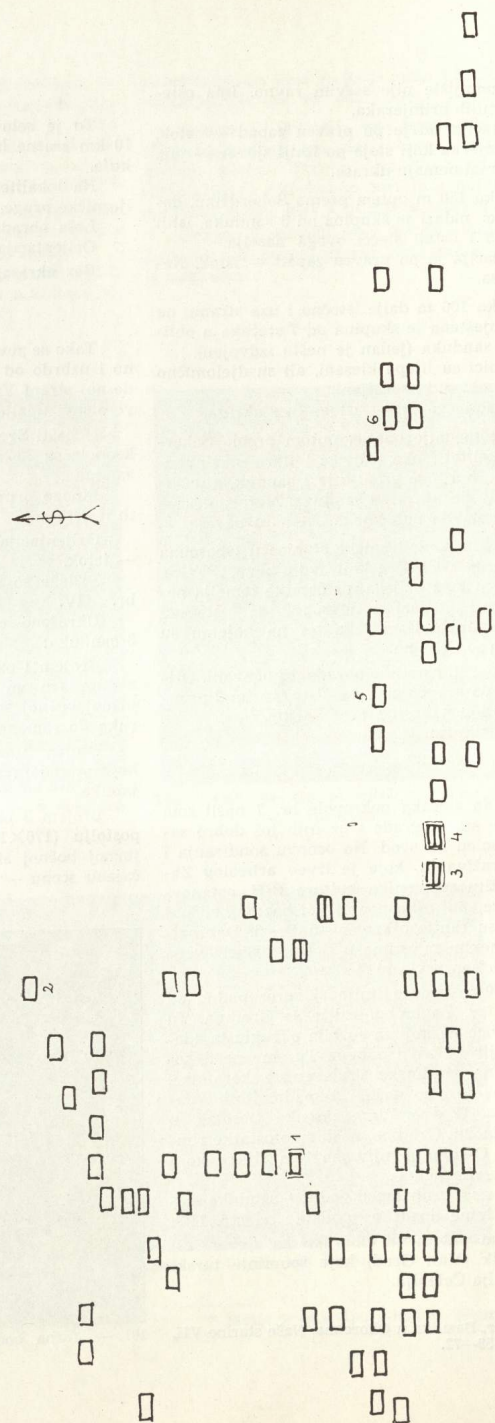
soka. U istočnom dijelu nekropole 4 primjerka su nešto izdvojena i sačinjavaju posebnu skupinu.

I ovi spomenici su od nejednakog materijala, no najviše od konglomerata. Neki od njih su skli-

100 — Izgled jednog dijela nekropole b u Oborcima

⁹⁸ M. Vego n. d., 124; H. Sabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 129.

Plan XIV

znuli jer zemljište nije sasvim ravno. Ima oštećenih i utočulih primjeraka.

Orijentacija im je po pravcu zapad — istok, osim 2 primjerka koji stoje po liniji sjever — jug. Spomenici nemaju ukrasa.

d — Oko 150 m putem prema Šeherdžiku, desno u šumici, nalazi se skupina od 5 sanduka, istih osobina kao i ostali stećci ovoga naselja.

Orijentacija je po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

e — Oko 100 m dalje istočno i uza stranu, na humčici, smještena je skupina od 7 stećaka u obliku visokih sanduka (jedan je nešto izdvojen).

Spomenici su lijepo klesani, ali su djelomično oštećeni, a neki su i prevrnuti.

Orijentacija zapad — istok. Bez ukrasa.

f — Nešto dalje odatle, putem prema Šeherdžiku je lokalitet Luke, gdje je i staro muslimansko groblje. Kod toga groblja je 1 sanduk, a u blizini, na obali rječice, još 4 sanduka. Materijal vapnenac. Orijentacija uobičajena. Nemaju ukrasa.

g — U blizini željezničke stanice u Oborcima izdiže se okruglast brijeg koji ovdje zovu Glavica. Na zaravanku toga brijega, uz ostatke temelja neke stare zgrade, nalazi se nekropola sa 7 stećaka u obliku sanduka. Sam lokalitet na kojemu su stećci naziva se Crkvina.

Spomenici su osrednje obrađeni i očuvani. Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim 2 primjerka koji stoje u liniji sjever — jug.

Nemaju ukrasa.

Odmah do stećaka nekropole br. 7 našli smo temelje neke stare zgrade i uz njih još dobro sačuvanu grobnicu na svod. Na osnovu sondiranja i kasnijeg istraživanja, koje je izveo arheolog Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, ustanovljeno je da se radi o kasnoantičkoj bazilici, sličnoj onima koje su ranije otkrivene u Brezi, Dabrovinama i još nekim mjestima u Bosni. Ostaci ovoga spomenika su konzervirani.⁹⁹

Oko 1000 m zračne linije sjeverozapadno od Glavice, na tzv. Zaglavku, izdiže se Gradina. Tu su dvije glavice na kojima su bila okruglasta zdanja, a oko njih po široki opkopi. Tu smo našli komadiće tipične gradinske i slavenske keramike. Osim toga, ovdje smo našli i komadić finije rimske keramike. U dvorištima zaseoka Desetak, u istočnom podnožju Gradine, našli smo ostatke rimskih zgrada. Ovdje po njivama ima šljake koju mještani zovu »kovačina«.

Istražili smo grob ispod jednog sanduka nekropole c (o tome donosimo podatke na str. 110).

Oko 2 km putem od Oboraka na sjever leži selo Šeherdžik (Mali Grad) koje spominje turski putopisac Evlija Čelebija.

⁹⁹ Đ. Basler, Bazilika u Oborcima, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 59—72.

2 — JABLAN

To je selo u području planine Komar, oko 10 km zračne linije sjeveroistočno od Donjeg Vakufa.

Na lokalitetu Trebenovac, između ceste i željezničke pruge, nalazi se nekropola sa 27 sanduka. Loša obrada, zaraslo u šumu.

Orijentacija dvojaka.

Bez ukrasa.

3 — STARO SELO

Tako se zove selo koje je situirano 3 km istočno i uzbrdo od željezničke stanice Torlakovac, na desnoj strani Vrbasa, a koje je oko 12 km na sjeveroistok udaljeno od Donjeg Vakufa.

U bašti Svetozara i Sime Boroja nalazi se nekropola sa 83 stećka, od čega 4 sljemenjaka i 79 sanduka.

Mnogo primjeraka su slabo obrađeni, a dosta ih je oštećeno.

Orijentacija im je isključivo po pravcu zapad — istok.

Prilaže se skica rasporeda stećaka — plan br. XIV.

Ukraseno je 6 primjeraka, i to 3 sljemenjaka i 3 sanduka:

Brojem 1 označen je visoki sljemenjak sa vrlo niskim krovom (175×110×121 cm). Na njegovoj južnoj bočnoj strani prikazana je velika plastična ruka do ramena.

Brojem 2 označen je sanduk (150×85×60 cm) koji na vodoravnoj strani ima motiv sunca i dvije jabuke.

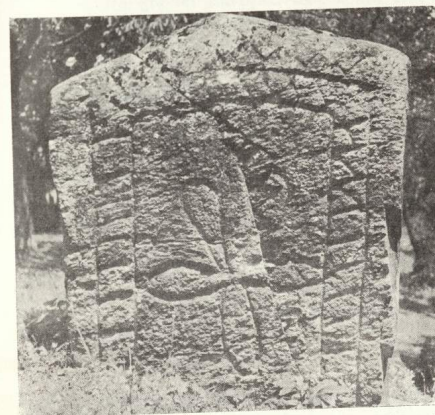
Brojem 3 obilježili smo visoki sljemenjak na postolju (170×110×135 cm), nešto okrnjen. Na južnoj bočnoj strani ovaj spomenik ima neuobičajenu scenu — konj, pas, 3 ljudske figure i stilizovana biljka. Iznad toga je friz od povijene lozice sa trolistovima, a sa strana stilizovane biljčice (sl. br. 101).¹⁰⁰ Na zapadnoj čeonj strani prikazan je krst i pravougaoni okvir od kosih paralelica. Suprotna čeonja strana ima motiv krsta i polumjeseca u okviru od kosih paralelica (sl. br. 102).¹⁰¹

101 — Južna bočna strana spom. br. 3 nekropole Staro Selo

Brojem 4 označen je sljemenjak na postolju (215×123 i 108×160). Od zapadne strane veći dio mu je odlomljen i taj komad leži na zemlji.

Na južnoj bočnoj strani ovoga spomenika je u 9 redova urezan natpis u »bosančici« u kojemu se,

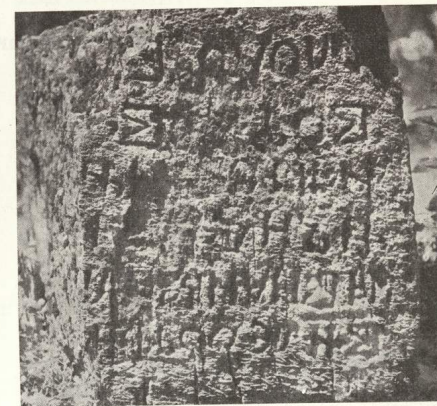

102 — Zapadna čeonja strana spom. br. 3 nekropole Staro Selo

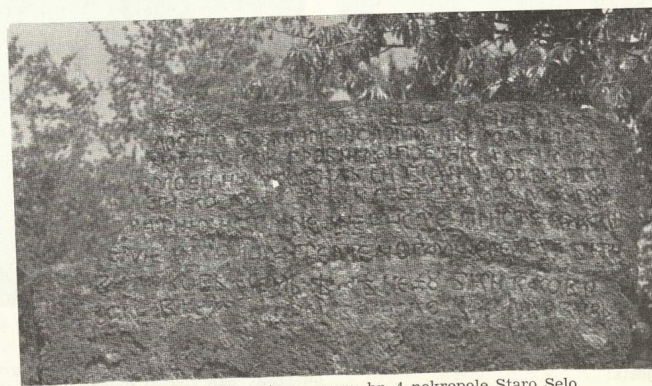
pored ostaloga, kaže da ga je pisao VESEOKO KUKULAMOVIC (sl. br. 103 i 104).

Brojem 5 obilježili smo spomenik u obliku sljemenjaka koji ima dvije kose i jednu ravnu krovnu plohu. Prema dnu je veoma skošen (148×110×65 cm, koliko viri iz zemlje). Na vodoravnoj strani ima 3 okrnjena stupčica.

Brojem 6 označili smo znatno utočuo sanduk koji na vodoravnoj strani ima motiv plastičnog polumjeseca.

104 — Otkinuti dio, sa natpisom, južne strane spom. br. 4 nekropole Staro Selo

103 — Južna bočna strana spom. br. 4 nekropole Staro Selo

¹⁰⁰ Ovaj motiv je objavljen i kod M. Wenzel, Ukrasni motivi..., t. LXXII, sl. 6.

¹⁰¹ Motiv je objavljen i kod M. Wenzel, t. XXXVII, sl. 11.

4 — ORAHOVLJANI

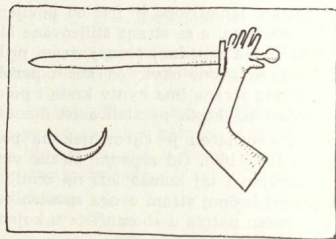
Selo koje se nalazi oko 7 km sjeverozapadno od Donjeg Vakufa zove se Orahovljani. Dolazi mu se cestom ka Jajcu, a onda desno uz brdo oko 2 km.

Na lokalitetu Grčko groblje, pokraj same ceste i njeve Petra Vujića, nalazi se nekropola sa 4 stećka, od čega 1 sljemenjak i 3 sanduka.

Obrada dobra. Orijentacija nepoznata — pomaknuti su sa mjesta.

Ukrašen je 1 sanduk. Na jednoj bočnoj strani predstavljena je ruka savijena u laktu koja drži mač. Do ruke je polumjesec (sl. br. 105).

Izgleda da je ovdje ranije bilo više stećaka.

105 — Bočna strana ukrašenog sanduka nekropole Orahovljani

PODRUČJE OPŠTINE JAJCE

1 — VINAC

To je selo oko 8 km zračne linije južno od Jajca, pokraj rijeke Vrbas, ceste i željezničke pruge. Na području sela stećke smo evidentirali na tri mjesta:

a — Na lokalitetu Busija, na desnoj strani rijeke Vrbas, nalaze se 2 osamljena stećka u obliku sanduka.

Obrada osrednja, orijentacija zapad — istok. Bez ukrasa.

b — Na lokalitetu Kamenica, na lijevoj strani Vrbasa, u blizini željezničke pruge, nalazi se nekropola sa 31 stećkom, od čega 3 sljemenjaka i 28 ploča (?).

Obrada slaba, kao i očuvanost, više primjeraka je utonulo u zemlju.

Orijentacija nejednaka — i po pravcu zapad — istok kao i po pravcu sjever — jug.

Spomenici nemaju ukrasa.

c — Na lokalitetu Sitnica, također na lijevoj strani Vrbasa, zarasla u šumicu, nalazi se nekropola sa 10 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 8 sanduka (?).

Obrada vrlo slaba. Orijentacija nejednaka. Bez ukrasa.

Odmah iznad naselja, s desne strane Vrbasa, izdiže se brdo na kojemu je bio utvrđeni srednjovjekovni grad, čiji se ostaci i danas vide.¹⁰²

2 — DIVIČANI

Oko 6 km zračne linije južno i nešto jugoistočno od Gornjeg Bešpelja, odnosno 5 km sjeveroistočno od Jajca, nalazi se selo Divičani. Tu su stećci na dva mjesta:

¹⁰² D. Mazalić, Vinac i Doboj, Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija), Sarajevo 1958, 233—237; H. Kreševljaković, n. d., 23.

106 — Dva sljemenjaka nekropole a u Divičanima

b — Na blagom a prostranom uzvišenju desno od ceste, oko 100 m daleko od prethodne nekropole, nalazi se 1 osamljen veći sljemenjak. On je danas veoma oštećen, ali se vidi da je klesan kao i prethodnih pet — sa pravougaonim i arkadnim udubljenjima.

3 — GORNJI BEŠPELJ

To je selo koje se nalazi oko 10 km zračne linije sjeveroistočno od Jajca. Može mu se doći i rudničkom cestom (oko 25 km). Na području sela imamo stećke na tri mjesta:

a — Kod izvora Studenac i zgrade Osnovne škole, ispod sela, a pokraj puta, nalazi se nekropola sa 29 stećaka, od čega 3 sljemenjaka i 26 sanduka (?).

Obrada nejednaka. Desetak primjeraka su nešto viši i deblji, a ostali su utonuli i sličje pločama. Nemaju ukrasa.

Lokalitet je poznat pod imenom Mramorje.

b — Na glavici Žavnjak, oko 1 km zračne linije na zapad od Mramorja, nalazi se nekropola sa 33 stećka, od čega 23 u obliku sanduka, a 10 u obliku ploča.

Vrlo slaba obrada i očuvanost.

Orijentacija po pravcu sjever — jug, osim 4 primjerka koji stoje u pravcu zapad — istok. Primjećuju se i nizovi.

Spomenici su bez ukrasa.

c — Blizu kuća porodice Glavaš, na istočnoj periferiji sela, a na lokalitetu Grabež, nalazi se

1 osamljen stećak u obliku sanduka, slabije obrade, bez ukrasa, a orijentacije po pravcu zapad — istok.

Između stećaka nekropole Mramorje postoje i grobovi sa običnim neobrađenim kamenjem ovalno poredanim na površini zemlje.

Oko 500 m sjeverozapadno odatle izdiže se Glavica, na kojoj je, prema tradiciji, nekada bila crkva.

Od nekropole Mramorje na jug teren se jako spušta, a kasnije izdiže. Na tom izdignuću, koje je od Mramorja daleko oko 45 minuta hoda, vide se zidovi jedne četvorostane kule, koja je bila u sastavu srednjovjekovnog grada Komotina.¹⁰³

4 — DONJI BEŠPELJ

Nešto oko 2 km zapadno od Gornjeg Bešpelja nalazi se selo Donji Bešpelj.

Na lokalitetu Jasen, pokraj puta, između muslimanskog i rimokatoličkog dijela sela nalazi se nekropola sa 3 stećka u obliku sanduka.

Obrada slaba, spomenici utonuli u zemlju.

Orijentacija po pravcu zapad — istok. Bez ukrasa.

PODRUČJE OPŠTINE SKENDER VAKUF

1 — ŠOLAJI

To je selo koje je od Skender-Vakufa udaljeno oko 5 km zračne linije na zapad. Na području sela našli smo stećke na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Vujina glavica, koji pripada zaseoku Budići, nalaze se 2 osamljena stećka u obliku sanduka.

Dobro su obrađeni i očuvani.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok.

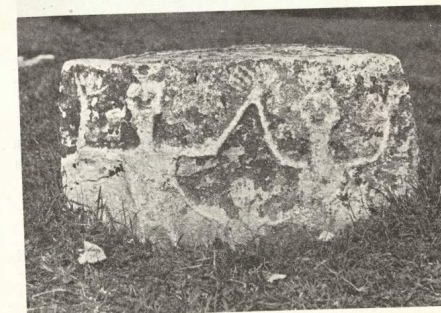
Na vodoravnoj strani jednoga spomenika (150×110×100 cm) nalaze se ukrasi u vidu polumjeseca i kruga.

b — Kod izvora Zvečak, u zaseoku Prodići, nalazi se nekropola sa 3 stećka u obliku sanduka.

Spomenici su dobro klesani, a danas je jedan okrnjen.

Orijentacija nejednaka: 1 leži po pravcu zapad — istok, 1 po pravcu sjever — jug, a treći primjerak je u liniji sjeverozapad — jugoistok.

Ukrašen je jedan primjerak. Na jednoj bočnoj strani predstavljen je polumjesec, a na suprotnoj oštećena scena sa ljudskim figurama (vidi se samo dio jedne figure). Na istočnoj čonoj strani je originalna scena sa 3 ljudske figure — muškarac i žena sa izdignutim rukama i između njih još jedno dijete koje je također izdiglo ruke (sl. br. 107).

107 — Istočna čona strana ukrašenog sanduka nekropole b u Šolajima

2 — BAŠTINA

Baština je seoce koje se nalazi oko 2 km jugoistočno od Skender-Vakufa. Na njegovom području evidentirali smo stećke na tri mjesta:

a — Na njivi Višnjik, odmah zapadno od naselja, nalazi se osamljen sljemenjak na postolju

¹⁰³ Napretkova Poviest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 488; H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 42, 55 i 186.

dosta neobičnog izgleda i ukrasa. Dužina mu je kraća od širine i veoma je visok, dolje sužen. Njegove mjere su: 133×155 (u gornjoj polovini ×180 cm. Postolje ima ovakve dimenzije: 205×196 ×38 cm.

Spomenik je vrlo dobro obrađen; danas je nešto okrnjen.

Orijentiran je po pravcu sjeveroistok — jugozapad.

Ima ispupčen hrbat sa dvije veoma velike jabuke, koje su pri krajevima i sa krstovima na samim krajevima hrbata i krova.

Na sjeveroistočnoj čeonj strani ovaj spomenik ima plastično predstavljeno veliko sunce sa polumjesecom u vrhu strane i krst ispod toga (sl. br. 108).¹⁰⁴

108 — Sjeveroistočna čeonja strana osamljenog sljemjenjaka nekropole a u Baštini

Na suprotnoj čeonj strani vidimo ruku koja drži štap, zatim opet sunce sa polumjesecom, onda 2 ptice i još jednu jabuku (sl. br. 109).¹⁰⁵

Na objema čeonim stranama krovne i uspravne ivice su ojačane debljom običnom vrpcom.

b — Oko 400 m jugozapadno od prethodnog osamljenog stečka, na šikarom obraslo zaravanju, nalazi se nekropola sa 27 stečaka u obliku sanduka (?).

Spomenici su vrlo slabo obrađeni, a mnogi su amorfni. Znatno su oštećeni i veoma su upali u zemlju.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

c — Oko 250 m južno od prethodne nekropole, na njeni Podkranjce (vlasnik Mirko Filipović, iz Čarića), nalazi se osamljen sljemjenjak (?) koji svo-

¹⁰⁴ Motiv je objavljen i kod M. Wenzel, t. XXXIX, sl. 22.

¹⁰⁵ J. Karanović, Jedan zanimljiv mramor..., Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1928, 135—139, sl. 1 (po ovome objavila i M. Wenzel, t. LXXIX, sl. 8).

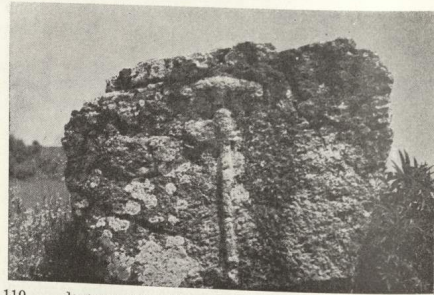
109 — Jugozapadna čeonja strana osamljenog sljemjenjaka nekropole a u Baštini

jim dimenzijama i oblikom podsjeća na onaj sa njive Višnjik.

Spomenik je veoma oštećen.

Orijentiran je po pravcu sjeveroistok — jugozapad.

Na njegovoj jugozapadnoj čeonj strani plastično je predstavljena ruka sa štapom (sl. br. 110).

110 — Jugozapadna čeonja strana ukrašenog sljemjenjaka nekropole c u Baštini

3 — ČARIĆI

Oko 3 km jugoistočno od Skender-Vakufa leži selo Čarići, na čijem području ima stečaka na četiri mjesta:

a — Na glavici ispod Filipovića kuća, na mjestu koje se zove Poetište, nalazi se skupina od 20 stečaka u obliku sanduka (?).

To su sve ili neobrađeni ili sasvim malo obrađeni ovekamenovi nepravilnog oblika koji ipak

najviše sliče sanducima. Osim toga, oni su dobrim dijelom utočeni, a i oštećeni su.

Orijentirani su po pravcu sjeveroistok — jugozapad.

Nemaju ukrasa.

b — Po izjavi starog Stojka Filipovića, na lokalitetu Omarčići — Prisoje, na zemljištu Vaskrsija Filipovića, nalazi se nekropola sa oko 30 stečaka istih osobina kao i onih na Poetištu.

c — Oko 150 m južno od prethodne nekropole, na Glavičici — Prisoje, navodno se nalazi skupina od 10 stečaka sličnih osobina.

d — I na brdu Brekinja, kod zaseoka Paunović, navodno se također nalazi skupina od 5 istakvih stečaka.

4 — KOBILJA

To je selo koje se nalazi oko 6 km jugoistočno od Skender-Vakufa na čijem području smo našli stečke na dva mjesta:

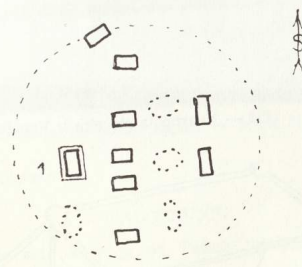
a — Na blagom uzvišiću pokraj puta između zaseoka Milojevići i Gavrići, nalazi se nekropola sa 9 stečaka u obliku sanduka.

Obrada im je uglavnom slaba.

Orientacija po pravcu zapad — istok, osim 3 primjerka koji leže po pravcu sjever — jug.

Prilaže se skica rasporeda stečaka — plan br. XV.

Ukrašen je 1 visoki sanduk sa postoljem (132×72×105 cm), koji je dobro klesan, ali je

Plan XV

PODRUČJE OPŠTINE KOTOR VAROŠ

1 — VEČIĆI

Oko 6 km od Kotor-Varoši uz rijeku Vrbanju dolazimo u selo Vrbance, a s druge strane rijeke i oko 2 km ka jugu leži selo Večići.

U neposrednoj blizini sela, na Glavičici, pokraj puta, nalazi se nekropola sa 80 neobrađenih i vrlo slabo obrađenih spomenika koji su po oblicima najbliži sanducima.

danas okrnjen. Na zapadnoj bočnoj strani spomenik ima polumjesec i sunce. U sredini sunca je krug u kojemu je urezan krst (sl. br. 111).

b — Oko 500 m istočno od prethodne nekropole nalazi se pravoslavno groblje, gdje uz savremene spomenike vidimo i 7 stečaka u obliku ploča (?).

Vrlo slaba obrada.

Orientacija po pravcu zapad — istok.

Nemaju ukrasa.

111 — Zapadna bočna strana ukrašenog sanduka nekropole Kobilja

5 — DONJI BORAK

Naselje Donji Borak leži oko 3 km južno od Skender-Vakufa.

Na glavici — njeni Veljka Stanića, između Gornjeg i Donjeg Borka, nedaleko starog puta ka Travniku, nalazi se nekropola sa 37 stečaka, od čega 1 ovekamenjak na postolju i 36 sanduka.

Obrada slaba, spomenici utočeni.

Orientacija je različita — glavni i centralni dio nekropole ima pravac zapad — istok, a periferijski primjerci su postavljeni poput tetiva kruga.

Spomenici nemaju ukrasa.

Orientacija im je po pravcu zapad — istok, a primjećuju se i nizovi okomito na tu orientaciju.

Nemaju ukrasa.

Odmah do stečaka nastavljaju se muslimanski grobovi sa nišanima.

Mještani ovo mjesto zovu i Trzan. Tu se priređuju teferiči i vrše vjerski obredi (mevludi i do-ve).¹⁰⁶

2 — ŠIPRAGE

Od Kotor-Varoši do Šipraga vodi cesta uz rijeku Vrbanju, oko 30 km duga.

Na mjestu gdje se potok Crkvenica ulijeva u Vrbanju, kod kuće Mehe Bilića, u samome nase-

lju, nekada je bila nekropola, od koje je do danas preostao samo 1 sljemenjak sa postoljem, od sedre, okrnjen i bez ukrasa.

Nekadašnji steći su razbijeni i ugrađeni u susjedne zgrade.

S druge strane potoka Crkvenice navodno je nekada bila crkva. Sada je tu džamija.

PODRUČJE OPŠTINE TESLIĆ

1 — RUDNIK POLJE

Oko 2,5 km južno od Teslića nastaje naselje Rudnik Polje.

Na lijevoj obali rijeke Usore, a na lokalitetu Stupe, našli smo 5 ovećih amorfnih kamenova, od kojih su neki razlupani za pečenje kreča. Ranije je ovdje bilo više ovakvih nadgrobnih kamenova.

Neki mještani ovo mjesto zovu Kužno groblje.

2 — BARIČI

Bariči su selo koje se nalazi oko 2 km južno od Teslića. Ovdje smo stećke našli na tri mjesta:

a — Na mjestu gdje je i savremeno muslimansko groblje, odmah iznad naselja, nalaze se 3 oveća dobro klesana sanduka.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

b — Na Kadinom brdu, oko 500 m zapadno od prethodne nekropole, a na lokalitetu Kamenje, našli smo 6 slabo obrađenih i skoro amorfnih sanduka.

I oni su postavljeni po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

c — Oko 300 m južno odatle, u šumici koja se zove Rasadnici, nalaze se još 2 sanduka sličnih osobina.

3 — VRUĆICA

Oko 4 km jugoistočno od Teslića leži selo Vrućica, gdje se nalazi i poznata radioaktivna banja.

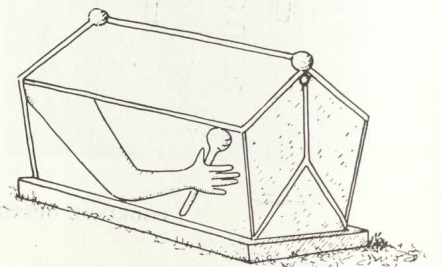
U blizini sela, na padini brda Stražbenice nalazi se nekropola sa 3 stećka u obliku sljemenjaka.

Spomenici su vrlo dobro obrađeni i očuvani. Oblici su im neobični, jer se jedan prema gore završava kao kupola, jedan ima 4 vode, a sva tri imaju kugle na vrhu ili hrbtu.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

112 — Nekropola stećaka u Vrućici

112a — Ukrašeni sljemenjak nekropole u Vrućici

¹⁰⁷ P. Bogunović, Stari nadgrobni spomenici u selu Vrućici, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1930, 177—182; Isti, Iz Usorskog kraja i okoline, Sarajevo 1937, 44—48; V. Čurčić, Starinsko oružje, Glasnik Zemaljskog muzeja LV (1943), 64, sl. 63 (po ovome i M. Wenzel, t. XXXVI, sl. 13).

¹⁰⁶ Vidi napomenu br. 205.

PODRUČJE OPŠTINE TEŠANJ

1 — VUKOVO

Vukovo je selo koje je od Tešnja udaljeno oko 3 km na sjever.

Na lokalitetu Bajina glava, raspoređena u nekoliko skupina, nalazi se nekropola sa ukupno 24 stećka u obliku sanduka.

Obrada osrednja, današnje stanje slabo.

Orijentacija nije zabilježena.

Nemaju ukrasa.

2 — MEDAKOVO

To je selo koje se nalazi oko 3 km sjeveroistočno od Tešnja.

Na livadi, pored rijeke, nalazi se 1 osamljen sljemenjak.

Blizi podaci nisu poznati.

3 — OMANJSKA

Oko 10 km sjeverno od Tešnja leži selo Omanjska.

Na lokalitetu Kamenje nalazi se nekropola sa 5 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 2 sanduka i 2 ploče.

Blizi podaci nisu poznati, osim to što 1 sljemenjak ima ukras u vidu tordirane vrpce.¹⁰⁸

4 — KRAŠEVO

To je selo koje se nalazi oko 8 km sjeveroistočno od Tešnja.

Na lokalitetu Orašje, brežuljku zaseoka Donja Mahala, našli smo 2 dobro klesana i očuvana sanduka i nekoliko fragmenata takvih sanduka.

Orijentacija dvojaka (zapad — istok i sjever — jug).

Bez ukrasa.

5 — KALOŠEVIĆI

To je selo koje je od Tešnja udaljeno oko 10 km sjeverozapadno.

Na lokalitetu Ograde, pokraj puta, nalaze se 4 stećka, od čega 1 sljemenjak i 3 sanduka.

Osrednje obrađeni i očuvani.

Orijentacija po pravcu zapad — istok. Bez ukrasa.

6 — BOBARE

Bobare su selo koje je od Tešnja udaljeno oko 10 km na sjeverozapad.

Oko 1 km južno od sela, na lokalitetu Greblje (današnje muslimansko groblje) evidentirali smo skupinu od 4 sanduka.

¹⁰⁸ Prema bilješci Đ. Mazalića.

Obrada osrednja. Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Spomenici nemaju ukrasa.

7 — ŽABLJAK

Selo koje se nalazi oko 6 km sjeverno od Tešnja zove se Žabljak.

Na lokalitetu Mramorje, na brdu, desno i lijevo od stare ceste, nalazi se u dvije skupine nekropola sa ukupno 18 stećaka u obliku amorfnih i vrlo slabo obrađenih sanduka.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, u nizovima.

Nemaju ukrasa.

8 — TREPČE

To je selo koje se nalazi oko 4 km istočno od Tešnja.

Oko 2 km sjeverno od naselja, na lokalitetu Hrastić (pošumljeno brdo) našli smo 5 sasvim amorfnih stećaka.

Ove nadgrobne spomenike ovdje zovu »Divsko groblje«.

9 — VITKOVCI

Vitkovci su selo na cesti Jelah — Prnjavor, oko 14 km sjeverozapadno od Tešnja. Ovdje se steći nalaze na dva mjesta:

a — U Donjim Vitkovcima, na lokalitetu Laništa, pokraj puta, ispod savremenog pravoslavnog groblja, nalazi se skupina od 4 vrlo oštećena stećka, skoro amorfnog oblika. Jedan je u obliku sljemenjaka, koji je skoro sav u zemlji.

Orijentacija nesigurna. Bez ukrasa.

b — Oko 500 m sjeverozapadno, također ispod pravoslavnog groblja, našli smo 2 stećka amorfnog oblika.

10 — PILJUŽIĆI

To je selo koje se nalazi oko 12 km sjeverozapadno od Tešnja.

Na lokalitetu Obli kamen, nedaleko od Križa (prevoja na cesti Jelah — Prnjavor), nalazi se nekropola sa 7 stećaka, od čega 2 velika sljemenjaka i 5 sanduka.

Obrada osrednja, vrlo oštećeno, a i prevaljeno i utonulo.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Spomenici nemaju ukrasa.

PODRUČJE OPŠTINE ZAVIDOVIĆI

1 — HAJDAROVIĆI

To je selo koje leži oko 8 km istočno od Zavidovića.

Na putu Zavidovići — Hajdarovići, a na lokalitetu Mramor, u blizini šume Kuvelj, nalazi se nekropola sa 17 stećaka, od čega 11 sanduka i 6 ploča.

Obrada i očuvanost slabi.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, u nizovima.

Ukrašena su 3 sanduka. Na čeonj strani prvoga vidimo biljnu stilizaciju u obliku dvostruke spirale, a na vodoravnim stranama drugih ukrašenih vidimo po jedan polumjesec.

2 — KARAČIĆI

Oko 6 km na istok od Zavidovića leži selo Karačići.

U neposrednoj blizini sela, na brdu i lokalitetu Zdjele, nalazi se nekropola sa 27 stećaka, od čega 19 sanduka i 8 ploča.

Obrada slaba.

Orijentacija po pravcu zapad — istok, osim 3 primjerka koji leže u pravcu sjever — jug. Spomenici nemaju ukrasa.

U neposrednoj blizini nekropole nalazi se ilirska gromila.

3 — ČARDAK

Čardak je selo koje se nalazi oko 10 km jugoistočno od Zavidovića.

U neposrednoj blizini kuće Marka Tripića (deseti kilometar puta Zavidovići—Kamenica) nalazi se nekropola sa 7 stećaka, od čega 3 sljemenjaka i 4 sanduka.

Obrada slaba, očuvanost također.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Spomenici su bez ukrasa.

4 — BEŠA

Selo koje se nalazi oko 9 km jugoistočno od Zavidovića zove se Beša.

Na lokalitetu Igršite nalazi se nekropola sa 9 stećaka u obliku sanduka (?). Po jamama vidi se da je tu nekada bilo više stećaka.

Obrada vrlo slaba, kao i očuvanost.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Spomenici su bez ukrasa.

5 — PAŠIN KONAK

To je selo oko 10 km sjeveroistočno od Zavidovića.

U blizini zgrade Osnovne škole situirana je nekropola sa 4 stećka u obliku sanduka.

Obrada vrlo slaba. Oštećeno i utonulo.

Orijentacija po pravcu zapad — istok.

Na vodoravnoj strani jednoga spomenika vide se polumjesec i rozeta.

6 — DRAGOVIĆI

To je selo oko 4 km istočno od Zavidovića.

Na mjestu Potoci zaseoka Avdagin Han smještena je nekropola sa 6 ploča, loše obrade, orijentacije po pravcu zapad — istok, bez ikakvih ukrasa.

7 — RIJEČANI

Riječani se nalaze oko 14 km sjeveroistočno od Zavidovića.

Na lokalitetu Mramorić, u blizini kuće Jovana Petrovića, nalaze se 2 sljemenjaka.

Bliži podaci nisu poznati.¹⁰⁹

8 — PARAVCI

To je seoce oko 3 km jugoistočno od Zavidovića.

Na lokalitetu Mramor, na brežuljku pokraj puta, pokraj njive Dušana Mikajlovića, nalazi se nekropola sa 13 stećaka, od čega 11 sljemenjaka i 2 ploče.

Bliži podaci nisu poznati.¹¹⁰

Lokalitet sa stećcima mještani nazivaju i Molitvište. Na tome mjestu se mještani okupljaju o Duhovima i Maloj Gospojini, goste se i vesele.

9 — GOSTOVIĆI

To je selo koje se nalazi oko 10 km jugoistočno od Zavidovića.

Na njivi Cvijetina Čirkovića, iz susjednog sela Grabovca, nedaleko Gradine, nalazi se nekropola sa 5 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 3 sanduka. Nemaju ukrasa.

Ostali podaci nedostaju.¹¹¹

10 — MAHOJE

To je selo koje se nalazi oko 10 km jugoistočno od Zavidovića.

Kod zaseoka Brdo, na putu Zavidovići—Žuber, na Bukvića njivi, nalaze se 2 sanduka.

Ostali podaci nisu poznati.¹¹²

¹⁰⁹ Podaci prikupljeni putem Skupštine opštine Zavidovići.

¹¹⁰ Podaci prikupljeni putem Skupštine opštine Zavidovići.

¹¹¹ Podaci prikupljeni putem Skupštine opštine Zavidovići.

¹¹² R. Odžević, Zavidovići i okolina, Zavidovići 1963, 47.

PODRUČJE OPŠTINE MAGLAJ

1 — GORNJA BOČINJA

To je selo koje se nalazi oko 10 km jugoistočno od Maglaja. Na području sela stećci su situirani na tri mjesta.¹¹³

a — Na lokalitetu Čimen, blizu kuće Petra Ristića, na samome putu, nalazi se 1 osamljen sanduk. Bliži podaci nepoznati.

b — Na njivi Keduši, blizu groblja na Čelaru, nalazi se također 1 osamljen sanduk. Ostali podaci nepoznati.

c — Na lokalitetu Porez, na samome putu, također leži 1 osamljeni sanduk. Njegovi bliži podaci nisu poznati.

2 — DONJA BOČINJA

To selo je udaljeno oko 10 km jugoistočno od Gornje Bočnje. Ranije se zvalo Smrdin.

U aktivnom pravoslavnom groblju nalazi se 6 stećaka (1 sljemenjak i 5 sanduka), na putu od groblja prema kući Milana Ristića — 5 sanduka, na putu ka Bočnjinskom greoblju — 1 sanduk i na putu Maglaj — Bukovica — 1 prevaljen sanduk. Tako, ukupno ovome selu pripada 13 stećaka, od čega 1 sljemenjak i 12 sanduka.

Bliži podaci o stećcima nisu poznati.¹¹⁴

3 — LIJEŠNICA

Selo koje se nalazi oko 3 km južno od Maglaja.

Iznad sela, na pobrđalju Pazarić, između rimokatoličkog i starog muslimanskog groblja, nalazi se nekropola sa 35 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 4 sanduka i 30 ploča.

Spomenici su znatno oštećeni. Nemaju ukrasa.¹¹⁵

4 — BAKOTIĆ

To je selo oko 6 km jugoistočno od Maglaja. Iznad sela, na putu Maglaj — Bukovica, a na lokalitetu Krčevine, nalaze se 2 stećka, od čega 1 sljemenjak i 1 sanduk.

Spomenici su utonuli i zarasli.

Ostali podaci nedostaju.¹¹⁶

5 — GORNJA PAKLENICA

To je selo koje se nalazi oko 12 km zračne linije sjeveroistočno od Maglaja.

¹¹³ Podaci prikupljeni putem Skupštine opštine Maglaj.

¹¹⁴ Podaci prikupljeni putem Skupštine opštine Maglaj.

¹¹⁵ Podaci prikupljeni putem Skupštine opštine Maglaj.

¹¹⁶ Podaci prikupljeni putem Skupštine opštine Maglaj.

Na njivi zvanoj Ravan, blizu imanja Đoke Stanojevića, nalazi se nekropola sa 19 stećaka, od čega 3 sljemenjaka, 5 sanduka i 11 ploča (?). Spomenici su znatno utonuli i oštećeni. Ostali podaci nepoznati.¹¹⁷

6 — DONJA PAKLENICA

To je selo koje je smješteno oko 10 km zračne linije sjeverno od Maglaja, na desnoj strani rijeke Bosne i željezničke pruge. Ranije je bilo poznato pod imenom Rječice. Stećci se nalaze na tri mjesta:

a — Nešto prije sela, pošavši od Maglaja, uz cestu i željezničku prugu, situirana je nekropola sa 6 sanduka.

Obrada slaba. Orijentacija po pravcu sjever — jug, u dva niza. Bez ukrasa.

b — U dvorištu Milivoja Devića i u susjednim dvorištima nalazi se ukupno 6 stećaka, od čega 3 sljemenjaka, 2 sanduka i 1 ploča.

Spomenici su relativno velikih dimenzija, dobro su klesani, ali su nešto nagnuti i utonuli. Svi su orijentirani po pravcu sjever — jug. Nemaju nikakvih ukrasa.

c — Oko 300 m istočno od prethodne nekropole, na Todorovića Brijegu, nalazi se skupina od 5 amorfnih sanduka.

Orijentacija im je po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

Primjećuje se da su stećci ovdje uništavani.

7 — OSOJNICA

Osojnica je selo koje je od Maglaja udaljeno oko 13 km zračne linije na sjevernu stranu. Stećke smo našli na dva mjesta:

a — Na pošumljenom brežuljku iznad zgrade Osnovne škole nalazi se skupina od 4 amorfnih spomenika (1 je dosta odmaknut od ostalih).

Obrada slaba. Orijentacija zapad — istok. Bez ukrasa.

b — Oko 2 km cestom prema Preslici i Karanovcu, uz kuću Stanoja Ilića, nalaze se 2 sanduka.

Obrada osrednja. Oštećeno. Orijentacija zapad — istok.

Bez ukrasa.

8 — DONJI RAKOVAC

To je selo koje se nalazi oko 10 km istočno od Maglaja.

¹¹⁷ Podaci prikupljeni putem Skupštine opštine Maglaj.

Iznad kuće Simeuna Lekića, a na lokalitetu Mramor, nalazi se osamljen sljemenjak.

Spomenik je dosta nizak, osrednje je obrađen. Orijentiran je po pravcu zapad — istok. Nema ukrasa.

9 — KRSNO POLJE

Oko 5 km jugoistočno od Maglaja nalazi se selo Krsno Polje.

Na mjestu koje se zove Crkvina, pokraj same ceste, situirana je nekropola sa 4 stećka, od čega 1 sljemenjak i 3 sanduka (?).

Obrada dobra, ali današnje stanje slabo — utočeno i oštećeno.

Orijentacija nesigurna (pomicano). Nemaju ukrasa.

Pregledajući neposrednu okolicu nekropole, vidjeli smo da je 1 stećak uzidan u obližnju zgradu, a jedan je upotrijebljen za korito česme.

III

RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

1 — OBLICI

pregled osnovnih oblika stećaka dajemo samo po opštinama:

Zbog skučenosti prostora u knjizi, tabelarni

Red. br.	Opština	Broj naselja	Broj nekropola	Osnovni oblici						Ukupno	Napomena
				Plоче	Sanduci	Sljemenjaci	Uspravni	Krštače	Amorfni		
1	Ilijaš	20	32	41	240	236	1	—	—	518	
2	Vareš	16	22	17	191	100	—	—	6	314	
3	Breza	7	12	2	155	44	2	—	—	203	
4	Visoko	15	20	6	275	20	—	—	—	301	
5	Kiseljak	15	24	14	339	29	—	—	—	382	
6	Kreševo	7	8	—	82	5	—	—	—	87	
7	Fojnica	4	4	40	57	2	—	—	—	99	
8	Busovača	7	8	4	109	6	—	—	—	119	
9	Kakanj	17	23	32	318	24	3	1	—	378	
10	Zenica	9	11	—	31	4	1	6	—	42	
11	Vitez	7	7	—	53	2	—	—	1	56	
12	Travnik	16	30	55	270	60	—	10	7	402	
13	Novi Travnik	5	5	5	150	30	—	18	—	203	
14	Gor. Vakuf	15	33	12	549	19	1	—	—	581	
15	Bugojno	9	12	19	68	17	—	—	—	104	
16	Donji Vakuf	4	10	—	316	6	—	—	—	322	
17	Jajce	4	9	38	63	18	—	—	—	119	
18	Skender Vakuf	5	12	7	142	3	—	—	—	152	
19	Kotor Varoš	2	2	—	80	1	—	—	—	81	
20	Teslić	3	5	—	11	3	—	—	5	19	
21	Tešanj	10	13	2	61	6	—	—	5	74	
22	Zavidovići	10	11	22	57	23	—	—	—	102	
23	Maglaj	9	17	42	42	11	—	—	5	100	
Svega		216	330	358	3659	669	8	35	29	4758	

Iz prednje tabele vidimo da na području centralne Bosne ima 330 lokaliteta (uz 216 naselja) sa ukupno 4758 stećaka. U taj broj nismo uračunali stotinjak fragmenata. Nije isključeno da je neki lokalitet ostao neevidentiran. Osim toga, sigurno je do danas znatan broj spomenika na razne

načine uništen. Zbog svega toga, moramo imati na umu da je naš broj od 4758 primjeraka manji od bivšeg prvobitnog stvarnog stanja barem za oko 10%.

Po osnovnim oblicima nesrazmjerno najviše su zastupljeni sanduci – 3659 primjeraka ili 77%. Sljemljenjaci su zastupljeni sa svega 14%. Ploča ima 8%, krstača svega 0,7%, a još manje uspravnih stećaka – 0,2%. Amorfne primjerke je nemoguće sasvim tačno iskazati. Njih sigurno ima mnogo više nego 29, jer i među iskazanim pločama, a pogotovo sanducima, ima primjeraka za koje je vrlo teško tvrditi da li su zaista klesani, ili su potpuno amorfni. Potrebno je napomenuti i to da je veliki broj ploča i sanduka utonuo u zemlju, pa je bilo nemoguće sasvim tačno ustanoviti njihovo brojno stanje. Na našem području vidimo, dakle, sve vrste osnovnih oblika stećaka. Pored stećaka, ovdje su u iznimnim slučajevima korišteni mauzoleji kao nadgrobni spomenici, jer smo ustanovili 5 natpisa sa mauzoleja (Gračanica, Rječica, Podbrežje, Mali Mošunj i Turbe). Inače, steći posjeduju sve osobine stećaka ostalih područja Bosne i Hercegovine. Imaju oni i izvjesnih specifičnosti, o čemu će nešto kasnije biti riječi. Općenito se može reći da je ogroman broj naših spomenika, naročito sanduka i ploča, slabije klesan nego u drugim krajevima BiH, zatim da je isto tako ogroman broj naših stećaka ipak nešto malo manjih dimenzija, a da su sljemljenjaci i sanduci niži od mnogih u Hercegovini, pa i od mnogih dosada poznatih u Bosni.

Za stečke u obliku ploča nemamo ništa posebno da istaknemo. Kao i u drugim područjima, ploča ima i vrlo malenih, koje pripisujemo djeci, ali i vrlo velikih. Međutim, osobito velike ploče su ovdje rjetka pojava. Od takvih vrlo rijetkih ističe se jedna u Sudićima (Ilijaš) koja ima dimenzije: $290 \times 155 \times 30$ cm.

Većina sanduka su sa postoljima. Rijetki su visoki sanduci. Svojom veličinom odskakuju 2 sanduka u Lužinama kod Fojnice. Prema većini spomenika ovog osnovnog oblika ističu se i sanduci u Rakovoj Nozi kod Ilijaša ($220 \times 130 \times 100$ cm). Naravno, tu i tamo nalazimo i vrlo male sanduke. Jedinstva je pojava jednog sanduka sa postoljem u Mratinicima kod Kreševa koji je na jednoj čeonjoj strani viši nego na drugoj, tako da je potpuno sličan starim jevrejskim kamenim nadgrobnim spomenicima koje nalazimo u BiH.

Sljemenjaci su pretežno niski po visini i sa niskim krovnim plohami, sa postoljima, često su prema dnu nešto uži i kraći, a ponekad su im vertikalne, naročito čeonu strane, još i nešto ovalno usječene. Neki primjerci, posebno u okolini Ilijska, relativno su vrlo dugački, zbog čega izgledaju vrlo uski — tanki. Neki primjerci imaju hrbat povijen prema krajevima na dole (Hočevlje). I sljemenjaka ima vrlo velikih i vrlo malenih. Svakako je najveći sljemenjak iz Zgošće (265×139 odnosno 147×146 cm), koji je na ogromnom postolju (335×

×199×40 cm), a velik je i onaj u Zabrđu (Kiseljak) sa natpisom (240×110×120 cm). Interesantna je pojava nekoliko primjeraka takozvanih dvostrukih sljemenjaka — dva sljemenjaka sa postoljem kao monolit — ali samo na području Ilijaša (Sudić, Kamenica sl. br. 7). Više primjeraka takvih spomenika smo našli u istočnoj Bosni. Još interesantnija je pojava sljemenjaka sa dva postolja, tj. sljemenjaka sa postoljem na posebnom postolju u Sudićima kod Ilijaša i u Kopošiću, također kod Ilijaša, što je sasvim rijetka pojava u BiH. Originalna je pojava takvog sljemenjaka čije drugo postolje ima opet svoje posebno postolje, također u Sudićima (sl. br. 4 i sl. br. 5). Okolina Travnika i Jajca imaju također originalne sljemenjake. Na njihovim čeonim, a više puta i na bočnim stranama su velike pravougaone ili gore polukružne udubine; ponekad i po dvije takve udubine. Kada su one u gornjem dijelu na luk, onda sasvim sliče arkadama (Fazlići, Grahovčić, Divičani — sl. br. 82 i 106). Sasvim je neobičan i originalan jedan sljemenjak na postolju u Baštini kod Skender-Vakufa koji je vrlo visok, ali koji ima veću širinu nego dužinu (113×155×180 cm) — sl. br. 109.

Stećci u obliku stubova su nešto drugačije oblikovani od takvih u istočnoj Bosni, a neki od njih su vrlo neobični. Četiri primjerka su tanki i uski, a dva su vrlo rustična — skoro amorfná. Ukrašeni stubac iz Ljubine kod Ilijaša je odgođo nešto zaobljen i pri vrhu nešto urezan, pa se približuje obliku krstače bez poprečnih krakova (sl. br. 1). Originalna je pojava poznatog ukrasnog stupca iz Zgošće kod Kaknja koji je u donjem dijelu osmostrana, a u gornjem četvorstrana prizma, a koji po načinu klesanja ukrasnih motiva više odgovara spomeniku od drveta (sl. br. 58 i 59).

I krstače našeg područja imaju svojih specifičnosti. Zapravo, ovdje ni nema krstača u pravom smislu riječi, tj. onakvih kakve smo navikli da vidimo u drugim krajevima, sa uobičajenim uspravnim i poprečnim krakovima. One su ovdje odreda sa ogromnom okruglom glavom i sa jednim ili više lučnih ureza ispod nje, koji vizuelno dočaravaju poprečne krakove a stvarno ne postoje (sl. br. 79, 80, 84, 85). Osim toga, pojava ovih krstača je teritorijalno ograničena, jer se nalaze samo na travničko-zeničkom području i dalje ih nema. Mazalić ih zove "hrišćanskim nišanima". Po svom obliku nas podsjećaju na nadgrobne spomenike francuskih katar, koji se mogu vidjeti u nekim muzejima južne Francuske.

Amorfni spomenici su najslabiji i slabo obrađeni sanducima. Ima ih u mnogim opštinama centralne Bosne, po čemu se ovo naše područje i razlikuje od ostalih područja BiH.

2 — UKRASI

Iz istog razloga oskudice prostora i tabelarni pregled ukrašenih stećaka pokazaćemo samo po opštinama. Ovdje će se vidjeti i brojno stanje natpisa:

Red. br.	Opština	Osnovni oblici					Ukupno	Broj nat-pisa	Napomena
		Ploče	Sanduci	Sljem-njaci	Uspira-vni	Krsta-će			
1	Ilijaš	—	5	26	1	—	32	1	
2	Vareš	—	—	23	—	—	23		
3	Breza	1	1	9	1	—	12		
4	Visoko	—	—	1	—	—	1	1	Jedan na ploči sa mauzoleja
5	Kiseljak	—	6	4	—	—	10	2	
6	Kreševo	—	—	—	—	—	—		
	Fojnica	—	—	2	—	—	2		
8	Busovača	—	—	—	—	—	—		
9	Kakanj	—	—	4	1	—	5	5	Jedan na ploči sa mauzoleja
10	Zenica	—	1	3	—	4	8	2	
11	Vitez	—	—	—	—	—	—		
12	Travnik	4	6	21	—	10	41	8	Dva na pločama sa mauzoleja
13	Novi Travnik	—	1	2	—	13	16		
14	Gor. Vakuf	—	3	4	1	—	8		
15	Bugojno	—	—	2	—	—	2		
16	Donji Vakuf	—	3	4	—	—	7	1	
17	Jajce	—	—	6	—	—	6		
18	Skender Vakuf	—	3	2	—	—	5		
19	Kotor Varoš	—	—	—	—	—	—		
20	Teslić	—	—	2	—	—	2		
21	Tešanj	—	—	1	—	—	1		
22	Zavidovići	—	4	—	—	—	4		
23	Maglaj	—	—	—	—	—	—		
	Svega	5	34	115	4	27	185		

Od ukupno 4758 stećaka, koliko ih imamo na području centralne Bosne, ukrašeno je svega 185 primjeraka (računajući i one sa natpisima), što iznosi 4°%. Dosada evidentirana veća područja BiH sa najmanjim brojem ukrašenih stećaka su Kupres (10°%) i Kalinovik (11°%). Sada vidimo da centralna Bosna u tome pogledu stoji znatno slabije i od njih. Unutar našeg područja nijednog ukrašenog primjerka nema na teritoriju komunala Kreševo, Busovača, Vitez, Kotor Varoš i Maglaj. Iza ovih najslabije stoje komune Visoko, Fojnica, Bugojno, Teslić i Tešanj. U prednjoj tabeli najveći broj ukrašenih stećaka imaju komune Travnik, Ilijaš i Vareš; međutim, faktično najveći broj ukrašenih (odnos ukrašenih i ukupnog broja spomenika) imaju komune: Zenica — 19%, Teslić — 11% i Travnik — 10%. Od pojedinačnih većih nekropola najviše procenat ukrašenih zastupljen je u Kopošiću (Ilijaš — 20% i u Blaži (Vareš) — 15%). Među manjim nekropolama najveći procenat ukrašenih je na travničkim nekropolama u Brajkovićima, Grahovčićima i u Zagrlju, čemu najviše doprinose krstače.

Odnos ukrašenih i neukrašenih primjeraka po osnovnim oblicima izgleda ovako: krstače — 80%, uspravni — 50%, sljemenjaci — 17%, ploče — 1,4% i sanduci — 0,9%. Taj odnos prilično odgovara većini evidentiranih područja BiH.

Na našem području se pojavljuje 65 raznovrsnih osnovnih motiva 840 puta. Svi ti motivi zauzimaju ukupno 391 stranicu stećaka. Izložićemo ih po uobičajenoj klasifikaciji — dekoracije, simboli i figuralne predstave.

a — DEKORATIVNI MOTIVI

Ovu skupinu sačinjava 17 raznovrsnih motiva koji se u raznim kombinacijama i varijantama javljaju ukupno 225 puta.

Relativno najbrojnija je **tordirana vrpca**, koja se pojavljuje 130 puta, i to obično kao ojačanje vodoravnih ivica krovnih ploha sljemjenjaka i sanduka. Iznimno je vidimo uz vodoravne ivice dna sljemjenjaka (Kopošići). Ponekad ona ukviruje ukrase čitave jedne strane, ili zabata jedne čeonice strane sljemjenjaka. Ovaj motiv je česta pojava i u ostalim područjima BiH, naročito Hercegovine.

Originalna je ova vrpca na nekropoli sela Vrse kod Gornjeg Vakufa, gdje je dvostruko prepletena (sl. br. 96 i 97).

Obična plastična vrpca je drugi motiv ove skupine koji se relativno često javlja. Vidimo je 60 puta. I ona ojačava razne bridove, obično krovne i vertikalne. Ponekad se ovakva vrpca pruža i vertikalno sredinom čeonih strana, pa se još i račva pri dnu, a jednom je u tome dijelu i torziona (Kopistič kod Iljaša i Vrućica kod Teslića) — sl. br. 21 i 112 a, što je vrlo rijetka pojava. U nekoliko slučajeva ona je u vidu okvira jedne čitave strane stečka.

Vrpca sa cikcak-crticama zastupljena je 8 puta na raznim mjestima, najčešće uz neke druge motive, a ponekad kao friz ili djelomičan okvir na vertikalnim stranama sljemenjaka ili stubaca. Crtice su uvijek urezane u kamen. U većini drugih područja BiH ovaj motiv je još češća pojava.

Vrpca od paralelnih kosih crtica se javlja 5 puta, i to kao bordura na vodoravnim stranama sanduka i ploča ili kao okvir vertikalnih strana sljemenjaka i sanduka. I crtice ove vrpce su uvijek urezane. Motiv je dobro poznat i u svim drugim područjima BiH.

Povijena lozica sa trolistovima, koja je vrlo čest motiv stećaka u Hercegovini, a i mnogih krajeva Bosne, ovdje je rijetka pojava, jer se javlja svega 3 puta, i to u Voljevcu kod Gornjeg Vakufa i u Starom Selu kod Donjeg Vakufa. Ona je plastična i služi kao friz na vertikalnim stranama sljemenjaka i sanduka.

Ovoj skupini pripada još nekoliko vrpca kao vegetabilnih ornamenata, koji se prvi puta susreću na stjećima uopšte. Nalaze se samo na jednoj nekropoli, i to samo na jednom stečku te nekropole, poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće:

Vrpca od stilizovanog akantusovog lišća relativno najviše je ovdje zastupljena — 13 puta. Ona služi kao friz, okvir ili kao dio koji dopunjuje, razdvaja ili porubluje druge motive vertikalnih strana sljemjenjaka iz Zgošće (sl. br. 56).

Vrpca od stilizovanih petoro i sedmorolistova je drugi motiv ove vrste iz Zgošće. Javlja se 3 puta, i to kao friz ili kao okvir kombinovan sa lozicom (sl. br. 54 i 55).

Vrpca od stilizovanih ljiljana je također ovdje zastupljena jedanput kao friz.

Sva tri prednja motiva su prvorazredno djelo jednoga majstora koji nije imao uzora u repertoaru motiva stećaka BiH.

Na kraju mogli bismo navesti još kratke **fri-zove kombinovane od krugova i trouglova**, koji se dva puta javljaju na stubu iz Donje Zgošće, kakve dosada također nismo našli na stećcima (sl. br. 58).

Općenito možemo reći da je po broju ova skupina dekorativnih motiva dosta malena, ali da se,

s druge strane, ti motivi pojavljuju u dosta velikom broju. Naročito se u velikom broju javljaju obične i tordirane vrpce, što je osobina svih krajeva BiH, naročito od Hercegovine. Jedinstvena broj motiva povijene lozice sa tristolovima, što uveliko razlikuje centralnu Bosnu od drugih krajeva BiH naročito od Hercegovine. Jedinstvena je pojava jedne vrste tordirane vrpce iz Vrsa kod Gornjeg Vakufa. Sasvim su originalni i brojni motivi vrpca od stilizovanih akantusa, ljiljana i petoro odnosno sedmorolistova iz Zgošće kod Kaknja, koji po svojim osobinama predstavljaju najviši umjetnički domet na stećima BiH.

b — SIMBOLIČNI MOTIVI

U svakom pogledu je ova skupina najbrojnija. Tu imamo 30 raznovrsnih osnovnih motiva koji se pojavljuju 593 puta.

Motiv rozete je relativno najbrojniji. Javlja se ukupno 244 puta, najviše na vertikalnim stranama sljemjenjaka i sanduka. Nekada je sličnija zvijezdi, ali smo i takve ovdje ubrojali, jer rozeta i jest najčešće predstava zvijezde kao nebeskog tijela. Postoji mnogo vrsta rozeta, sa 4, 5, 6, 8 ili još više listova. Neke su okružene vijencem, a neke imaju vjenčić u svom centru. Zanimljiva je pojava jedne rozete, odnosno zvijezde sa zavijenim krakima, okružene vijencem, tzv. **virovite**, koja se smatra predstavom sunca, u Donjoj Zgošći (sl. br. 58). Motiv rozete se često javlja u zajednici sa polumjesecom ili krugom, odnosno vijencem. Počesto je rozeta gornji završetak biljne stilizacije sa spiralama, a često ona popunjava raspoložive površine uz druge motive, kao npr., uz biljne stilizacije. Vrlo su zanimljive rozete na poznatom sljemjenjaku iz Zgošće koje ispunjavaju velike površine vertikalnih strana. One su sastavljene od jednostavnih i dvostrukih krakova, zatim od vijenaca i lukova, pa smo ih nazvali stilizovanim rozetama. Ima ih ukupno 39 na broju. Crtane su, komponovane i klesane sa najvećom pažnjom i na velikom su umjetničkom nivou. One po svemu više odgovaraju duboreznim motivima (sl. br. 55, 56). Sigurno je da predstavljaju jedinstvenu pojavu na stećcima.

Polumjesec je drugi najbrojniji motiv ove skupine. Javlja se ukupno 68 puta na raznovrsnim osnovnim oblicima stećaka. Često je na krovnim i čeonim plohama sljemjenjaka. Mnogo puta je osamljen, ali i više puta je u zajednici sa rozetom, vijencem ili krugom. Vrlo je zanimljiva pojava motiva dva polumjeseca koji se izbočinama dodiruju u Budoželju kod Vareša, a sasvim je neobičajena pojava dvaju polumjeseca spojenih dvjema graničama za uspravnu stabljiku u Rakovoj Nozi kod Ilijaša (sl. br. b). Inače je ovaj motiv osobina svih područja BiH. O njegovoj simbolici je već više puta pisano.

Motiv kruga i kružnog vijenca, koji je po svom značenju predstava sunca, spada uz prethodna dva

motiva. Javlja se ukupno 29 puta, i to 15 puta kao čisti krug, 5 puta kao krug okružen vijencem i 9 puta kao kružni vijenac. Najčešće se vidi uz polumjesec ili uz rozetu — zvijezdu. Neobično je velik krug na sljemenujaku u Baštini kod Skender-Vakufa, a u sredini onoga iz Kobilje kod Skender-Vakufa urezan je krst. Na štitu u Čanovini kod Vareša vidimo 4 kružna vijenčića kao heraldičke oznake, što je neobična pojava. I ovi motivi nisu ništa posebno u centralnoj Bosni, jer su osobina svih područja stećaka BiH. O njihovoj simbolici mislimo da nema sumnje.

Motiv poljubućastih ispupčenja, koji se javlja ukupno 27 puta u vrlo sličnom položaju i situaciji kao krug ili kao zvijezda, dosada nije bio objašnjen. Sada nam se čini da njegova pojava nije ništa drugo nego predstava sunca ili zvijezde, pa bi možda bilo pravilnije da smo ga i uvrstili u prethodni motiv.

Motiv krsta je također u sastavu ove skupine. Vidimo ga ukupno 35 puta u raznim varijantama. Najčešće se javlja kao običan – jednostavan plastičan krst, a jedanput su mu krakovi torđirani. Koji puta mu se krakovi završavaju kao krugovi ili kao kružni vijenci, u nekim od tih slučajeva se donji uspravni krak proširuje ili račva, a jedan od njih ima i torđirane krakove. U tri slučaja je krst okružen vijencem. Jedanput krst stoji na torđiranom lučnom dršku (Grahovčić), a jedanput se sa strana donjeg uspravnog kraka krsta pružaju cikeak-vrpce. U jednom slučaju imamo, inače vrlo rijetku pojavu »svastike« (Kiseljak) i antropomorfno krsta (u Zagrlju). Svi ovi motivi krstova su već poznati i osobina su mnogih područja šćeka BiH.

Biljna stilizacija sa simetričnim spiralama jest daljni čest motiv ove skupine. Javlja se ukupno 61 puta i najčešće ispunjava čone stranice sljemjenjaka. U 20 slučajeva to su dvije uspravne grane koje se u gornjem dijelu desno i lijevo povijaju i zamotavaju u vidu spirala. U dva takva slučaja predstavljene su po dvije, a u druga dva po tri takve dvostruke spirale na jednoj stranici stečka (Koposhić, Čevljanovići). Više puta se iznad dvostrukih spirala, u sredini, nalazi rozeta (Čanović, Pržić i dr.). U ostalim slučajevima predstavljena je još i srednja — uspravna stabljika, koja se u svom gornjem dijelu različito završava. Najčešće je taj završetak u formi rozete, zatim je on ponekad kao lilijan (npr. na nekropoli Blaža kod Vareša), ili u vidu kružnog vijenca (sl. br. 31). U više slučajeva srednja stabljika u svom gornjem dijelu dobija vodoravnu plastičnu vrpcu, koja s njom stvara krst (Čevljanovići, Medojević), a tek onda se završava u vidu lilijana, kružnog vijenca ili rozete. U dva slučaja srednja stabljika nema drugog završetka osim krsta, čija se tri gornja kraka završavaju kao kružni vijenci (Radonjić Brda kod Vareša). U jednom slučaju uz spirale srednju stabljiku imamo još i grozdove (Čevljanovići).

Motiv biljnih stilizacija sa simetričnim spiralama je dosada bio poznat kao karakteristika kraja oko Olova.¹¹⁸ Mi smo ga u većem broju evidencirali i oko Kladnja i oko Vlasenice, a evo ga sada vidimo u znatnom broju i u centralnoj Bosni. U drugim područjima on je rijetka pojava. Međutim, ni ovdje on nije ravnomjerno rasprostranjen. Ima ga samo na teritoriju Ilijaša, Vareša, Breze i Zavidovića, dakle, na teritoriju koji veže sa istočnom Bosnom. Biljka u kršćanskoj mitologiji predstavlja život, spirala je poznata kao pradávnii motiv smrti i uskrsnuća. Ovakve naše biljne stilizacije, sa spiralama i još u kombinaciji sa krstom, ljljlanom ili rozetom, bez sumnje, imaju svoj simbolički sadržaj.

Motiv S-spirale se javlja 4 puta na vertikalnim stranama sljemenjaka (Čevljanovići kod Ilijaša). Karakteristika je olovskog i kladanjskog kraja, pa je razumljiva i pojava oko Ilijaša. Mislimo da je po svom značenju i upotrebi sasvim blizak prethodnom motivu, tzv. dvostrukoj spirali.

Ostale biljne stilizacije javljaju se 17 puta, od čega je to 7 puta skoro naturalizirano čitavo stablo (sljemjenjak iz Zgošće), sa korijenjem, granama, listovima i cvjetovima (uz jedno takvo stablo pri vezan je leopard), dok su ostali slučajevi stilizacije koje najviše podsjećaju na ljljan, pa i na ljudsku figuru (Vitovlje, Djelilovac i Čosići kod Travnika, Staro Selo kod Donjeg Vakufa i Donja Zgošća kod Kaknja). Predstave čitavih stabala u Zgošći su originalni motivi, a ostale slične stilizacije smo već vidjeli u istočnoj i zapadnoj Bosni, iako one ni tamo nisu česta pojava. O simbolici ovakvih biljnih stilizacija, posebno ljljana, koji je vrlo poznat heraldički motiv, već smo nešto ranije pisali, pogotovo je njihova simbolika značajna kada podsjećaju na antropomorfne krstove, a stabla iz Zgošće mislimo da su na stečke došla najprije da predstave šumu i pejzaž (sl. br. 54 i 57).¹¹⁹

Predstava grožđa je blizak motiv prethodnom i mislimo da je elemenat kršćanske mitologije. Pored grozdova koji su pomenuti uz biljnu stilizaciju, ovdje imamo dvije pojave, i to jedanput osamljen grozd, a drugi puta dva grozda na stabljici (sl. br. 25).

Sada slijedi niz motiva koji su brojno vrlo malo zastupljeni, ali su kao pojava značajni:

Motiv štita vidimo 3 puta kao osamljen (na jednom od njih su 4 kružna vjenčiča). Svi su pravougaonog oblika.

Motiv mača se javlja 4 puta, od čega je on dva puta sa rukama.

Motiv zastave vidimo 4 puta, od čega je to 3 puta ruka sa zastavom.

Ruku sa kopljem vidimo jedanput.

¹¹⁸ A. Benac, Olovo, Beograd 1951.

¹¹⁸ A. Benac, Olovo, Beograd 1951.
¹¹⁹ Š. Bešlagić, Kupres, Sarajevo 1954, 163—168 i
 182.

Ruka sa buzdovanom (Vrućica kod Teslića), koju vidimo jedanput, originalna je pojava.

Motiv šapa smo registrovali 4 puta, od čega dva puta kao ruku sa štapom (Hoćevlje kod Breze i Baština kod Skender Vakufa). Jedanput od toga je štap u ruci sjedeće muške figure (Hoćevlje) — sl. br. 41.

Pored naprijed navedenih, ovdje se po jedanput javlja **motiv čaše** (Kiseljak), **motiv čekića** (Kiseljak), **»vodenice«, stola sa ribama i čašama** (Zgošće).

Štit, mač, zastava, koplje i buzdovan spadaju u ratnu i vitešku opremu, pa su na stećcima u svrhu atribuiranja pokojnika kao vještog u ratu, turniru i igri. O štapu smo već više puta pisali.¹²⁰ On je oznaka velikodostojnika bosanske crkve. Njegova pojava u Hoćevlju govori o tome da je to naselje moglo biti jedan od centara te crkve. Čaša i stol sa ribama i čašama podsjećaju na vjerske kršćanske obrede, čekić je oznaka profesije, »vodenica« je elemenat daće, a grad sa kulama i kapijama iz Zgošće dočarava situaciju uglednog feudalca.

Na krstačama u Grahovčićima vidimo **motiv noža**. Jedanput je to osamljen nož, a drugi put su 4 noža na jednoj strani spomenika. Na istoj krstači gdje su noževi s druge strane su prikazane dvije šake. Ovaj motiv je objavio D. Sergejevski¹²¹ i tretirao ga je kao simbol adoracije ili simbol osvete. Mi smo istakli također pretpostavku da takav motiv može da simbolizira snagu, vlast i spremnost na osvetu.¹²² Sada smo se uvjerali u opravdanost naše pretpostavke. Naime, u Grahovčićima smo doznali da se krstače sa rukama i noževima nalaze na grobovima lica koja su u turskom periodu bila žrtve vjerske netrpeljivosti, pa ti znakovi upozoravaju na osvetu (sl. br. 87 i 88).

U ovu skupinu spada i jedna pojava **jedin-stvenog grba** iz Zabrda kod Kiseljaka. To je stilizovana glava vuka, sa prednjim dijelom trupa i nogama, sa velom i štitom. Na stećku je i natpis iz kojega doznajemo da taj grb pripada velikom bosanskom knezu Radoju. Dosada nam grb sa ovakom stilizacijom i glavom vuka kao glavnim heraldičkim motivom nije bio poznat (sl. br. 51).

Predstava ruke pojavljuje se 7 puta, ne računajući već naprijed pomenutu pojavu ruke sa oružjem. Ovdje je ruka osamljena ili uz još neki motiv. Sa oružjem ona nadomješta čitavu ljudsku figuru, a ovako ona, po našem mišljenju, ističe samo ono od korpusa što može da pokaže obraćanje bogu ili izraz vlasti, odnosno snage i volje za odmazdu prema neprijatelju.

Motiv arkada se javlja 51 puta, i to na vertikalnim stranama sljemenjaka. Kod većine ovih

arkada ne vidimo stubove i lukove, naročito ne baze i kapitule, i one obično nisu niz interkolumnija, kako je to u drugim područjima, pogotovo u Hercegovini, gdje arkada ima najviše. U većini slučajeva to je jedna velika niša na jednoj strani stećka, ponekad i pravougaona. Međutim, vidimo zaista i arkade, sa lukovima, a u Grahovčićima, npr., jasno su istaknuti i stubovi, pa i lukovi, tako da to uveliko sliči mauzoleju. Pojava je vezana samo na ograničen teritorij centralne Bosne, na travničko-jajački kraj (Grahovčići, Brajkovići, Fazlići i Divičani), dok su pojave arkada u Zgošći i Hoćevlju manje izrazite, tek naznačene i služe više kao okvir slike, a ne kao glavni elemenat kuće. Svi ovi motivi arkada čine centralnu Bosnu drugačijom od drugih područja (sl. br. 81 i 82).

Motiv jabuka na hrstu krova sljemenjaka evidentirali smo u 15 slučajeva. Sve su to prilično velika kuglasta ispupčenja na krovu spomenika za koje po natpisima ili ukrasima možemo tvrditi da pripadaju vrlo uglednim ličnostima (Kopošić, Baština, Vrućica, Zgošća). Njihove vječne kuće su vjerovatno zamišljene više kao male crkve ili kao mauzoleji, sa jednom ili više kupolica, pa nije isključeno da ove jabuke dočaravaju baš te kupolice ili barem kupolaste krovne završetke (sl. br. 20, 109 i 112).

Motiv paralelnih rebara ili kanelara, kako smo ih nedavno nazvali, kao i **motiv šindre** doprinose predstavi stećka kao seoske drvene kuće. Prvi motiv se javlja dva puta, a drugi 7 puta (Čevljano-viće, Kopošić, Zgošća — sl. br. 15, 19 i dr.). Specifični su za istočni dio našega područja. Pošto ih nema u Hercegovini, niti u zapadnoj Bosni, a dosada su ustanovljeni u kraju oko Olova i Kladnja, znači da su karakteristika istočne Bosne.

Skupini simboličnih motiva još jedino pripada **urezana linija** sredinom po dužini jedne veće ploče, koji je motiv, po našem mišljenju, znak dvojnog groba (dvoje pokopanih), a osobina je skoro svih područja BiH.

Naprijed smo rekli da se u ovoj skupini pojavljuje 30 raznovrsnih osnovnih motiva. Međutim, kako nekih motiva ima u više varijanata, npr., rozeta, krstova, biljnih stilizacija sa spiralnim zavojima, drugih biljnih stilizacija ima po desetak, to bi s razlogom mogli uzeti da u ovoj skupini imamo oko 80 raznovrsnih motiva. Relativno najbrojniji su solarno-lunarni motivi i biljne stilizacije, a najmanje je štitova i mačeva. Ova vrsta motiva ima mnogo originalnoga, a to se naročito izražava u biljnim stilizacijama i u stilizovanim rozetama, a onda i u arkadama, kao i u nekim drugim manje brojno zastupljenim motivima.

c — FIGURALNE PREDSTAVE

Ova skupina motiva je relativno najmanje brojna, jer se pojavljuje 18 raznovrsnih motiva 21 put. Više ima scena nego pojedinačnih figura.

Po broju figura ističu se **dvije scene sa konjima i jahačima** na sljemenjaku iz Zgošće. To su dva niza od po 5 konja i konjanika, od čega u jednom konjanici nose koplja i mačeve. Vitezovi i konji su bogato opremljeni i oni upravo kreću u rat, odnosno u lov ili igru. Scene su originalne (sl. br. 56 i 57). Nesumnjivo, one pripadaju feudalcima.

Scene lova su zastupljene 3 puta. Dvije se odnose na lov na jelena — u jednoj je lovac pješak, sa lukom i 3 kera (Zgošća), a u drugoj je lovac na konju, sa kopljem (Vrše) — sl. br. 57 i 97. Treća scena se odnosi na lov na vepu, u kojoj je lovac bez konja, sa kopljem i 2 kera (Zgošća) — sl. br. 57. Iako scene lova na jelena i vepu susrećemo u drugim područjima, ove iz Zgošće su u dobroj mjeri originalne. Mislimo da ove scene također govore o feudalcima.

Scene sa ljudima i konjima javljaju se 3 puta, i to u Zgošći i u Starom Selu. Jednom su to dva konja i dva muškarca, vjerovatno momka, koji su pripremili konje svojim gospodarima i čekaju ih ispred kule (sl. br. 54), drugi puta su to dva konja i dva muškarca od kojih jedan jaše a drugi pješaci i vodi mu konja, a treći put je to scena sa 3 ljudske figure, zatim sa konjem i psom, u dosta neobičnom rasporedu (sl. br. 101).

Ostale scene sa ljudima se vide 4 puta. Jednom je to scena sa ukupno 4 figure koje su ukomponovane u predstavu utvrđenog grada u Zgošći. Tri muške figure su u prednjem planu (1 sjedeća i 2 stojeće), a četvrta je ženska figura koja se vidi na jednom otvoru kule (na balkonu ili prozoru), pa se vjerovatno radi o pripremi i ispraćaju odlaska gospodara (sl. br. 54). Druga scena se odnosi **na kolo** u kojemu je 9 figura na sanduku u Vrsana (sl. br. 96). Ostale dvije scene se nalaze na sanduku u Solajima kod Skender-Vakufa. Jedna je sasvim originalna i predstavlja 3 figure sa izdignutim rukama (sl. br. 107), a na drugoj je nekoliko figura, od kojih se, usljed oštećenosti, samo jedna raspoznaje.

Predstavu čovjeka i konja našli smo samo jedanput.

Predstavu sa dvije ptice našli smo na sljemenjaku u Baštini, uz ruku sa štapom, polumjesec i sunce. To je jedina predstava ptica u centralnoj Bosni. Ona je vezana za ličnost crkvenog velikodostojnika i vjerovatno ima simboličan kršćanski značaj (sl. br. 109).

Predstave pojedinačnih figura su svi ostali motivi ove skupine. Tu vidimo dva puta **osamljenu predstavu konja** (u jednoj je još i polumjesec), zatim po jedanput osamljenu mušku figuru sa uzdignutim rukama u Djellovcu (sl. br. 67), **osamljenu mušku sjedeću figuru sa knjigom i šta-**

pom u Hoćevlju (sl. br. 41), **onda figuru pijetla** na istoj strani gdje je i čovjek sa knjigom, te **figuru leoparda vezanog za drvo i figuru zmaja**, obadvije posljednje na poznatom sljemenjaku iz Zgošće (sl. br. 57). Predstava konja nije rijetka pojava na stećcima drugih područja. I figuru sa uzdignutim rukama smo već susretali. Pojavu pijetla smo također imali, posebno u zapadnoj Bosni,¹²³ kao i pojavu zmajeva u Hercegovini,¹²⁴ i o njima je već pisano. Međutim, ovako stilizovan zmaj, kao što je u Zgošći jedinstvena je pojava na stećcima. Mišlimo da je on tu došao ili kao neka vrsta patrona kuće, ili kao opomena na zlo koje bi moglo da dođe, jer je uvijek negdje blizu prisutno (sl. br. 57). Bez sumnje, najzanimljivija je jedinstvena pojava sjedeće muške figure sa štapom i knjigom iznad koje je pijevac. Vjerovatno se radi o oznaci sjedišta djeda ili gosta srednjovjekovne bosanske crkve koji tumači jevanđelje.

Kako vidimo, motivi ove skupine nisu tako brojni, ali su raznovrsni i uveliko originalni, zbog čega su značajni i zanimljivi. Osim toga, oni su nastali na vrlo ograničenom broju spomenika — pretežno na jednom spomeniku iz Zgošće i još na svega nekoliko primjeraka iz raznih krajeva. Među našim motivima nema turnira, a malo je i scena kola i lova, što je karakteristično za Hercegovinu.

Rezimirajući izlaganja o ukrasima stećaka najprije možemo konstatovati da se na našem području zapravo ukupno javlja 120 raznovrsnih motiva (uzimajući u obzir i varijante) u preko 800 slučajeva. Od ovih relativno su najbrojniji motivi druge skupine — simboli, dok ostali daleko zaostaju iza njih. Iako za većinu naših motiva imamo veze u ostalim područjima, i to mnogo više u bosanskim, posebno u istočnobosanskim, a manje u hercegovačkim, to su opet mnogi motivi inače vrlo rijetka pojava, dok ih je znatan broj originalna pojava. Takvih motiva, koje prvi put vidimo, ima oko 40, najviše simboličnog značenja, što čini centralnu Bosnu bogatom i daje joj važno mjesto u sklopu stećaka BiH.

3 — NATPISI

Na području centralne Bosne evidentirali smo 20 »bosančicom« pisanih natpisa na stećcima. Oni se nalaze na dosta širokom prostoru, ali pretežno na potezu Ilijaš—Kakanj—Zenica—Travnik, dok ih uopšte nema na teritoriji sjevernih periferijskih opština. Četiri primjerka su sa ploča mauzoleja, a ostali su na stećcima u pravom smislu riječi. Dva su novopronađena, dok su ostali ranije zabilježeni, uglavnom krajem prošlog vijeka. To ranije evidentiranje i objavljivanje obavljeno je na razne i nejednake načine. Pri tome je rjeđe vršena analiza kao i njihovo datiranje. Tamo gdje je to učinjeno neka datiranja nismo mogli usvo-

¹²⁰ Isti, n. d., 180—181; Isti, Novopronađeni natpisi na stećcima, Naše starine IX, 139.

¹²¹ D. Sergejevski, Ludmer, Sarajevo 1952.

¹²² S. Bešlić, Popovo, Sarajevo 1966, 76; Isti, Trnovno, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 131.

¹²³ S. Bešlić, Kupres, Sarajevo 1954, 185—186.

¹²⁴ Isti, Kalinovik, Sarajevo 1962, 92.

jiti. Smatrali smo da je potrebno ovom prilikom donijeti sve natpise, kako novopronađene, tako i one od ranije poznate, s analizom, čitanjem i datiranjem, jer oni samo kao cjelina dolaze do pravog izražaja kao faktor upoznavanja ne samo pojave stećaka, nego i uopšte prilika centralne Bosne u odnosnom periodu.

KOPOŠIĆ

Na istočnoj bočnoj strani sljemnjaka, koji je u našem planu obilježen brojem 3, urezan je u 5 redova (jedno slovo je izbačeno kao šesti red) natpis u »bosančici« koji se odnosi na kneza Batića. Natpis je najprije objavio Kosta Hormann 1891. g.,¹²⁵ a po njemu i Lj. Stojanović.¹²⁶ Tada je on dobro pročitao, iako su napravljene dvije-tri male, skoro beznačajne greške. Mnogo kasnije o natpisu je pisao i Đoko Mazalić,¹²⁷ a povremeno su se na njega osvrtni i neki drugi naučni radnici. Na analizi pisma i jezika ovoga natpisa oni se nisu mnogo zadržavali (sl. br. 22).

Evo kako izgleda transliteracija natpisa:

† B4 HME W44 H CHN4 H CBETΓ AX4 4MNB CE LEZH KNEZ7 B4THAB
H4 CBO. ZEMAH N4 PLEMEHTON MHAOSTHO BKHOMH CB4BHOΓ4
ΓNAN4 KPA44 TPBTIC4 KNE ZB SOC4NBCKH N4 BHCOKOMH CE POBOLHX
N4 AXBOCKME MEANB AONAE CH BHANΓ POST4BH ΓOCΠOΓ BCK4B4
C MOHMH AOBPMHMH KHOB MH BEPHO CAX4WE HMPTB3 MHΠOCAXKH

Prema tome, transkripcija bi bila slijedeća:

† VA IME OCA I SINA I SVET(O)G(A)
D(U)HA AM(I)N SE LEZI KNEZ' BATIĆ' NA
SVO(I) ZEMLI NA PLEMITOJ
MILOSTIJU B(O)ŽIOM I SLAVNOGA
G(OS)P(D)INA KRALJA TVRTKA KNEZ'
BOSAN'SKI NA VISOKOM SE POBOLIH' NA
DUBOKUME ME DN' DOIDE SI BILIG'
POSTAVI GOSPOJA VUKAVA S MOIMI
DOBRIMI ŽIVU MI VJERNO SLUŽAŠE I
MRTVU MI POSLUŽI

Natpis je djelo dobrog majstora. Slova su tipična, povelika, prilično izjednačena i lijepo komponovana. Natpis počinje krstićem. Pisar se koristi skraćenicama koje su uobičajene. Međutim, kod riječi OCA nema skraćenicu, kako je to Hörmann mislio, a kod nekih je pisar zaboravio da stavi vodoravnu crticu kao znak za skraćenicu. On koristi i ligature (spojenice), ali rijetko. Kod riječi AMIN nema spojenice, kako je to Hörmann mislio, nego je sasvim izostavio slovo I. Iza riječi koje se završavaju konsonantom dosljedno je upotrebljavan tanki poluglas, koji koristi i u sredini nekih riječi, gdje je to i kod nekih drugih natpisa

¹²⁵ K. Hörmann, Nadgrobni spomenik kneza Batića, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajeva 1891, 391; Isti, Epigraphische Denkmäler aus dem Mittelalter, Wissenschaftliche Mitteilungen III, 483.

ove vrste bio slučaj, npr., u riječi TVRTKA. Inače, pisar je dosljedan u upotrebi vrsta slova. Kod riječi OCA upotrijebio je grčku omegu, kako je to i uobičajeno, dok za sva druga slova O upotrebljava dosljedno kružnicu, odnosno elipsu.

Natpis se odnosi na bosanskog kneza Batića, kojemu spomenik podiže žena mu Vukava. To što se kaže da Vukava podiže S MOJIMI DOBRIMI može da se odnosi na ostale članove kneževke porodice, na njegove rodake, pa i vjerne dvorjanike ili kmetove, ali nije isključeno da se pod tim misli na »dobre krstjane«, kao sljedbenike bosanske srednjovjekovne crkve, ako je njoj pripadao i sam knez Batić.

Pišući o srednjovjekovnom kraljevskom utvrdnom gradu u Visokom, Truhelka je tvrdio da je za taj grad postojalo posebno dostojanstvo visokog kneza,¹²⁸ a za tu svoju tvrdnju našao je potvrdu u natpisu iz Kopošića. Truhelka je, naime, čitao »... KNEZ BOSANSKI NA VISOKOM...«. Mazalić ga je korigirao čitajući taj dio kao i Hörmann »... NA VISOKOM SE POBOLIH«, što se i nama čini kao jedino pravilno. I dio natpisa NA DUBOKUME ME DN' DOIDE predstavljao je iz-

vjesnu nejasnoću i unosio dilemu kod nekih istraživača. Mazalić je to čitao u smislu NA DUBOKOM ME DN' DOIDE. Mislimo da je to samo donekle dobro uočeno. Znači, dakle, da nije pisar pogrešno još jednom napisao ME, odnosno da se Batić razbolio u Visokom, zatim da je na putu u Kopošić, negdje u Dubokoj ili u Dubokom, umro.

O ovome knezu Batiću dosada nemamo nikakvih drugih istorijskih podataka. Istina, knez Batić Mirković se spominje kao svjedok u više kraljevskih povelja između 24. VI 1405. i 16. VIII 1420. g., ali se u ovome slučaju vjerovatno radi o jednom drugom Batiću, možda sinu ili rodaku kneza iz našeg natpisa. Kada bi se natpis odnosio na kneza Batića-Mirkovića, kao što nekim naučnim radnicima to izgleda, onda se, po našem mišljenju, ne bi u natpisu isticao kralj Tvrtko, ili barem ne bi samo on isticao, budući da Batića-Mirkovića susrećemo kao svjedoka na poveljama koje datiraju iz vremena vladanja Tvrtka II, zatim Ostoje (po drugi puta) i, napokon, za vrijeme Stjepana Ostojića. Najvjerovatnije je da natpis spominje kralja Tvrtka I i da je druga polovina XIV v. doba kada je umro knez Batić i kada je nastao spomenik sa natpisom.

I grafija slova natpisa iz Kopošića nas upućuje više na XIV negoli na XV v.

Ime sela, zatim njegov postanak i razvoj, kao i ime i nastanak utvrdnog grada odmah do sela i nekropole stećaka na kojoj je i onaj primjerak sa natpisom, nisu ispitani i utvrđeni. Neki naučni

radnici selo nazivaju Kopošćici, a utvrđeni grad Dabrovnik i Dobrovnik, umjesto Dubrovnik. Mazalić misli da je grad podignut u XIV v., dok je, po mišljenju Jirečka i nekih drugih, on podignut od strane Dubrovčana još za vrijeme Kulina bana.¹²⁹ Nema sumnje da je grad pripadao knezu Batiću, čiji je i stećak sa natpisom. Grad, makar i nevelikih razmjera i spomenik sa natpisom ovako velikih likovnih vrijednosti, govore o vrlo uglednom feudalcu svoga doba.

GRAČANICA

Gračanicu sačinjava niz naselja istočno od Visokog. Tu spadaju i naselja Veliko i Malo Čajno. Na lokalitetu Zgonovi, koji se po nekim istraživačima zove i Grad, na mjestu gdje je današnje malo pravoslavno groblje, ispod brda na kome se vide ostaci srednjovjekovnog utvrdnog grada, tzv. Čajangrada, iskopana je 1946. g. ploča sa natpisom. U nauci je taj spomenik poznat kao spomenik iz Gračanice, pa ga zbog toga i mi donosimo pod tim imenom. Spomenik je 1946. g. prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu (sl. br. 44).

Nalaz su najprije objavili J. Vuković i A. Kučan.¹³⁰

X ME BELIKO IC47NB44 NESPINHE BPT4 POTHA4
B5LOK4 IC47NB44 NESCPHNH CBOT4 GOSPONHN4
H OC4BH CEB5 M5CTO POLBΓ CBOT4 GOSPONHN4

Spomenik je u obliku ploče (210×106×7—10 cm), koja je nađena uz grobnu kapelu. Na njoj je, pored plastično prikazane scene lova na vepu, urezan natpis u 7 redova, čija transkripcija, prema navedenim autorima, izgleda ovako:

U IME VELIKOGA KAZNACA NESPINA,
NENA BRATA, POZIDA KAZNACICA
BJELOKA NESPINU UZ SVOGA
GOSPODINA I OSTAVI SEBI MJESTO
PORED SVOGA GOSPODINA.

Profesor J. Vuković je u navedenoj radnji dao iscrpnu jezičku i paleografsku analizu ovoga natpisa. Po njemu mnoga slova upućuju na najstarije vrijeme, kao npr. slovo A sa kružnim dijelom riječi vrijeme, kao npr. slovo A sa kružnim dijelom pri vrhu, bez uglastih poteza, zatim slovo U i jat, te Z i V, itd. Natpis ima izvjesne sličnosti sa onim u Kulinovoj ploči iz Muhašinoića, ali se od njega, ipak, razlikuje, jer se Kulinov pisar u ortografskom pogledu više ugledao na staru crkvenu transkripciju, a ovaj Nespini je bio neiskusan i nije

imao uzora. Vuković smatra da je ovaj natpis za nauku veoma zanimljiv i da spada među najstarije natpise ove vrste, odnosno da je vremenski blizu Kulinovog.

Natpisom se interesovao i A. Solovjev. On pokušava da ispravi čitanje Vukovića. Njegovo čitanje ima ovaj smisao:¹³¹

U IME BRATA VELIKOGA KAZNACA
NESPINE, SAHRANI BJELOČA KAZNACA
NESPINU SVOGA GOSPODINA, I OSTAVI
SEBI MJESTO PORED SVOGA GOSPODINA.

I M. Budimir se zadržao na ovome predmetu.¹³² Nedavno je Nespini spomenik bio i predmet rasprave J. Kovačevića.¹³³ Na pitanjima samoga natpisa Kovačević se malo zadržava i u tome pogledu ispravlja prethodnike kod dijela U IME, koji čita u smislu U MENE. Inače mu je glavna pažnja posvećena reljefu, koji po svom simboličkom sadržaju ima dosta sličnosti sa zapadnoevropskim starokršćanskim nadgrobni spomenicima. Najtješnju ikonografsku vezu on je našao sa takvom scenom na jednom sarkofagu iz VI v. u Galiji.

Evo kako taj natpis u transliteraciji izgleda:

Pisar je nehotimično izostavio slovo I na početku druge riječi, zatim slovo G, odnosno slog GA, na kraju treće riječi, te slovo T u riječi OSTAVI. U riječima KAZNACA i BRATA pisar je umjesto slova A stavio tanki poluglas, koji i jest kao obrnuto slovo A. U to nas uvjerava i njegovo obrnuto pisanje slova C u dva slučaja i slova Z u sva tri slučaja. Mislimo da je Vuković bio prilično slobodan u svojoj rekonstrukciji nekih dijelova natpisa. Isto tako, ne bi došla u obzir ispravka Kovačevića. Čitanje Solovjeva čini nam se tačnije. Prema našem uvidu, transkripcija natpisa bi glasila:

U (I)ME VELIKO(GA) KAZN'CA NESPINE,
BRATA, POZIDA BJELOKA KAZN'CA
NES'PINU, SVOGA GOSPODINA, I (O)STAVI
SEBI MJESTO POL'G' SVOEGA GOSPODINA.

O Nespini nemamo nikakvih istorijskih podataka. Svakako je on bio vrlo ugledna ličnost svoga vremena, jer je imao značajnu funkciju velikog kaznaca. Openito se smatra da je dvorski život

¹³¹ A. Solovjev, O natpisu na grobu velikog kaznaca Nespine, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajeva 1948, 235—237.

¹³² M. Budimir, Jedan stari balkanski nadgrobni spomenik i natpis, Istorijski časopis 1—2, Beograd 1948, 261—263.

¹³³ J. Kovačević, Nadgrobni natpis i reljef kaznaca Nespine, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajeva 1961, (Arheologija), 317—322.

u Bosni bio organizovan po uzoru na onaj u Srbiji za vrijeme cara Dušana, što znači da to vremenski pada u doba kralja Tvrtka I. Ako je približno u tome vremenu živio i Nespina, onda bi njegov spomenik sa natpisom potjecao iz XIV v., a ne iz XIII, kako to misli Vuković. Ni o Bjeloki nemamo nikakvih drugih podataka. Takvo ime je postojalo u srednjovjekovnoj Bosni. Kod Kalinovika je

postoljem (240×110×120 cm), koji je u našem planu obilježen brojem 1, ima ukrase i natpis (sl. br. 51 i 52).

Početak natpisa je na zapadnoj čeonj strani, gdje se nalazi i predstava grba sa vučjom glavom. Nastavak i glavni dio natpisa je na južnoj bočnoj strani. Ima 5 dugačkih redova. Evo kako izgleda čitav natpis:

CE 34AMENHE ICNE3A P4AOE BEΛHKOΓA ICNE3A 6OC4NCICOF4
4 ΠOCT4ΠH E(ΓA) CHN6 NEΓOEB ICNE3E P4AHV6 3 BO3HOM6
ΠOMO3H H CBONX6 O3PNE3X6 4 C HNOM6 NHEA(Δ)NOM6
HNOM6 ΠOMO3H H NEΓO C4M6 ON6

nađen i jedan stećak sa natpisom koji se odnosi na krstjanicu Bjeloku iz roda Kosača. Taj stećak je datiran u kraj XIV ili u početak XV v.¹³⁴

S razlogom možemo pretpostaviti da je Nespina baština bila Gračanica i da je on stolovao u utvrđenom gradu blizu mjesta gdje je i pokopan. Nema elemenata da bi za Čajangrad mogli reći da je postojao još prije XIV v., pa i ta okolnost doprinosi da pretpostavimo kako Nespinin spomenik nije stariji od XIV v. Po obližnjim toponimima Kraljev dž, Kraljevo gumno i dr. H. Kreševljaković misli da je Čajangrad bio kraljevski grad,¹³⁵ pa i ta okolnost upućuje na doba kralja Tvrtka.

HAN PLOČA

Han Ploča je selo koje se nalazi uz cestu Sarajevo—Kiseljak, oko 10 km južno od Kiseljaka.

Naš natpis je urezan na fragmentu stećka (45×30×35 cm) od muljike, koji smo našli u dvorištu džamije, a koji je vjerovatno prenešen sa obližnje nekropole, gdje je do danas preostao samo jedan stećak. Evo njegove transliteracije (sl. br. 50):

† 4CE : ΛE3H : CT(OE)N6 :

Na početku je urezan krstić. Slova natpisa su relativno malena i nešto nakošena. Kosa crta slova N je neuobičajeno postavljena. Mislimo da su dva oštećena slova O i Jat. Upotrebu dvotački kao znakova za rastavljanje riječi našli smo i u još nekim natpisima ovoga područja Bosne.

Natpis je neuobičajeno kratak i iz njega donajemo samo ime sahranjenoga. Pošto u to doba još nije bio običaj upotrebe prezimena, pretpostavljamo da bi natpis mogao potjecati iz XIV ili iz početka XV v.

Natpis je novopronađen, ali smo ga već publicirali.¹³⁶

ZABRDE

Na nekropoli Brđanjak iznad sela Zabrd, u gornjem toku Lepenice, jedan veliki sljemenjak sa

¹³⁴ S. Bešlagić, Kalinović, Sarajevo 1962, 22.

¹³⁵ H. Kreševljaković, n. d., 17—18.

¹³⁶ S. Bešlagić, Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, Naše starine XI (Sarajevo 1967), 49.

Natpis je najprije objavio Vid Vuletić-Vukasović,¹³⁷ i to pod naslovom Toplica (Krešev), a po njemu Lj. Stojanović,¹³⁸ Ubrzo potom ga je publicirao i C. Truhelka.¹³⁹ Nedavno je o njemu pisao i P. Andelić.¹⁴⁰ Vuletić ga je dosta dobro čitao, ali je, ipak, jednu riječ blizu kraja natpisa pogrešno vidio i zadnju je samovoljno pogrešno rekonstruirao. I Truhelka je napravio nekoliko manjih grešaka: kod imena jat je čitao kao E, zatim je previdio riječ E(GA), nije znao da pročitati riječ NIJED(N)OM' i nije zapazio zadnju riječ ON'. Međutim, nešto kasnije je Truhelka zadnje dvije riječi ispravio. Andelićevo čitanje se djelomično razlikuje od prethodnih čitanja. On je, npr., ustanovio da u drugoj riječi postoji ligatura između slova A i L, zatim desetu riječ nije uzeo kao JE nego kao EGA, u smislu GA, odnosno NJEGA (kako je učinio Vukasović, a nije Truhelka). U odnosu na ranija čitanja, Andelićevo je pravilnije. Međutim, začudo, on ime kneza koji je podigao spomenik vidi kao RADIUR, umjesto RADIČ', ukoliko to nije štamparska greška. Osim toga, sedam riječi dalje nije uočio jedno S, zbog čega je čitao A INOM' umjesto A S INOM'.

Držimo da je pisar nehotimično pogrešno vezao A i L u svojoj ligaturi, o kojoj smo naprijed govorili. Valjda je mislio na ligaturu između A i M, što bi bilo u redu. Osim toga, pisar nije sasvim pazio kod pisanja slova C, jer ga je jedanput izvrnuo. Inače, ovaj natpis odaje dosta vještog majstora. Pisar poznaje jat i ju. Tanki poluglas koristi konzekventno. Slova su mu povelika, dosta lijepa i izjednačena.

Prema našem mišljenju natpis bi trebalo čitati ovako:

SE ZLAMENIE KNEZA RADOJA, VELIKOGA
KNEZA BOSANSKOGA. A POSTAVI E(GA)
SIN' NEGOV' KNEZ' RADIČ', Z BOŽIOM'

¹³⁷ V. V. Vukasović, Starobosanski nadpisi u BiH, Vjestnik hrvatskog arheološkog društva, god. XI, Zagreb 1889, 44—45.

¹³⁸ Lj. Stojanović, n. d., br. 4781.

¹³⁹ C. Truhelka, Dva heraldička spomenika iz Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1889, knj. II, 76; Isti, Die bosnische Grabdenkmäler des Mittelalters, Wissenschaftliche Mitteilungen III, 433.

¹⁴⁰ P. Andelić, n. d., 181—182, sl. 11 i 12.

POMOČJU I SVOIH' VJERNIH', A S INOM'
NIED(N)OM' INOM' POMOČIJU, NEGO
SAM' ON'.

U poveljama kralja Ostoje iz 1399. i 1404. g. naveden je kao svjedok i knez Radoja Radosalić, a u jednoj povelji kralja Tvrtka II iz 1420. g. naveden je knez Radič Radojević, zbog čega je P. Andelić s razlogom pretpostavio da se radi o ocu i sinu koji se spominju u našem natpisu.¹⁴¹ Prema tome, ovaj stećak sa natpisom iz Zabrd potječe s početka XV v., što otprilike odgovara i drugim njegovim osobinama.

DONJA ZGOŠĆA

Donja Zgošća je bila naselje u neposrednoj blizini današnjeg Kaknja, a sada predstavlja sjevernu periferiju samoga Kaknja. Na lokalitetu Crkвина nađeni su ostaci temelja prastare crkvice oko koje je bila nekropola sa 13 stećaka, među kojima čuveni veliki sljemenjak bogato ukrašen i stubac također bogato ukrašen, koji su preneseni u Sarajevo. Godine 1948. tu su nađeni temelji crkvice koja je bila podignuta prije postavljanja stećaka.¹⁴² Na obadva prenesena stećka bili su natpisi.

a — Stećak u obliku stuba nazvan je obeliskom. Mjere su mu: visina 300 cm, širina 55 a debljina 44 cm. Pri vrhu uspravnih strana ovoga spomenika urezan je natpis koji stariji istraživači nisu ni primjetili (Asboth i Stratimirović). C. Truhelka ga je vidio, ali je po njegovom obavještenju natpis tada bio veoma oštećen. On je ostao u uvjetu da ga je rekonstruirao. Po njegovom mišljenju natpis ovako glasi:¹⁴³

CH EΛE3H CT EΓ4H6 64N6 6OC4N6 H H 6P4T6
M3 6OF A46 H AP4ΓH44 . ICNE3E 64C8A4 H
ICNE3 CT4N6IC H TB P6TIC C AP3XH(N)O(M)6

Transkripcija mu je sljedeća:

SIE LEŽI STJEPAN' BAN BOSAN'(SKI) I
BRAT' MU BOGDAN' I DRAGIŠA (I) KNEZ'
BAKULA I KNEZ' STANK(O) I TVRT'KO
S DRUŽI(N)O(M)'

Autor tvrdi da se radi o Stjepanu Prijezdi i njegovoj braći, iz porodice Kotromanića, koji se spominju u XIII v., pa prema tome i ovaj natpis stavlja u to vrijeme.

Međutim, natpis je toliko mnogo stradao da Truhelkina rekonstrukcija nema solidnog oslonca. Osim toga, sam oblik spomenika ne upućuje na tako daleko vrijeme. Zbog toga je Mazalić sa dosta razloga ozbiljno prigovorio Truhelkinom dati-

ranju.¹⁴⁴ Po Mazaliću, reljefni motivi ovoga spomenika, kao što su riba, stol, kalež i dr., jesu hrišćanski simboli, a imena kao što su Bogdan, Bakula i Dragiša su vlaška. On pledira za naziv nišan, a ne obelisk, jer spomenik po svojoj arhitekturi spada u turski period. Mazalić misli da ovaj spomenik i natpis nemaju nikakve veze sa srednjovjekovnom Bosnom niti sa Kotromanićima, nego da pripada posrbljenim vlasima koji su nakon 1463. g. bili turski vojnici u pograničnoj zoni prema Jajačkoj i Usorskoj banovini. Tako, Mazalić ovaj spomenik datira u kraj XV i početak XVI v.

Mi smo također pregledali spomenik i natpis. Zaista se natpis ne može rekonstruirati, jer je previše oštećen. Međutim, na njegovoj sjevernoj strani (prema sadašnjem položaju spomenika u bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu) uspjeli smo pročitati riječ DRAGIŠA. Prelistavajući literaturu, tragajući za Dragišom, ustanovili smo da je Hrvoje Vukčić-Hrvatinić imao jednog brata kojemu je bilo ime Dragiša, koji se kao knez spominje u nekoliko događaja u doba Hrvoja.¹⁴⁵ Iz jedne povelje kralja Dabiše iz 1392. g. vidi se da ovaj Hrvoju daruje selo Kakanj u Trstionici.¹⁴⁶ Nije nemoguće da je taj posjed kasnije ustupljen bratu mu Dragiši, koji je mogao tu živjeti i umrijeti. Nije, dakle, nemoguće da se baš ovaj knez Dragiša spominje u natpisu stuba iz Donje Zgošće. Ako se ova pretpostavka dokaže, biće to važan element za datiranje ovoga stećka, za koga inače pretpostavljamo da potječe iz XV v.

b — I poznati sljemenjak sa ove nekropole je prvobitno imao natpis. Godine 1891. Stratimirović je, proučavajući stećke iz Donje Zgošće, vidio sa-

mo dva zadnja slova — N' i pretpostavio je da je natpis mogao glasniti:

BAN' STJEPAN'¹⁴⁷

Takvu pretpostavku autor je izveo i po okolnosti da obližnju gradinu narod zove Stjepangrad, gdje je u svoje vrijeme moglo biti utvrđenje ovoga bana. On je i 4 ljudske figure predstavljene na jednoj strani stećka pripisao članovima uže porodice toga bana. Po mišljenju Stratimirovića, ovdje se radi o nadgrobnom spomeniku bana Stjepana Kotromanića, koji je umro 1353. g., a 4 figure se

¹⁴⁴ D. Mazalić, Kraći članci i rasprave, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1950, sv. IV—V, 231—241.

¹⁴⁵ Napretkova Povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 354—355 i 358.

¹⁴⁶ D. Surmin, Hrvatski spomenici..., 95—98; Napretkova Povijest Bosne..., 352—353.

¹⁴⁷ D. Stratimirović, isto tamo; Isti, Zgoščanski stećak, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1926, 45—46.

odnose na njega, ženu mu, kćerku (udatu za ugarskog kralja Ljudevita I) i sinovca mu i nasljednika Tvrtka.

Izgleda da je oko ovoga spomenika bilo sporenja između nekada zainteresovanih strana u vezi sa njegovom pripadnošću i datiranjem. O tome nema jasnih podataka, ali ima aluzija i sumnjičenja, čak i na adresu Truhelkine naučne objektivnosti. I sâm Stratimirović na jednom mjestu kaže da je navodno »bilo neke prepirke između pravoslavnih i katolika, pa da su natpisi poništeni«.

U odnosu na reljefne motive ovoga sljemenjaka bilo je također različitog datiranja. Truhelka je, npr., mislio da on nije mlađi od XIII¹⁴⁸ v., naprijed smo iznijeli mišljenje Stratimirovića o njegovom porijeklu iz druge polovine XIV v., a S. Radojčić misli da spomenik pripada XV v.¹⁴⁹

Mi mislimo da Truhelkino obrazloženje nema osnovu, a da spomenik prije spada XV negoli XIV v.

Napomena

U maju 1967. g. dobili smo obavještenje da je Alojz Batarilo, prvi susjed lokaliteta Crkvina u Donjoj Zgošći, nedavno našao fragment ploče na kojemu se od nekadašnjeg ćirilskog natpisa vide još samo dva preostala slova: PL. To upućuje na zaključak da je na ovoj nekropoli mogao biti još jedan stećak sa natpisom.

RIČICA

Ričica je selo koje je udaljeno oko 3 km zračne linije istočno od varošice Kakanj, ili isto toliko zapadno od Kraljeve Sutjeske. Još 1939. g. iskopao je iz zemlje ploču sa natpisom Ahmet Semić i uzidao je u svoju štalu, oštetivši je bušenjem oko njene sredine. Za ploču su saznali fratri iz Kraljeve Sutjeske i, nakon višegodišnjeg pregovaranja, uspjeli su da je otkupe i u proljeće 1967. g. prenesu u svoju samostansku zbirku.

Baš u to vrijeme smo ploču pregledali i evo o njoj podataka:

To je nadgrobna ploča od mekšeg kamena-muljike, oblika nepravilnog pravouglog paralelopipeda, dimenzija 59×50×11 cm, koja je na jednoj kraćoj strani naknadno oklesana tako da je sa te strane nepravilno polukružna. Oko sredine je ploču za svoje potrebe bivši vlasnik probušio, tako da su na tome mjestu slova nestala. Ploča je i sa jedne duže strane djelomično okrnjena (sl. br. 60).

Natpis je urezan u 11 redova. Evo njegove transliteracije:

¹⁴⁸ C. Truhelka, Studije o podrijetlu..., Zagreb 1941, 50–57.

¹⁴⁹ S. Radojčić, Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1961, sv. za januar, 1–14.

† БѢ ММЕ БОЖНЕ СЕ ЛЕЖИ РАДО
АДОБАНЪ ПРИБЕЛЛОВИЧЪ
НА СВОЮ ЗЕМЛЮ НА ПЛЕ
МЕНТО (НА) РАДОБАНЪ БѢХЪ
ЗБРАТОМЪ ... МЕНИ
ХЪШМЕ (РАДО) БОЖИ
НА СВОЮ ЗЕМЛЮ РАДОБАНЪ
НА СВОЮ ЗЕМЛЮ РАДОБАНЪ
РАДОБАНЪ МЕНЕ КРАЊЕ НЕ ЗАИМИ
ТАКО НЕКАКО ТИКО ЕМО
НА

Ovaj novopronađeni natpis je višestruko značajan. Najprije treba konstatovati da se ispred natpisa nalazi povelik krst. Prvo slovo je stilizovano kao ukras. To je prvi put da na stećcima vidimo inicijal, kako je ponekad praktikovano kod starih rukopisa i povelja. Po svemu se vidi da je majstor vješt u svome poslu. Slova su mu povelika, pravilna, lijepa i ujednačena. Koristi tanki poluglas, i to ne samo na kraju riječi koje se završavaju konsonantom nego i u samim riječima, kada se nadu dva konsonanta zajedno. Pozna je i koristi znak jat, kao i ligature. Po svom sadržaju i jezičkim terminima i oblicima natpis predstavlja pravu rijetkost. Šteta je velika što su mu neka slova oštećena, pa ga nije moguće danas u potpunosti rekonstruirati; ta mjesta smo označili tačkicama.

Po našem mišljenju natpis bi trebalo čitati ovako:

† V' IME BOŽJE SE LEŽI RADOVAN
PRIBILOVIĆ NA SVOJOJ ZEMLJI NA
PLEMENITO NA RJEČICI BJEH
Z BRATOM ... MENI S ... I UBI ME
R(ADM)IO BOŽI(N)IĆ() I SVOJOM
BRATIJOM A BRATA MI ISIKOŠE I
UČINIŠE VRHU MENE KR'V NE ZAIMITU
NEKA VJE TKO JE MOJ MILI

Iz natpisa doznajemo za feudalca Radovana Pribilovića iz Rječice, naselja koje se i danas tako zove, koji je za života sigurno bio ugledna ličnost. Mislimo da je ploča sa natpisom pripadala njegovom mauzoleju. U starim geografskim specijal-kartama jedan dio današnje Rječice (Ričice) zove se Pribeševina, koji je vjerovatno po njemu tako nazvan. I položaj njegovog imanja, baš tu u neposrednoj blizini kraljeve rezidencije u Sutjeskoj, te nekropole sa najljepše ukrašenim stećcima u Donjoj Zgošći, kod Kakanja, govori o njegovom ugledu koji je u svoje vrijeme uživao. Iz sadržaja natpisa vidimo da je ovaj feudalac bio žrtva krvne osvete bratstva Božinića, ali NEZAIMITE, tj. nezarađene, odnosno nezasluzene osvete. Naime, smisao riječi VRH' je isti što i NAD,¹⁵⁰ a stari glagol u infinitivu ZAIMITI imao je smisao glagola UZAJMITI, ZARADITI, ZADUŽITI ili ZASLU-

¹⁵⁰ Miklošić, Paleoslavico-graeco-latinum, Vindobonae 1862–1865, 78.

ŽITI.¹⁵¹ Na kraju se ovaj slučaj ovakve krvne osvete stavlja na znanje svakome prijatelju bližnjem i milom Radovana Pribilovića, jer riječ VJE upotrebljena je mjesto VJEST, kao treće lice singulara prezenta od glagola VJEDJETI, tj. znati, spoznati.¹⁵² Izraz VRHU MENE se doskora mogao čuti u narodu. Natpis nam saopštava i to da je Radovanov brat u tome sukobu isječen, što po našem mišljenju znači samo izranjavan, a da nije smrtno stradao.

Po obliku većine slova držimo da ovaj natpis potječe iz XV v.

Definitivno čitanje i analiza natpisa, obavljena je saradnjom P. Anđelića.¹⁵³

TIČIĆI

U selu Tičićima kod Kakanja nađen je zemljom zasut stećak u obliku sljemenjaka (175×56×74 cm), na čijoj se jednoj krovnoj plohi nalazi plitko urezan natpis, koji je 1926. g. pročitao i objavio M. Filipović.¹⁵⁴

Natpis izgleda ovako (sl. br. 53):

4СЕ ПНЧ4 БЛК4Н Н ПРБВЕВБНХ ... 4 СВОЕМЪ С ПЪЧН

Filipovićeve transkripcija glasi:

ASE PISA VLKAN I PRIBČEVIĆ
(N)A SVOEM' S(T)RJEČI

Ovaj spomenik i natpis smo našli na njegovom starom mjestu. Natpis je dobro pročitao.

Iz ovoga natpisa doznajemo za jednog novog dijaka. Naravno, šteta je što ne znamo ko je tu sahranjen. Zanimljivo je da se u ovome slučaju ističe pisar, a ne ličnost kojoj je spomenik podignut. Po toj okolnosti se može pretpostaviti da je Vukanov stric u svoje vrijeme bio popularna ličnost u ovome kraju, a vjerovatno i sâm Vukan.

Pisar upotrebljava relativno malena, nešto kosa i sasvim plitko urezana slova. On najprije urezuje tačkice na krajevima, a onda te tačkice spaja urezujući linije. To je tehnički postupak kakav smo ustanovili na još nekoliko mjesta u centralnoj Bosni. Slova su mu, inače, uobičajena. Ispred natpisa nema krstića, koji se često stavlja u ovakvim slučajevima. Slovo L stavlja položeno, što je vrlo rijedak slučaj. Slovo I između imena i prezimena je nerazumljivo; možda je to prvi slučaj tzv. sred-

¹⁵¹ Isti, n. d., 210.

¹⁵² Isti, n. d., 120–121.

¹⁵³ Neovisno od našeg nalaza, skoro istodobno je za natpis doznao i P. Anđelić, pa smo zajednički izvršili definitivno čitanje i analizu natpisa. Zahvaljujemo se P. Anđeliću na saglasnosti da na ovome mjestu objavimo ovaj natpis.

¹⁵⁴ Vidi napomenu br. 81.

njeg slova, tj. prvog slova očevog imena (Ivanov)? Kod slova C pisar stavlja dvije vodoravne crtice, što je neuobičajeno. Iza toga je vjerovatno riječ NA, kako to i Filipović misli, a zadnja riječ se odnosi na strica, što bi slovo jat trebalo čitati kao I; dakle, NA SVOEM' STRICI. Pisar koristi meki glas iza riječi koje se završavaju konsonantom.

Po obliku slova, zatim po obliku spomenika, kao i po drugim okolnostima, najvjerovatnije je da ovaj stećak sa natpisom potječe iz XV v.

PUHOVAC

Puhovac je selo koje je od Zenice udaljeno oko 12 km na istočnu stranu. Stećak sa natpisom potječe sa neke obližnje nekropole, koja je u međuvremenu uništena. Razbijen je i uzidan u zgradu mekteba koja se već srušila.

Ovaj natpis je objavio C. Truhelka 1894. g.,¹⁵⁵ a po njemu i Lj. Stojanović.¹⁵⁶ Po Truhelkinom mišljenju natpis je urezan na stečku koji je već po drugi puta korišten kao nadgrobni spomenik zbog toga što mu je postolje gore umjesto dolje okre-

nuto (to je sanduk sa postoljem). On ga je tada našao prevaljenog i okrnjenog.

Evo Truhelkine transliteracije:

4СЕ ЛЕЖИ ДОБРИ ГДН ГОСТЬ МНШЛЕНЪ КОМЪ ШМЕ
ПР ПРЕАНО ПО ХРЕАШ ДОБРАМЪ СВОЕ БЕЛНИКО ГОСТОЛЪСТВО
(ГОСПОДАН НЕ ДОБР КРАД4 ПРНАЕШЪ ПРНАБЪ Г4А Н4ШЕГ4
НЧХ4Х4 ЕАНО Г4 СНО.МЕНН Н Н4СЪ СВОХНЪ РАДОБ ПНЧ4 Г М

Njegova transkripcija glasi:

ASE LEŽI DOBRI GDN GOST MIŠLJEN
KOMU BIŠE PR(IRE)DIO PO UREDBI
AVRAM SVOJE VELIKO GOSTOLJUBSTVO
(GOSPODI)NE DOBR(I) KADA PRIDEŠ
PRID GDA NAŠEGA ISU(SA) JEDNO(GA
SPO)MENI I NAS SVOJIH RABOV PISA G M

Mi smo pronašli veći dio navedenog stećka u temeljima srušene zgrade seoskog mekteba na kojemu nije bilo natpisa. U blizini, također u temelju te zgrade, našli smo mali dio stećka na kojemu se vidi ovaj dio natpisa (sl. br. 61):

КОМЪ ШМЕ ПР
ГОСТОЛЪСТВО
ЕГ НЧХ

Veći dio stećka ima ove dimenzije: 130×85×90 cm (okrnjen). Manji dio ima ovakve dimen-

¹⁵⁵ C. Truhelka, Starobosanski pisмени spomenici, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1894, 779; Isti, Slavische Inschriften in Bosnien, Wissenschaftliche Mitteilungen IV, 349.

¹⁵⁶ Lj. Stojanović, n. d., br. 4782

zije: dužina oko 65, širina oko 30, a visina oko 60 cm. Vjerovatno je stećak prvobitno bio na humčići Kamen, koja se nalazi oko 100 m sjeveroistočno odavde.

Koliko se to po dosta slaboj Truhelkinoj fotografiji vidi, izgleda da je natpis dobro pročitao.

Slova natpisa su uglasta. Slovo O je elipsasto, više duguljasto, U je vrlo dugačko i gornji desni krak mu se povija, kao i slovo H, a T je latinsko. Dosljedno je korišten tanki poluglas na kraju riječi koje se završavaju konsonantom. Truhelka nije vidio tanki poluglas iza riječi RABOV'. Nema ligatura, a skraćenicu pisar koristi samo kod riječi GOSPODIN I ISUSA HRISTA. Po obliku slova, ovakvog natpisa nemamo na drugim stećcima Bosne i Hercegovine. Neke sličnosti jedino postoje između ovoga i natpisa iz Pojske (sada u Zavičajnom muzeju u Travniku), i to sa onim prvim (na spomeniku iz Pojske imaju dva natpisa).

Po tome što se u natpisu kaže GOSPODIN GOST značilo bi da se natpis odnosi na ličnost visokog ranga iz hijerarhije srednjovjekovne bosanske crkve. Ali, okolnost da se spominje Avramovo gostoprimstvo iz Starog zavjeta, koji su bogumili odbacili, unosi dilemu. Truhelka je to objasnio kao da se misli na Avrama kao nekog prijatelja Mišljenova.

Starac Mišljen je bio na čelu delegacije koja je u ime kralja Ostoje i djeda bosanske crkve 1404. g. išla u Dubrovnik da bi povratila vojvodu Pavla Klešića na njegova imanja u Bosni. Mišljen je tada nosio pismo djeda koje je napisano u Janjčima kod Zenice. Vrlo je vjerovatno da se u ovome slučaju radi o Mišljenju koji je kasnije bio gost u Puhovcu.¹⁵⁷

Po okolnosti da se grob odnosi na bivšeg starca Mišljenja, kao i po osobinama slova natpisa, najvjerovatnije je da natpis potječe iz prve polovine XV v.

POJSKA

Pojška je selo na granici travničke i zeničke opštine, danas je u sastavu opštine Zenica. Kramjem prošlog vijeka tu je nađena kamena ploča sa natpisom, koja je kasnije prenesena u Travnik.

Natpis je prvi pročitao i objavio Č. Truhelka,¹⁵⁸ a po njemu Lj. Stojanović.¹⁵⁹ Transliteraciju natpisa Truhelka je saopštio ovako:

4CE PHC4BX4CWHN CBOM6 FN' KCH BHWEBOOM4 C66LXAHX 74TO MOAX B4CB FO
CPOAO NE N4CT874HTE N4NB EPE AETE B6 BHTH K4CO ON6 4 NB NE MORE K4CO B
B6 HME WT44 H CHN4 (4)7 SOG 44NB N4 AP4GHANOBH KCMEN POST4BHX6
H 44 BHCTE 44 AETE XMPHTH H BCH BH 4OMX POGHNXTH NP4BH 4NXTCHCA
CE PHC4 GOW6 4B4 VETH

¹⁵⁷ Vidi napomenu br. 41.

¹⁵⁸ Č. Truhelka, Starobosanski pismeni spomenici, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajeva 1894, 780—781.

¹⁵⁹ Lj. Stojanović, n. d., br. 4784.

Čitao ga je ovako:

V' IME OTCA I SINA. AZ BOGDAN' NA
DRAGICA NOVI KAMEN POSTAVIH'.
ASE PISA VUKAŠIN SVOM' GDNI, KOJI
ME BIŠE VEOMA S'BLUDIO. ZATO MOLU
VAS GOSPODO NE NASTUPAJTE NA N'
JERE ČETE VI BITI KAKO ON' A ON' NE
MORE KAKO VI. I DA VISTE, DA ČETE
UMRITI I VSI VI DOMU POGINUTI PRAVI
A PUSTI SLAVA ČETI ...SE PISA GOŠT SE...

Kako se iz prednjeg vidi, natpis je urezan u 4 dugačka i jednim kraćim redom. Osim toga, kraći dodaci su još iznad prvoga i iza zadnjega reda. Po Truhelki, natpis počinje trećim, a nastavlja prvim i drugim redom. Četvrti red mu je nejasan i misli da je pisan naknadno. On se, inače, nije upuštao ni u kakvu analizu natpisa.

Četiri decenija kasnije natpis je revidirao i objavio J. Kraljinić.¹⁶⁰ On saopštava da se ploča sastoji od dva komada, jedan od 80, a drugi od 77 cm dužine. Širina im je od 30 do 36 cm, a debljina oko 9 cm. Kraljinić čita natpis bez premještanja redova. Kaže da je prva dva reda (bez početka) pisao neki Vukašin svome gospodinu koji ga je S'BLUDIU (štiti), a poslije se našao neki Bogdan koji je obnovio spomenik. Dio koji govori SE PISA je djelo prvog pisara, misli Kraljinić. On čita natpis ovako:

ASE PISA VUKAŠIN SVOM' GNI, KOJI ME
BIŠE VEOMA S'BLUDIU ZATO MOLU VAS
GOSPODO NE NASTUPAJTE NA N' JERE
ČETE VI BITI KAKON ON' A (O)N' NE
MORE KAKO VI(I)
V IME OCA I SINA. 'Z' BOGDAN' NA
DRAGAJA NOVI KAMENI POSTAVIH' I DA
VISTE DA ČETE UMRITI I VSI DOMU
POGINUTI PRAVI APUSTL' I SLAVA
D(Č)ET(I) I SA(BORU). SE PISA GOŠT.

Što se tiče malog dijela natpisa iznad sredine prvoga reda, koji Truhelka uopšte ne donosi u svojoj transkripciji, Kraljinić ga čita kao NASRAJANIŠ, što mu izgleda u smislu *unesrećen*, i potpuno slobodno dodaje ispred toga 3 riječi i stvara skoro čitav novi red, kojim bi, navodno, trebalo da počinje natpis:

(SE LEŽI DRAGAJ ...) NASRAJANIŠ ...

Po Kraljiniću, riječi ČETI I SABORU odnosno se na 144.000 izabranika i zbor od 24 starca pred prijestoljem božjim u Otčrku sv. Ivana (iz sv. Pisma). On misli da se ovdje radi o uglednim ljudima i dvojici visokih vjerskih funkcionera — gosta.

Spomenik smo našli u Travniku, u lapidariju Zavičajnog muzeja. Natpis je urezan na dva komada ploče koji su djelomično oštećeni. Osim toga, danas sasvim nedostaje dio na kojemu je onaj datak u kome se spominje GOST, koji je i ranije bio samo zalijepljen pri dnu prve polovine ploče (sl. br. 62 i 63).

Odmah se vidi da su natpis pisala dvojica pisara, i to u različito vrijeme. Natpis treba čitati bez premještanja redova, kako je to i Kraljinić naveo. Dakle, najprije prva dva reda kao jedan, a onda druga dva reda kao drugi natpis. Kraljinić je mnogo pravilnije čitao natpis. Napravio je nekoliko manje važnih grešaka. Nije uočio riječ VI oko sredine zadnjeg reda, čitao je APUSTL' iako nema slova L, osim ako u to ne računa neko slovo koje je iznad toga reda urezano, treću riječ od kraja čitao je D(Č)ET(I), iako se u natpisu vidi samo ČETI, zatim je našao posebno I, koje ne postoji, osim ako tu ne uzima zadnje slovo prethodne riječi, te krajnju riječ je čitao kao SA(BO-RU), iako je u njoj jasno samo prvo slovo S i do njega još samo postoji jedno slovo koje bi moglo biti ili L ili A.

Prvi pisar u prvom redu natpisa ima ligaturu između N i I u riječi GNI. Izgleda da je pisar uočio svoju grešku pišući tu riječ na neuobičajeno skraćeni način, pa je iznad nje urezao jedno malo D. Koristi tanki poluglas u riječima koje se završavaju konsonantom. Slovo Č, umjesto C, mu je neuobičajeno. Iza slova V u riječi VI nije jasno da li je tanki poluglas ili jat, što u svakom slučaju treba čitati kao I. U riječi ON nedostaje mu slovo O.

Drugi pisar ima uglastija slova, čije crte urezuje nakon postavljenih tačaka na njihovim krajevima, koje mu služe za orijentaciju. Nehotimično je izostavio slovo A u riječi AZ'. Riječ VSI u narodu. Kraj natpisa mu je nerazumljiv, i veliko je pitanje da li se može prihvatiti Kraljinićevo čitanje koje asocira na dostojanstvenike bosanske crkve, samo po sebi, inače, vrlo duhovito i smjelo.

U drugom natpisu se kaže da je neki Bogdan postavio spomenik na Dragaju (Truhelkino čitanje ne možemo uzeti u obzir jer je pogrešno). Dragaj je neuobičajeno ime, zbog čega s razlogom pomišljamo da li pisar pod tim nije mislio nešto drugo da kaže. Sjećamo se nadgrobnika iz Zgunje, u istočnoj Bosni, gdje se u natpisu kaže da tu leži krstajnin Ostoja na Zguno, koji je bio iz obližnjeg sela Zgunje.¹⁶¹ I natpis iz Ričice, koji donosimo u ovoj knjizi, također kaže NA RJEČICI. Dakle, umjesto prijedloga iz korišten je prijedlog na. U

¹⁶¹ S. Bešlić, Novopronađeni natpisi na stećcima. Naše starine IX (Sarajevo 1964), 138—139.

našem natpisu iz Pojske se kaže NA DRAGAJA, pa nam se čini da bi to moglo da se odnosi na naselje ili kraj, a ne na pokopanu ličnost; dakle, u značenju IZ DRAGAJA.

Po duktusu slova i jednog i drugog natpisa moglo bi se sa najviše razloga govoriti o porijeklu natpisa s kraja XIV v., s tim da između njih postoji izvjesna, ali ne velika vremenska razlika.

GRAHOVČIĆI

U Grahovčićima, selu koje se nalazi oko 11 km istočno od Travnika, na nekropoli koja se sastoji od stećaka i krstača, postoji i jedna stara krstača sa natpisom, koja je u priloženom planu obilježena brojem 7 (sl. br. 89).

Natpis je urezan u 13 redova na polovini južne čelone strane. Odavno je poznat u naučnoj literaturi. Publikovao ga je Č. Truhelka,¹⁶² a po njemu Lj. Stojanović.¹⁶³ Obojica su ga svrstali u Brajkoviće, umjesto u Grahovčiče.

Truhelka je ovako pročitao taj natpis:

SIE LEŽI MIHOVIO GRAHOVČIĆ PRAVE
VIRE RIMSKE KOJI POČENO HOČASE
I BOGU SE MOLAJE I DOBRO KNJIGU
ZNAŠE. (DAJ) MU BOŽE DUŠI DA BUDE
(SPAS)EN.

Kada ga je Truhelka vidio, natpis je bio djelomično oštećen. Otuda gore naznačeni dijelovi u zagradama.

Nadgrobnik sa natpisom je i danas na svom starom mjestu, samo je nešto više oštećen, baš s one strane gdje su i ranija oštećenja bila. Evo kako njegovo stanje danas izgleda:

CH E ΛEЖH MHX(OB)HO:ГP4XOBHΛB:
ΠP4BE:B(H)PE PHMCKICE:KOH ΠOYTEHO:
(X)O44WE H (CO)ΓX CE MO(Λ)WE H ΔOCPO
(C)NHΓX 7N(4WE 44H):MΔ BO(KE AX)ΛH:
A(4) SXAE (CΠ4CE)NB

(Dijelovi u zagradama danas nedostaju).

Radi se o iskusnom pisaru. Njegova slova su pažljivo klesana i dosta su lijepa i ujednačena. Znamo se razlikuju od slova pisara koji su radili na obližnjoj nekropoli u Brajkovićima. Mnoga slova su mu uglasta, naročito V, B i R, T mu je kao latinsko samo sa prilično ojačanim krajnjim uspravnim crticama, tako da se približuje onome sa 3 uspravne crte, slovo D ima relativno dugačke krajnje uspravne donje završetke, Ž se sastoji od dva rastavljena luka koja su prekrivena jednom vodoravnom crtom, itd. I ovaj pisar se služi dvotačkama za rastavljanje riječi Služi se tankim poluglasom na kraju riječi koje se završavaju konsonantom. Natpis je u ikavštini, kako se ranije, a

¹⁶² Č. Truhelka, Slavische Inschriften..., Wissenschaftliche Mitteilungen IV, 352—353.

¹⁶³ Lj. Stojanović, n. d. br. 4785.

ponešto i danas, govori u ovome kraju. Karakteristična je upotreba imperfekta nekih glagola u trećem licu singulara.

Po Mazalićevom tumačenju ovakav oblik nadgrobno spomenika — »hrišćanskog nišana« potjecao bi iz polovine XVI v.¹⁶⁴ Stojanović je napomenuo da bi on mogao biti iz XVII v.,¹⁶⁵ a po P. Korošec je on još mlađi.¹⁶⁶ Međutim, mi mislimo da ima najviše razloga za pretpostavku o njegovom porijeklu iz XV v.

Zabilježeno je da u Grahovčićima postoji još jedan natpis koji glasi:

Stoipedeset godina živih, triput na Jurjevdan Bilu na ledu pridoh, triput na Jurjevdan novog kruha jidoh, ne vidih šeher Zenice, ni kasabe Travnika.¹⁶⁷

Ovakav natpis danas ne postoji.

BRAJKOVIĆI

U blizini sela Brajkovići, nedaleko Grahovčića, nalazi se katoličko groblje zvano Bogduša, gdje se uz savremene spomenike nalazi i nekoliko stećaka, te nekoliko krstača najstarijih oblika. Sa ove nekropole su od ranije poznata 4 natpisa, i to 3 na krstačama a 1 na ploči. Danas smo našli samo tri od njih.

a — Prvi natpis se nalazi na široj strani glave krstače. Objavio ga je Č. Truhelka još krajem prošlog vijeka,¹⁶⁸ a po njemu i Lj. Stojanović.¹⁶⁹

Truhelkina transliteracija natpisa glasi:

CE AEXH ЖРІКО

Transkripcija je sljedeća:

SE LEŽI ŽARKO

Prema Truhelkinom crtežu slova natpisa su malena, plitko urezana i slične kurzivnim.

Spomenik i natpis mi nismo mogli pronaći u Brajkovićima.

b — Na jednoj drugoj krstači, također na široj strani glave, urezan je ovakav natpis:

Njegova transkripcija glasi:

CE AEXH ПДВГО ПЛАВНВНХА
4ПНШЕ МНЛНВОН

SE LEŽI: PAVAO: PLAVIČIĆ
A PIŠE: MILIVOJ.

¹⁶⁴ D. Mazalić, Hrišćanski nišani..., Naše starine IV (Sarajevo 1957), 109.

¹⁶⁵ Lj. Stojanović, isto tamo.

¹⁶⁶ P. Korošec, n. d., 405.

¹⁶⁷ J. Petrović, S arheologom kroz Travnik, Zagreb 1931 (poseban otisak iz knjige VI Narodne starine), 8.

¹⁶⁸ Č. Truhelka, n. d., 353.

¹⁶⁹ Lj. Stojanović, n. d., br. 4787.

Natpis je objavio Č. Truhelka,¹⁷⁰ a nešto kasnije Lj. Stojanović. Prema¹⁷¹ Truhelkinom crtežu, slova ovoga natpisa su nešto drugačija. Korišten je tanki poluglas na kraju prezimena. Rijeci su odvajane dvotačkama, što je bilo uobičajeno u ovome dijelu Bosne. Pogrešno je stavljena dvotačka jedino unutar riječi prezimena (sl. br. 81).

Spomenik je u našem planu obilježen brojem 6. Objavio ga je D. Mazalić.¹⁷²

c — Treću krstaču Bogduše označili smo u našem planu brojem 1. Njen natpis je objavio našem planu brojem 1. Njen natpis je objavio M. Nedić još 1857. god.¹⁷³, a po tome i Lj. Stojanović.¹⁷⁴ Evo kako je taj natpis tada viđen:

CE AEXH TOMA БЪЕЛОВНА

Njegova transkripcija glasi:

SE LEŽI TOMA BJELOVIĆ

Na krstači koju smo obilježili brojem 1, a na kojoj mislimo da se nalazi navedeni natpis, slova su danas znatno oštećena, pa nije moguće natpis rekonstruirati. Osim toga, ovdje vidimo još neka slova, pa i čitavu riječ PLAVIČIĆ. Slova natpisa su plitko urezana, nešto su kosa i slična kurzivnim. Na kraju prezimena nema uobičajenog tankog poluglasa. Zanimljiva je, međutim, upotreba toga znaka u istoj riječi iza slova B. Mislimo da se u ovom neobičnom slučaju tanki poluglas može uzeti umjesto slova I ili J, pa smo tu riječ i čitali kao BJELOVIĆ (sl. br. 76).

d — Četvrti natpis bi trebalo da se nalazi na kraćoj strani jedne ploče. I njega je Č. Truhelka objavio krajem prošlog vijeka.¹⁷⁵ Po njemu ga je objavio i Lj. Stojanović.¹⁷⁶

U Truhelkinjoj transliteraciji taj natpis glasi:

CE AEXH AXCБ CHNB ПДВЛГ ПЛАВНВНХА
4CE ПНШЕ БРАТБ НЕГОВБ РДАННБ
БРАТЕ ДОБАР ТИ (СА)Н ДУШ ТВОЈЕ НА
Λ...

Prema tome, transkribovan natpis po Truhelki glasi ovako:

SE LEŽI LUKA, SIN' PAVLA PLAVIČIĆA.
ASE PIŠE BRAT' NEGOV' RADIN'.
BRATE DOBAR TI (SA)N' DUŠI TVOJE NA
L(ITO...)

¹⁷⁰ Č. Truhelka, isto tamo.

¹⁷¹ Lj. Stojanović, n. d., br. 4786.

¹⁷² D. Mazalić, n. d., 108—109, sl. 22.

¹⁷³ M. Nedić, Starine bosanske, Arkiv za pov. jugosl. IV, 151.

¹⁷⁴ Lj. Stojanović, n. d., br. 4789.

¹⁷⁵ Č. Truhelka, Starobosanski pismeni spomenici, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1894, 782; Isti, Slavische Inschriften..., Wissenschaftliche Mitteilungen IV, 353.

¹⁷⁶ Lj. Stojanović, n. d., br. 4788.

Samo, Truhelka nije sasvim dosljedan u čitanju ovoga natpisa. Naime, on završetak natpisa na jednom mjestu navodi kao A(MEN').¹⁷⁷

Mi smo našli taj natpis, ali ne na ploči, nego na krstači, i to na njenom donjem dijelu južne bočne strane. Na našem planu smo taj spomenik obilježili brojem 2. Truhelka je dobro pročitao natpis. Slova su plitko urezana i slična su kurzivnim. Pisar je osrednje vješt. On dosta pravilno i dosljedno koristi meki glas. Jedino je, čini nam se, trebalo da predzadnju riječ napiše pravilnije, ili da njoj prethodnu završi sa E umjesto sa I. Pogriješio je stavljajući tanki poluglas umjesto slova A na kraju imena LUKA (sl. br. 77).

Natpisi Brajkovića nam saopštavaju imena pokopanih uglednih mještana, od kojih dvojice odnosno trojice Plavičića. Osim toga, doznajemo i za dvojicu novih pisara — Milivoja i Radina, od kojih je ovaj drugi također iz porodice Plavičića. Svi natpisi imaju slične osobine. Po obliku i veličini slova, kao i načinu urezivanja oni su skoro sasvim jednaki. Svi su slični kurzivnim. Prvi natpis je sasvim kratak i saopštava samo da tu leži ŽARKO. Zbog toga što se tu još ne pojavljuje prezime, mislimo da je on relativno najstariji. U drugome se već javlja prezime pokopanoga, ali pisar još zadržava samo ime. Zbog toga je on vremenski sasvim blizak prvome. Treći i četvrti svakako su nešto mlađi od njih, jer nam saopštavaju i imena i prezimena. Ovaj četvrti je sigurno najmlađi zbog toga što se odnosi na sina Pavla Plavičića kojemu je posvećen drugi natpis, kao i zbog toga što su u natpisu korištena neka slova koja su relativno

čavala njihove natpise, koji su vrlo važan element. Mazalić ih je dobro datirao, samo što ne mora godina 1463. biti čvrsta gornja granica, zbog toga što se utjecaj islamskih nišana mogao i prije toga osjetiti, s obzirom na okolnost da su Turci davno prije te godine bili u nekim krajevima Bosne.

Mišljenja smo da krstače sa natpisima iz Brajkovića sve postjeću iz XV v.

GUČA GORA

Guča Gora je selo koje je oko 6 km na sjevero-istok udaljeno od Travnika. U samome naselju, a u neposrednoj blizini franjevačkog samostana, na humčići i lokalitetu Klisa, nalazila se velika krstača (visine 120 a širine kod glave 87 cm) sa pripadajućom joj pločom. Najveći dio krstače se odnosi na glavu koja ima više lučnih izbočenja, što je rijedak slučaj. Na jednoj široj strani glave je veliki plastičan krst, a desno i lijevo od njega, ispod vodoravnih krakova, plitko je urezan djelomično oštećen natpis.

Natpis je pročitao Knežević.¹⁸⁰ Publicirao ga je i Truhelka¹⁸¹ 1891. g., a po njemu i Lj. Stojanović.¹⁸²

Truhelka ga je čitao ovako:

ASE LEŽI PETAR KUŠETIĆ I OVOGA
BRAT MATIJA,
STARINOM L..... NA SVOJI BAŠTINI.

Ono L misli da znači Lašvanin.

Krstača se sada nalazi u Zavičajnom muzeju u Travniku, a pripadajuća joj ploča je in situ, ali je razbijena. Krstača kao i natpis su djelomično oštećeni. Od natpisa smo mogli vidjeti ovo:

4CE AEXH ПЕТАРБ КШУЕТІА (Н) ОВОГА БР... ТНІ-4
N4 CBO S4... N.

mlađa od istih slova drugih natpisa, kao npr. slovo T.

Doko Mazalić se dosta bavio studijem krstača u okolini Travnika. On ih naziva »hrišćanskim nišanima«, smatra da su nastale iza 1463. g., po ugledanju na islamske nišane i da pripadaju hrišćanima i zaostalim patarenima.¹⁷⁸ O ovoj vrsti spomenika pisala je i Paula Korošec.¹⁷⁹ Ona smatra da su ove krstače mnogo mlađe od stećaka u obliku sljemnjaka i sanduka, a pogotovo ploča i da ne predstavljaju ni prelazne oblike od stećaka ka docnijim i savremenim spomenicima u obliku krstača. Njeno mišljenje se razlikuje od Mazalićevog zbog toga što ona smatra da ovi spomenici potječu čak iz XVIII i XIX v. Mi mislimo da P. Korošec pri datiranju ovih spomenika nije prou-

¹⁷⁷ Uporedi: Č. Truhelka, Starobosanski pismeni spomenici, Glasnik Zemaljskog muzeja 1894, 782 i Isti, Slavische Inschriften..., Wissenschaftliche Mitteilungen IV, 353.

¹⁷⁸ D. Mazalić, n. d., 97.

¹⁷⁹ P. Korošec, n. d. 375—407.

Vjerovatno je ovaj natpis ranije bio manje oštećen, pa je Truhelka mogao tada da ga pročita onako kako je to naprijed navedeno (sl. br. 73).

Slova su visoka ali uska i plitko su urezana. Pisana su ne baš vještom rukom. Pisar koristi tanki poluglas i ligaturu JA.

Po obliku slova, kao i po obliku samoga spomenika, najvjerovatnije je da spomenik sa natpisom potječe iz XV v.

MALI MOŠUNJ

Natpis iz Malom Mošunja (oko 10 km jugoistočno od Travnika) urezan je na pločici od muljike (28 × 20 do 29 × 10 cm) koja je nađena 1887 g. i tada je prenesena u Travnik.

Natpis je najprije objavio Č. Truhelka,¹⁸³ a mnogo kasnije saopštio ga je kao revidiranog i

¹⁸⁰ Bosanski prijatelj IV, 109.

¹⁸¹ Č. Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja 1891, knj. I, 94—95.

¹⁸² Lj. Stojanović, n. d., br. 4790.

¹⁸³ Č. Truhelka, Bosančica, Glasnik Zemaljskog muzeja 1889, sv. 4, 80.

J. Kraljinić.¹⁸⁴ Njihova transkripcija je skoro identična:

VA (I)ME B(OG)A DOBROGA SE ZIDA
M(I)HAL' SVOMU G(GOSPO)D(I)NU KNEZU
VUKU

Kraljinić misli da se to odnosi na najstarijeg sina tepčije Batala, koji je mogao od oca baštiniti donju Lašvu i mogao imati mauzolej u Malom Mošunju sličan onome očevom u Turbetu.

Spomenik smo našli u lapidariju Zavičajnom muzeju u Travniku. To je mala ploča, koja je kao i kod Batala bila uglavljena u zid iznad grobnice, pa se i po tome čini da bi to moglo imati veze sa Batalom.

Evo transliteracije natpisa prema našem fotusu:

† BAME B4 AOSPOG4 CE 3HA4 M(I)X4LB
CBOIMX: FANX ICNE3X BIXIX

Natpis je dobro pročitao. Ispred natpisa je mali krst. Slova su povelika i dosta čitljiva, ponešto uglasta i pomalo slična kurzivnim. Slovo U je vrlo dugačko i prilično zavrnuto u gornjem dijelu. Majstor koristi tanki poluglas na kraju riječi. Služi se skraćenicama i iznad njih stavlja vodoravne crtice (BA, GDNU). Riječi su mu odvojene dvotačkama, a na kraju natpisa ima jednu tačku. Kod imena majstora grobnice vidi se dio slova I iza M. Jedino mu nedostaje jedno I u prvoj riječi i jedno I u imenu majstora grobnice, ukoliko to I nije dobio ligaturama na tim mjestima, koje se danas ne zapažaju, a što je moguće (sl. br. 75).

Po duktusu slova, kao i po mogućnosti da se odnosi na kneza Vuka Tepčića, sa dosta razloga se može pretpostaviti da natpis potječe iz prve polovine XV v.

TURBE

Turbe je oveće naselje koje se nalazi desetak km sjeverno od Travnika. Na njegovom području evidentirana su dva natpisa na nadgrobnim spomenicima, jedan na stečku kod Paklarskog potoka, a drugi na mauzoleju tepčije Batala, nedaleko utvrđenog grada Toričana.

a — Prvi natpis je nađen krajem prošlog vijeka pokraj ceste uz Paklarski potok u Gornjem Turbetu. Objavio ga je C. Truhelka 1894. g.,¹⁸⁵ ali je o njemu nešto rekao još 5 godina prije toga. Po Truhelki ga je objavio Lj. Stojanović.¹⁸⁶ Tada je spomenik bio u obliku prelomljene ploče (133 × 30 × 60 cm), koja je bila dio velikog stečka. Spomenik je okrnjen gdje je bilo napisano ime pokojnikovo. Navodi se da je prenesen u Travnik.

Truhelkina transliteracija natpisa glasi:

H XTOМЪ СТЕАЕ Ж X ПОВТЕНОН СМІРНО ЕРЕ 3N4XB A4E XM
4 T4H ГРЕБЪ ХВННХЪ 3DIXOX 34 CBOГ4 ЖНДОТ4 БХАХАЕ С
4 ПОСАИ 37XBVENI ГРЕБ4N4VETBPTO ЛІТО ТОН ПІС4ХЪ NC4 MN
4 ПРНА4ЛН СЕ БО МХ ѠБ4N4 МБХІСН МБ ЖУ

¹⁸⁴ J. Kraljinić, n. d., 227—230.

¹⁸⁵ C. Truhelka, n. d., 73; Isti, Glasnik Zemalj. muzeja 1894, 779—780; Isti, Wissenschaftliche Mitteilungen IV, 351—352.

Njegova transkripcija je sljedeća:

I U TOM STEČE, ŽIVIH POČTENO I SMIRNO, JERE ZNAH, DA JE UMRITI; A TAJ GREB UČINI I UZVUKOH GA SVOGA ŽIVOTA BUDUĆE SINOM; I POSLI UZVUČENIA GREBA NA ČETVRTO LITO TOJ PISAH NA KAMEN; A PRIDALI SE BOGU MOMU OBA NA MJEHKI M ŽICA

Truhelka je istakao da neka slova natpisa podsjećaju na gotička i uočio je starinski oblik participa na »če« u riječima STEČE (od stajati) i BUDUĆE umjesto BUDUĆI.

Natpisom se bavio i J. Kraljinić, pa je 1943. god. dao novo čitanje. Njegova transkripcija glasi:¹⁸⁷

I U TOM STEČE, ŽIVIH POČTENO I SLAVNO, JERE ZNAH DA JE U(MRITI I BOGU STROGO RAČUN DATI). A TAJ GREB UČINI I UZVUKOH ZA SVOGA ŽIVOTA, BUDUĆE U(SAMLJEN SA GOSPODOM SVOJOM). I POSLI UZVUČENIA GREBA NA ČETVRTO LITO TOJ PISAH, NA (KAMEN NARNO IZKLES)AN, A PRIDALI SE BOGU SVOMU OBA NA LITIH KIJEI ŽIV(OT DOKONČASMO).

Spomenik smo našli u lapidariju Zavičajnog muzeja u Travniku. Sastoji se od dva komada. Natpis je oštećen, ali ne mnogo više nego što je bio kada ga je čitao Kraljinić (vidi sl. br. 74).

Kraljinić je čitao mnogo pažljivije nego Truhelka. On je slobodno rekonstruirao riječi na mjestima gdje je natpis oštećen. Zaista, u prvom redu ne stoji riječ SMIRNO nego SLAVNO. Nadalje, riječ JERE ima E na kraju, što kod Kraljinića nedostaje. Ligature natpisa su dobro uočene, ali u riječi UČINIHI postoji i ligatura između Č i I, što nijedan od njih nisu uočili. To je, inače, sasvim neubičajena ligatura. Među zadnjim riječima je i LI(TI)H koju je Truhelka sasvim pogrešno vidio. Slova ovoga natpisa su na velikoj umjetničkoj visini, a mnogo podsjećaju na gotička. Po oblicima i stilizaciji nema im analogije sa poznatim natpisima stečaka. Natpis obiluje ligaturama, i to sasvim neubičajenim, kao što je npr. između O i I, između Č i I, ili R i I. Interesantna je upotreba slova U. Nekada je ono uobičajeni znak sa gore računastim crtama, kao npr. u riječima UMRITI ili UČINIHI, a nekada je ono sastavljeno od dva znaka, i to od znaka za slovo O i od jedne uspravne, odnosno neznatno nakošene crte, kao što je npr. pri kraju

drugog reda u riječi BUDUĆE, ili u prvoj polovici trećeg reda u riječi UZVUČENIA. Pisar upotrebljava tačku za odvajanje riječi.

Više slova ovoga natpisa je znatno oštećeno, tako da danas nije moguće potpuno sigurno ga rekonstruirati. Mislimo da se Kraljinićevo čitanje može usvojiti, naravno uz izvjesnu rezervu njegove rekonstrukcije dijelova koji su navedeni u zagradama.

Velika je šteta što nam natpis ne daje ime pokopanog feudalca. Ako bismo ipak osnovni oblik slova upoređivali sa poznatom Truhelkinom tablicom, kao i sa slovima koja se inače javljaju na stećcima, moglo bi se pretpostaviti da natpis potječe s kraja XIV ili najkasnije s početka XV v.¹⁸⁸

b — Drugi natpis se nalazi na pločici dužine 24 i širine 17 cm, koja je bila ugrađena u zid rake mauzoleja podignutog na ogranku kose koja se pruža prema selu Varošluku i uzvišenju na kome se nalaze ostaci srednjovjekovnog grada Toričana, ili Varoškog grada, kako ga neki još zovu. Lokalitet se zove Crkvina, a pripada Gornjem Turbetu. Mauzolej je ispitan 1915. g.¹⁸⁹ To je četvrtasta zgrada od 5,80 × 5,80 m debljeg zida, sa trijemom i bačvastim svodom. U ozidanoj grobnoj komori bio je kameni sanduk sa lijesom, a iznad toga je na površini zemlje stajao stečak u obliku sljemnjaka. Raka je već bila opljačkana. Kost i pločica sa natpisom su preneseni u Zemaljski muzej u Sarajevu, gdje se i danas nalaze. Oko mauzoleja je bila nekropola sa stećcima. Danas tamo postoji samo oštećena grobnica i nad njom stečak, dok je sve ostalo razneseno. Osim toga, od stare nekropole stečaka tu su do danas ostala samo dva primjerka.

Natpis je djelomično oštećen. On izgleda ovako (sl. br. 64):

37M
MOXKBT
VH5E4T
BOC4NBIC
4PHC4P4AO
MHAB AH5
ICB

Truhelka ga je pravilno pročitao ovako:

(+ ASE LEŽI) UZM(OŽNI) MUŽ' T(EP)ČIJA
BATAL(O) BOSAN'SK(I) A PISA RADOMIL'
DIJAK'.

Natpis odaje vrlo vještog i iskusnog pisara. Slova su mu vrlo lijepa, velika i ujednačena, prava lapidarna. Koristi tanki poluglas ne samo na kraju nego i u sredini riječi gdje je to potrebno. Slovo OU je veoma rijetko u ovoj vrsti natpisa, R ima dugačku i kosu prvu crtu, T mu je latinsko, a L ima

¹⁸⁸ C. Truhelka, Bosančica, Glasnik Zemalj. muzeja 1889, knj. IV, 10.

¹⁸⁹ C. Truhelka, Grobnica tepčije Batala, Glasnik Zemalj. muzeja 1915, 365—374.

vodoravnu crtu odozgor. Među poznatim natpisima sa stečaka teško je naći sličan ovome.

Iz prednjeg natpisa sigurno doznajemo da je u Gornjem Turbetu bio sahranjen tepčija Batalo. Tepčija je važna funkcija na srednjovjekovnom bosanskom dvoru. Ona se odnosila na vaspitanje mladih dvorjanika i imala je rang veći od vojvode, odmah iza kaznaca. Tako se spominje tepčija velikog bana Ninoslava koji se zvao Radona,¹⁹⁰ na dvoru bana Stjepana Kotromanića bio je tepčija Radosav, a u natpisu stečka u Veličanima se spominje tepčija Stjepko.¹⁹¹

Batalo se više puta spominje u vremenu od 1392. do 1400. g. Smatra se da je čast tepčije obavljao na dvoru kralja Dabiše, zatim Jelene Grube, a onda i kralja Ostoje. Bio je gospodar gornje Lašve i imao je svoj utvrđeni grad na vrhu istaknutom mjestu, oko 3 km zračne linije na sjever od mjesta gdje mu je mauzolej, iznad današnjeg sela Varošluka. Skromni ostaci toga grada još postoje.¹⁹² Bio je oženjen kćerkom vrlo uglednog velikaša Vukca Hrvatinčića, a sestrom Hrvoja Vukčića, i na taj način bio je rodbinski vezan sa ostalim najvišim velikašima — Pavlovićima, Vukosalićima, kao i sa samim kraljem Ostojom, budući se ovaj kasnije oženio udovicom hercega Hrvoja — Jelenom. Otuda Batalova velika slava. Poznato je da je Batalo pripadao bosanskoj crkvi. Za njega je dijak Kromirjanin 1393. g. pisao jedno jevanđelje, čiji je dio nađen u Petrogradu.¹⁹³ To je jevanđelje Batalo darovao starcu Radinu. Imao je tri sina: knezove Vuka, Stjepana i Ostaju, koji su se nazivali Tepčićima. Ne spominje se iza 1400. g., pa se smatra da je tada već bio mrtav.

Natpis Batala nam otkriva i jedno novo ime dijaka. — Radomila.

Iz naprijed navedenih podataka nema sumnje da ovaj natpis potječe s kraja XIV v.

STARO SELO

U Starom Selu, nedaleko Donjeg Vakufa, nalazi se nekropola sa 83 stečka, među kojima jedan veliki sljemnjak na postolju (215 × 123 i 108 × 160 cm) koji ima na jednoj bočnoj strani natpis u 9 redova. Stečak je danas okrnjen i razbijen na 2 komada, a i natpis je oštećen (vidi sl. br. 103 i 104).

Natpis je još krajem prošlog vijeka objavio K. Hörmann,¹⁹⁴ a po njemu ga je donio i Lj. Stojanović.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Miklošić, Mon. serb., 28.

¹⁹¹ K. Jireček, Vlastela humska..., Glasnik Zemalj. muzeja 1892, knj. IV, 282; S. Bešlić, Popovo, Sarajevo 1966, 81—83.

¹⁹² D. Mazalić, Travnik i Toričan, Glasnik Zemalj. muzeja 1948, 160—166.

¹⁹³ Lj. Stojanović, Jedan prilog poznavanju bosanskih bogumila, Starine XVIII, Zagreb 1886, 230—232.

¹⁹⁴ K. Hörmann, n. d., 485—490.

¹⁹⁵ Lj. Stojanović, n. d., br. 4791.

В ИМЕ ОУЧІН Н ЧННІ Н СБЕТОГІ А'Х'ХІ 4МЕНЬ СЕ ІСІМН
РІАДОНІІ БІЛНІІ. МІАЛОСТНІ БОЖН ОМЬ Н С ПОМОЖНІ РОДІ
МОГІ НЗНАІАХБ МНОГОУЧІНІ ГРОБННІХ Н ПОСТІДНІХ Ч
ІСІМІЕ НБ НІ ГРОБННІХ МОЕИ Н ХГОТОБНІХ ЧІ ОНВНН
ДОМЬ 74 ЖІВОТІ СВОЕГІ: ІКО ХОЋЕ ГОСПОДНН Б С ОІГБ, СЕБН
Н АРХІХ МОЕМІХ. МОЛІА БРІТНІ Н СТРНІЕ Н НЕВНСТЕ
ПРНСТІПНТЕ Н ЖІВНТЕ МІЕ Н НЕПОПРНІПНТЕ МІЕ НОГІМІ.
ЕРЕ ХЕТЕ БНТН ОН ІСІКОБІ ЕСМЬ Б. 4 Б НЕХІХ БНТН
ІСІКОБН ЕСТЕ ОН ІСІЕ ПНЧІ ПЕСЕОІКО ІСІХІАМОБНІАБ.

Njegova transkripcija glasi ovako:

V IME OCA I SINA I SVETOGA D(U)HA
AMEN'. SE KAMI RADOICA BILIĆA. MILO-
STIJU BOŽIOM I S POMOCIJU RODA MOGA
IZIDAH' MNOGOČASNU GROBNICU I
POSTAVIH' SI KAM(E)N' NA GROBNICI
MOEI I UGOTOVIH' SI VIČNI DOM' ZA ZI-
VOTA SVOEGA, AKO HOĆE G(OSPODIN')
B(O)G', SEBI I DRUGU MOEMU. MOLİ BRA-
TIJU I STRINE I NEVISTE, PRISTUPITE I
ŽALITE ME I NEPOPIRAITE ME NOGAMA,
JERE ĆETE BITI VI KAKOV' ESM' JA, A JA
NECU BITI KAKOVI JESTE VI. (ASE) PISA
VESEOKO KUKULAMOVIC'.

Zbog oštećenosti natpisa nije nam moguće dati našu transliteraciju, nego se oslanjamo na Hermanovu, koja je uglavnom dobra, ali u nekim dijelovima nije sasvim tačna. Prije svega, napominjemo da se danas ime pokojnikovo ne može sasvim sigurno pročitati. Zatim, čini nam se da prva riječ četvrtog reda kod Hermana ne glasi KAMEN, nego KAMI. Isto tako, prva riječ u sedmom redu ne glasi PRISTUPITE, nego PRISTE, u smislu PRIDITE. Napokon, Herman je u predzadnjem redu saopštio riječ ESM', jer nije vidio da ona glasi ESAM', sa ligaturom između A i M.

Analizom ovoga natpisa nije se niko bavio. Po svemu se vidi da je pisar vrlo vješt i iskusan. Slova su mu tipična, lijepa i ujednačena. Tanki poluglas koristi pravilno i dosljedno. Poznaje jat i ju. Ima vrlo mnogo ligatura. Tako se na priloženom fotusu mogu vidjeti ligature između A i M, I i P, I i T, N i I, A i K itd. Jezik i stil su također vrlo lijepi. Upotrebljava se ikavština, kako se u ovome kraju ranije i govorilo. Za razliku od uobičajene formule u kojoj se pozivaju živi da odaju pažnju pokopanim, ovdje se taj poziv ne upućuje samo braći, pod čijim pojmom se podrazumijevaju muški članovi roda, plemena i uopšte muškarci, nego i strine i neviste, što nam govori da su ti termini u ovome kraju bili uobičajeni za žene, adekvatno onome prvome za muškarce. Negdje se u ovakvim natpisima žene zovu sestre ili seke.¹⁹⁶

Iz natpisa se vidi i običaj da se grobnica zida i stećak pripravlja još za života i da u tome ukazuju pomoć svi bližnji. To, pored ostalog, znači

da se ljudi ne plaše umiranja i da vjeruju i brinu se za svoj zagrobni život.

Bez svake sumnje je da je Radioca Bilić u svoje vrijeme bio ugledan i mogućan čovjek, jer ovakav spomenik ne bi inače mogao podići. Na žalost, o njemu nemamo nikakvih istorijskih podataka. Iz natpisa doznajemo i za ime dijaka. Veseoko Kukulamović se zaista imao čime pohvaliti.

Po oblicima većine slova natpis bi mogao potjecati s kraja XIV v., ali po invokaciji (V IME OCA...), zatim po okolnostima da se pojavljuju prezimena ljudi, kao i po ostalim osobinama, vjerovatnije je da on potječe s početka XV v.

O JOŠ NEKIM NATPISIMA

Pored naprijed navedenih natpisa na području centralne Bosne imaju još dva srednjovjekovna ćirilska natpisa koji nisu na spomenicima u obliku stećaka, nego koji pripadaju crkvenoj arhitekturi, ali koje je zbog njihove višestruke vrijednosti potrebno i na ovome mjestu saopštiti. Jedan je već odavno u nauci poznati natpis sa Kulinovih ploče iz Muhašinovića kod Visokog, a drugi je nedavno pronađen natpis na dovratku grobne crkve iz Podbrežja kod Zenice.

NATPIS IZ MUHAŠINOVIĆA

Krajem prošlog vijeka u selu Muhašinovićima, 2 km sjeverno od Visokog, iskopana je iz zemlje ploča sa natpisom koji govori o crkvi koju je podigao ban. Natpis je objavio Č. Truhelka.¹⁹⁷

Evo toga natpisa u transkripciji:

SIJU CRKV' BAN' KULIN' ZIDA EGD...
JENI KUČEVSKO ZAGORIE I NADE NA NU
GROM' I) U PODGORIE SLJEPIČIST' : I PO-
STAVI SVOJ OBRAZ' (ZA ili NAD') PRA-
GOM' : BOG) DAI BANU + KULINU ZDRA-
VIE I BANICI VOJISLAVI.

Osim toga, na ploči je dalje na više mjesta upisano:

PISAH' KRILE ŽUPAN'
AZ PISAH' DESIVOI
SE PISA RADOHNA KR'STIJANIN'
Itd.

¹⁹⁷ Č. Truhelka, Natpis Kulina Bana, Glasnik Zemalji. muzeja 1898, 617—622.

Crkvu, o kojoj se govori u ovome natpisu, Truhelka datira u vrijeme od 1203. do 1204. g., kada je Kulín ban, navodno, prešao na katoličku vjeru.

Čitanjem natpisa se bavio i Ćorović, a kasnije i Stojanović.¹⁹⁸ Bilo je i drugih osvrta i interpretacija natpisa. Nedavno je sva ta čitanja pomno analizirao P. Anđelić i, revidirajući ih, dao svoje vrlo dokumentovano čitanje. Evo njegove transkripcije natpisa:

SIJU CRKV' BAN KULIN' ZIDA EG(DA PL)
JENI KUČEV'SKO ZAGORIE I NADE NA
NU GRO(MADU) U POD'GORJE SLJEPIČIST':
I POSTAVI SVOI OBRAZ' (NAD') PRAGOM':
B' DAI BANU + KULINU ZDRAVIE I BANI
VOISLAVI.

P. Anđelić smatra da je natpis nastao 1194. g., a da su zapisi u donjem dijelu ploče nastali u drugoj četvrtini XIV v.¹⁹⁹

NATPISI IZ PODBREŽJA

U selu Podbrežju kod Zenice je 1964. g. iskopan kamen u obliku stuba sa natpisima na dvije strane. Nalaz je objavljen u Našim starinama X iz 1965. god.²⁰⁰

Transkripcija glavnog natpisa glasi:

V' DNI (B(A)NA VELIK(A)GO KULIN(A)
BJESE GRA(D)JEŠA SUDI(JA) VELI U
NEG(A) I S'ZIDA (CRKVU) SVETAGO JUR-
JA :) I SE LEŽI U N(E)GO : I ŽENA EG(O)VA
R(E)ČE POLOŽI(T)E ME U NEGO : ASE ZIDA
DRAŽE O(H)MUČANIN' : (TO) MU VOL'I
B(O)ŽE : N(AN') (AJ)Z' PISH' PRO(DAN')
(PO)P' :

Kako se vidi, natpis potječe iz doba Kulina bana (1180—1204 g.). Natpis nam govori o Građeši, velikom sudiji na Kulinovom dvoru, što znači da ima razloga mišljenju da je već tada bosanska država bila savremeno organizovana. U daljem dijelu teksta vidimo oporuku Gradišine žene da se po svojoj smrti ima sahraniti u ovoj crkvi, gdje je i njen muž sahranjen. I ona je, dakle, kao i Nespinina žena Bjeloka, iz Gračanice, željela da se sahrani pored svoga muža. Slijedeći dio teksta nam pruža jedan važan podatak, posebno za kulturnu istoriju Bosne. Tu se kaže da je objekat (crkvu) sazidao Draže Ohmućanin. Po našem mišljenju to je prvi poznati bosanski arhitekt, koji je, možda, rodonačelnik feudalne porodice Ohmuće-

¹⁹⁸ V. Ćorović, Godišnjica Nikole Čupića za 1921. g., 25—37; Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, knj. IV, 2—3.

¹⁹⁹ P. Anđelić, Revizija čitanja Kulinovih ploče, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1960—1961. g. (Arheologija), 287—306.

²⁰⁰ S. Bešlić—Z. Kajmaković—F. Ibrahimpašić, n. d., 203—208; Isti, Novo svjetlo na vrijeme Kulina bana, dnevnik »Oslobođenje«, Sarajevo, 2. VII 1963.

vića, koja je kasnije živjela u Zahumlju i Dubrovačkom primorju.

Nalaz iz Podbrežja je, uz onaj iz Muhašinovića, još jedno svjedočanstvo da je u Bosni Kulinovog vremena zaista postojalo crkveno graditeljstvo.

Natpis iz Podbrežja ima izvjesnih sličnosti sa onim iz Muhašinovića (redovi slova su rastavljeni linijama, rečenice se odvajaju dvotačkama, itd.), ali i očitim razlikama (pisar natpisa iz Podbrežja je vještiji u svome poslu, iako se kod obadva osjeća utjecaj stare crkvene ortografije).

Natpis je datiran u posljednju deceniju XII v.

OSTALI PODACI

Na ovome mjestu saopštavamo nekoliko podataka koji govore o tome da je na našem području nekada bilo još više stećaka sa natpisima:

a — Prilikom rada na terenu opštine Zenica godine 1966. mi smo u selu Dusini, oko 3 km zapadno od Lašve, pronašli stećak u obliku sanduka koji je na vodoravnoj strani prvobitno imao natpis, ali od kojega su do danas preostala samo 3 posljednja slova prezimena: ... IČ'.

b — Prema podacima Radimskog, navodno se u Tavnom dolu, na vrhu planine Volujak (opština Kiseljak), nalazi jedan stećak sa natpisom.²⁰¹

c — Isto tako, prema Radimskom, u selu Brizniku, nedaleko Zenice, bio je stećak u obliku sanduka sa natpisom.²⁰²

d — Od istog autora nam je ostao i podatak da u Oborcima, blizu Donjeg Vakufa, postoji jedan stećak sa natpisom.²⁰³

e — Isti autor je također saopštio da u Podbrežju kod Zenice postoji nekropola sa više skupina stećaka — ukupno 31 stećkom, od kojih jedan ima »veoma izlizan natpis«.

f — Đoko Mazalić je saopštio da u selu Cepeljicama, nedaleko Ilijaša, postoji veća skupina stećaka, među kojima na jednome u obliku stuba ima natpis.²⁰⁴

Od naprijed navedenih 6 natpisa ustanovili smo da je prvi zaista postojao, ali je tokom vremena skoro sasvim nestao. Podaci pod b, c i d nisu se mogli u potpunosti provjeriti, a prema podacima e i f provjeravanjem na terenu nismo pronašli natpise, a nismo naišli ni na indicije da su nekada mogli postojati.

U svakom slučaju, svi ovi podaci jasno govore da je na području Bosne nekada bilo više natpisa na stećcima, ali da su oni zbog raznih uzroka nestali. Moguće je da se pominjim istraživanjem neki od njih, za koje pretpostavljamo da su izgubljeni, ipak, pronađu, a nije isključeno da se i neki dosada sasvim nepoznati također naknadno pronađu.

²⁰¹ Radimsky, n. d.

²⁰² Isto tamo; Starinar II (1885), 100.

²⁰³ Radimsky, n. d.

²⁰⁴ D. Mazalić, Starine po okolini Sarajeva, Glasnik Zemalji. muzeja 1939, sv. I (Sarajevo 1940), 29.

¹⁹⁶ Wissenschaftliche Mitteilungen III, 455.

Kamenolomi za stečke u centralnoj Bosni redovno su bili u blizini nekropola i na takvom položaju odakle je bilo moguće prevlačenje. To smo ovom prilikom ustanovili na više mjesta. Pošto Bosna općenito ne obiluje kamenom kao Hercegovina, to se ponegdje moralo zadovoljiti i sa udaljenijim kamenolomom, kao i sa slabijim kvalitetom kamena, odnosno sa onom vrstom kakva je u datim uslovima bila pogodna. Zbog toga u ovome području imamo stečke od raznovrsnog i često slabog materijala. Tako, na više lokaliteta imamo slabiji vapnenac, zatim konglomerat, škriljavec i muliku, a oko Busovače npr. i vrlo tvrdi kamen, tzv. ljutac.

Obrada spomenika obavljala se pretežno na samom kamenolomu, kakav je bio običaj i u drugim područjima, a eventualno dotjerivanje još i kod nekropola.

Iz prednjeg izlaganja vidjeli smo da su u centralnoj Bosni korišteni svi osnovni oblici stečaka, no najviše ležeci, a od ovih sanduci. Međutim, uspravnih stečaka je ovdje upadno malo, a uobičajenih oblika krstača gotovo da uopšte nema — mjesto ovih se pojavljuju specijalni oblici, sa velikom okruglom glavom, a bez poprečnih krakova. I ovdje su klesani steći raznih dimenzija, ali je većina njih, u odnosu na druga područja, nešto manjih dimenzija. Niski sljemjenjaci i sanduci su znatno skošeni prema dnu, pa još i nešto udubljeni u tom skošenju, pa je to ono što centralnu Bosnu razlikuje od drugih područja. I pojava izvjesnog broja sljemjenjaka sa dva monolitna spomenika, a posebno sljemjenjaka sa dva postolja jest specifikum centralne Bosne, odnosno njenog istočnog dijela.

I pojava građena mauzoleja je karakteristika ovoga područja. Istina, mi nismo našli mauzoleje na terenu, ali je od ranije poznato da je u svoje vrijeme bio takav spomenik u Turbetu, a ranije nadeni natpisi iz Malog Mošunja, Rječice, Podbrežja i Gračanice govore o postojanju mauzoleja u tim mjestima.

Klesanje ovalnih kamenih sanduka, sa poklopcima, i polaganje umrlih u njih također je bio običaj ovoga područja. Takav sarkofag smo našli u Puhovcu, a ranije ih je nađeno više na raznim mjestima, naročito u okolini Travrnika.

U centralnoj Bosni nema tako mnogo ukrašenih stečaka, ali je ipak bogat, raznovrstan i u znatnoj mjeri originalan izbor reljefnih motiva. Razumljivo, veliki broj tih motiva zajednički je svim stećcima BiH, ali mnogo više motiva je vezano za Bosnu nego za Hercegovinu. Međutim, centralna Bosna je pored ugledanja na istočnu i zapadnu, imala i svoje majstore i radionice koji su unijeli mnogo ličnoga i originalnoga. Izrazita su dva centra u tome pogledu — jedan oko srednjovjekovnog grada Dubrovnika, a drugi oko Travrnika. U Donjoj Zgošći je mogao raditi majstor koji je bio angažovan i za potrebe kraljevskih dvoraca u Sutjeskoj i Bobovcu, a do Gornjeg Vakufa su dolazili majstori

iz Hercegovine. Interesantno je da se ne osjeća djelovanje neke posebne radionice oko Jajca, što se moglo očekivati.

Inače, postupak pri izradi ukrasa je bio kao i u drugim područjima. Rad je tekao po predlošku, nakon dobro isplanirane površine stečaka, uz upotrebu raznovrsnih čeličnih dljetara, nazubljenih čekića i drugih tehničkih pomagala. U nekim krajevima je taj rad bio manje kvalitetan, rustičan, kao npr. oko Turbeta. Ukrasi okoline Ilijaša pokazuju dosta harmonije i preciznosti. Međutim, lakše su uočljivi rezultati pojedinih majstora na užim nego na širim regionima. U svemu je bio važan faktor poručilac spomenika. A najviše mogućnosti i smisla u tome pogledu imali su feudinci ili vjerski velikodostojnici. Zbog toga se i rad klesara najbolje uočava oko srednjovjekovnih gradova i mjesta gdje su ti velikaši i velikodostojnici rezidirali — Kopošić, Hoćeulje, Donja Zgošća, Zabrđe, Baština itd. Sa natpisima je to još izrazitije.

5 — LOCIRANJE I DISPOZICIJA

Na području centralne Bosne, kao i u drugim područjima BiH, za stvaranje nekropola sa stećcima dolazili su u obzir brežuljkasti tereni i mjesta koja su nešto uzdignuta u odnosu na okolinu, redovno pokraj samih putova, često i pokraj vode, a nedaleko od naselja i mjesta gdje je bilo kamena. U više slučajeva korištene su ilirske grobne humke kao mjesta gdje su postavljani steći. Uz stečke ili u njihovoj neposrednoj okolini redovno su stvarana kasnija groblja, kako kršćanska (rimokatolička i pravoslavna), tako i muslimanska. Tako se svuda primjećuje historijski kontinuitet pokopavanja. Isto tako, na više mjesta je bila direktna veza nekropola sa stećcima i srednjovjekovnih utvrđenih gradova (Kopošić, Toričan, Vinac, Čajgrad, Vesela Straža i dr.).

Iako se mi ovom prilikom nismo mnogo bavili pronalaženjem ostataka crkava, ipak smo na nekoliko mjesta konstatovali takve ostatke ili indicije o njima (Slivno kod Breze, Bistrica kod Gornjeg Vakufa, Oborci kod Donjeg Vakufa, Gornji Bešpelj kod Jajca, Šiprage kod Kotor Varoši i dr.). Ranije su već u nauci konstatovani ostaci starih crkava u Donjoj Zgošći i Turbetu. Na postojanje crkava upućuju i neki toponimi za same lokalitete stečaka, ili za lokalitete u neposrednoj blizini, kao što su npr. Crkvina, Crkvenjak, Klisa, potok Crkvenica i sl. Moramo, ipak, reći da smo u Hercegovini, pogotovo u istočnoj češće nailazili na ostatke temelja crkava na nekropolama stečaka ili uz njih.

U narodu se steći najčešće nazivaju mramorima, a čitave nekropole, ili sami lokaliteti se zovu Mramorje. Ima lokaliteta takvog imena, a da danas na njima nema stečaka, kao npr. u Prečici kod Viteza, što je znak da su tu nekada zaista bili steći. U mnogim selima čuli smo i naziv Grčko groblje. Ponegdje smo čuli i naziv Kužno groblje, a na jednom mjestu i Divovsko groblje (Trepča

kod Tešnja). Nigdje nismo čuli nazive kao što su: stećak, mašet i bogumilski grob. Zanimljivo je da se neki lokaliteti sa stećcima zovu Igriste, Trzan ili Molitvište i da se na tim mjestima i danas okupljaju obilježni stanovnici na veselje ili na molitve u određene dane ili u slučajevima opasnosti od nevremena ili suše.²⁰⁵

Vrlo različit je broj stečaka na pojedinim nekropolama. Ima lokaliteta na kojima smo našli jedan stećak — takvih ima 17 slučajeva. Nekropola sa 1 do 10 stečaka našli smo ukupno 159. Većih nekropola, sa 50 do 100 spomenika nabrojali smo 16, a onih najvećih, tj. sa preko 100 stečaka bilo je svega 3 (Koritnik kod Breze, Rostovo kod Novog Travrnika i Bistrica kod Gornjeg Vakufa). Ako ove cifre zbrojimo i odbijemo od ukupnog broja nekropola, izlazi da imamo 145 nekropola sa 10 do 50 stečaka. Općenito možemo reći da su u centralnoj Bosni pretežno stvarane male nekropole, prvenstveno za potrebe pojedinih porodica i manjih bratstava, a da su rijetke plemenske i zajedničke — komunalne. Ove cifre ne smijemo uzeti kao apsolutno tačne, jer smo na više nekropola našli i grobove koji su na površini zemlje bili obilježeni samo ovalno poredanim manjim neobrađenim kamenjem, a nije isključeno da je prvobitno bilo i drvenih nadzemnih oznaka. Osim toga, sasvim je sigurno da je izvjestan broj stečaka na pojedinim nekropolama uništen (Ljubina, Donja Zgošća i dr.), jer je bilo čak i uništavanja čitavih nekropola (Bukovci kod Busovače, Bilješevo kod Kaknja i dr.). U nekim komunama je relativno malo stečaka, npr. u Zenici, Kreševu i Fojnici, pa nam se čini da je tu i bilo najviše uništavanja. Interesantna je i činjenica da na teritoriju graničnih komuna na sjeveru centralne Bosne ima relativno malo stečaka (Tešanj, Teslić, Kotor Varoš). Poznato nam je da na području dalje na sjever i na sjeverozapad od ove linije stečaka ima sve manje i da postepeno sasvim prestaju.

Upada u oči činjenica da, ipak, oko nekih važnih mjesta nema dovoljno posebno lijepo klesanih stečaka, pa ni ukrasa, kao što su npr. mjesta banjskih i kraljevskih rezidencija (Visoko, Sutjeska, Bo-

bovac, Jajce, Vranduk), najvećih rudarskih mjesta ili trgovišta (Fojnica, Kreševo, Vareš). Mislimo da se objašnjenje može tražiti u tome što je na takvim mjestima bilo najviše pomjeranja stanovništva i građenja objekata, usljed čega je bilo i mnogo rušenja, pa i uništavanja stečaka. Osim toga, možda je na to utjecala i okolnost što je u pomenutim mjestima živjelo relativno više stanovnika — stranaca (prisustvo Dubrovčana, Sasa, Madara i drugih stranaca itd.), koji su na drugi način, po svojim tradicijama, obilježavali svoje grobove. Ako ovo drugo ima svoga osnova, onda bismo imali i razloga za pretpostavku da su steći, iako narodni običaj, ipak više stvar pristaša srednjovjekovne bosanske crkve. U vezi sa ovim svim, ne možemo se otići ni utisku da je moglo biti i namjernog uništavanja stečaka u vrijeme progona i u kasnijim vijekovima, pogotovo onih važnijih za koje se na neki način (natpis, tradicija, itd.) znalo da pripadaju ljudima koji su se isticali kao sljedbenici bosanske crkve. Možda je to jedan od razloga zbog čega su nam u nekim krajevima do danas preostali skoro samo steći slabije obrade i oni uopšte neobrađeni? Možda je to i razlog zbog čega uopšte na području centralne Bosne imamo ukupno relativno malo stečaka?

Na nekropolama centralne Bosne steći su pretežno postavljani po pravcu zapad — istok, ili sa malim otklonom od toga pravca. Od velikih nekropola takvu orijentaciju imaju npr. one u Koritniku kod Breze, u Starom Selu kod Donjeg Vakufa i u Većicama kod Kotor Varoši. Na nekropolama sa takvom orijentacijom nailazimo ponekad na izvjestan mali broj stečaka koji su drugačije postavljani — po pravcu sjever — jug. Ima i čitavih nekropola koje su postavljene po pravcu sjever — jug, kao što su npr. Kopošić kod Ilijaša, Brda i Blaža kod Vareša, ili Pridvorci kod Gornjeg Vakufa, a ima i nekropola čija je većina stečaka postavljena po pravcu sjever — jug, npr. Rostovo kod Novog Travrnika. Općenito možemo reći da postavljanje stečaka po pravcu sjever — jug u centralnoj Bosni nije bilo iznimka, nego u odnosu na ostala područja BiH mnogo češći slučaj.

Na većim nekropolama centralne Bosne steći su, osim toga, svrstavani u nizove po svojim bojkovima, kakav je običaj vladao i u mnogim drugim područjima BiH.

6 — PRETRAŽIVANJE GROBOVA

Više puta smo istakli potrebu istraživanja grobova ispod stečaka u jednom kompleksnijem proučavanju samih stečaka. Na žalost, za takve poslove pruža se rijetka prilika. U ovoj našoj akciji evidentiranja stečaka centralne Bosne mi smo imali mogućnosti da istražimo samo jedan grob, u Oborcima kod Donjeg Vakufa i jedan u Puhovcu kod Zenice, o čemu ovdje izvijestavamo. Osim toga, prikupili smo podatke i o ranijim istraživanjima grobova na nekropolama u Donjoj Zgošći kod Kaknja, u Turbetu i Biloj kod Travrnika i u Vrućici kod Teslića, pa i to kratko saopštavamo.

OBORCI

Radi se o grobu ispod stećka broj 3 nekropole na lokalitetu Gumno. Stećak je lijepo obrađen sanduk u istočnom kraju nekropole (165×95×32 cm), koji je bio s jedne strane nešto potonuo u zemlju. Kada smo ga opkopali i pomakli s njegovog mjesta, odnosno prevalili na drugu stranu, ustanovili smo da je on bio postavljen na nekoliko komada otesane sedre. Raka je bila u običnoj zemlji, oblika pravougaonika od 160×60 cm, bez upotrebe kamenica. Na dubini od 100 cm našli smo kostur koji je pripadao ženi od 25 do 30 godina starosti. Kostur je nađen u vodoravnom-ispruženom položaju, sa lobanjom na zapadnoj a nogama na istočnoj strani, ali ne na hrptu — na leđima, kako je to uobičajeno, nego obratno, potrbuške. Kičma je bila prilično povijena (iskrivljena), koljena sastavljena, a ruke opružene, sa podlakticama i prstima nazad, tako da se donjom vilicom oslanjala na zemlju. Uz kostur nije bilo nikakvih priloga. Nismo primijetili nikakvu upotrebu daske. Kostu su, inače, bile još u relativno dobrom stanju (sl. br. 113).

Ovakav grob po svojoj arhitekturi — u čistoj zemlji, bez upotrebe drveta i kamena — smatra se relativno starijim grobom, tj. nešto starijim od srednjovjekovnih grobova čije su rake ograđene kamenom, ili i ograđene i prekrivene kamenom, ali mogu da se javljaju i paralelno sa ovima. U našem slučaju vrlo je zanimljiva činjenica da je kostur nađen u neobičnom položaju. Vjerovatno se radi o ženi koja je živa sahranjena zbog toga što

113 — Kostur u istraženom grobu ispod sanduka nekropole c u Oborcima

se jako ogriješila o moralne zakone ondašnjeg društva?

PUHOVAC

Na lokalitetu Kućare, na dosta visokoj i prostranoj kosi, oko 400 m zapadno od naselja, prilikom oranja 1959. g. otkriven je kameni sarkofag. Seljani su sarkofag otvorili i, navodno, nisu dirali kostur.

Ustanovili smo da je to način srednjovjekovnog pokopavanja kao i u slučajevima koji su nađeni na nekoliko mjesta travničko-zeničkog područja. Pokojnik je položen u kameno korito, koje je pokriveno izdubljenim kamenim poklopcem, čija je vanjska površina zaobljena i skoro na sljeme svedena. Unutarnje dimenzije korita iznosile su: dužina 190 cm, širina kod glave od 46 do 53 cm, kod grudi 75 i kod nogu 27 cm. Majstor je napravio udubljenje za ležište glave i oko sredine dna okruglast otvor za oticanje tečnosti. Dimenzije poklopca su bile nešto malo veće. Debljina kamena je varirala od 10 do 12 cm. Kostur je bio dosta dobro sačuvan, položen na leđa. Njegova dužina do ramena bila je 152, a najveća širina 37 cm. Pripadao je starijem muškarcu. Na grudima smo našli fragmente tekstila, a oko lobanje i uz udove fragmente tekstilnih gajtana. Drugih priloga nije bilo (sl. br. 114 i 115).

Sarkofag je bio orijentiran po pravcu sjeverozapad — jugoistok.

U blizini nisu primijećeni drugi grobovi, niti steći.

Nakon našeg uvida sarkofag je zatvoren i prekriven zemljom.

DONJA ZGOŠĆA

Zemaljski muzej iz Sarajeva je 1948. g. vršio iskopavanja na Crkvi u Donjoj Zgošći, na mjestu odakle su u svoje vrijeme prenesena ona dva poznata stećka. Tom prilikom su ustanovljeni temelji srednjovjekovne crkve i neke antičke zgrade. Osim toga, tada je ustanovljeno da su mnogo ranije vršena kopanja i pljačkanja nekih grobova. U ovome momentu za nas je od važnosti što je ustanovljeno da je ispod najvećeg stećka — sljemenjaka bila zidana grobnica i da su u toj grobnici, uz kostur, nađeni ostaci brokata, zatim ostaci dviju staklenih posuda, te čavli kojima je bio zakovan drveni sanduk u kome je pokojnik bio sahranjen. Te okolnosti jasno upućuju na zaključak da se radi o grobu nekog vlastelina.²⁰⁶

BILA

Oko 300 m zapadno od Han-Bile, na Glavici pored ceste za Guču Goru, prilikom kopanja kamena 1950. g., radnici su naišli na kamene sarkofage, koje su otvarali i oštećivali. Nakon toga, ubrzo su na lice mjesta izašli stručnjaci Zemaljskog muzeja iz Sarajeva i ispitali lokalitet.

²⁰⁶ Vidi napomenu br. 142.

114 — Kameni sarkofag u Puhovcu

115 — Kostur u kamenom sarkofagu u Puhovcu

izdubljeni lučno, kao svod, a izvana su na dvije vode, tj. na sljeme. Centralni sarkofag je bio vrlo brižljivo obrađen i imao je malo uzdignuće kao ležište za glavu (kao jastučić). Uz kostur ovoga sarkofaga nađena je lijepo vezena čipkasta kapica i 5 novčića, od kojih 4 sjevernoitalijanska pikola, koji su kovani od XII do XIV v. Zbog poremećenih kostiju spol pokopanoga nije mogao biti ustanovljen.

U ostalim sarkofazima nije bilo priloga.

Po nađenim novčićima i po osobinama kapice, pretpostavlja se da je u tome sarkofagu bila sahranjena uglednija ličnost iz XV vijeka.²⁰⁷

Napominjemo da su ovakvi sarkofazi nađeni i u okolini Jajca, Foče i Sarajeva, ali najčešće u okolini Travnika.

TURBE

Na drugom mjestu ove knjige donijeli smo podatke o bivšoj nekropoli stećaka i mauzoleju tepčije Batala na Crkvi u Gornjem Turbetu nedaleko Travnika. Iскопavanje Batalove grobnice obavio je Čiro Truhelka 1915. g.,²⁰⁸ ali ju je proučavao i Đoko Mazalić prilikom konzervacije 1950 g.²⁰⁹ Kamenom ozidana raka ispod stećka bila je duga 205 a široka 105 cm. Nju je prekrivala ploča od 225×125 cm, a sam stećak je bio oko 170×60 cm.

²⁰⁷ I. Cremonšnik, Srednjovjekovna kapa iz Bile kod Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1952, 111—119.

²⁰⁸ Č. Truhelka, Grobnica tepčije Batala, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1915, 365—374.

²⁰⁹ Đ. Mazalić, Konzervatorski zahvat na Batalovoj grobnici i njezin današnji izgled, Naše starine VI (Sarajevo 1959), 239—242.

U raci je bio sarkofag od muljike u kome su ležali ostaci Batala. U zidovima grobnice iznad sarkofaga bile su konzole koje su držale unutrašnju pokrovnu ploču. Ispod te ploče bila je tekstilna zavjesa, pričvršćena gvozdenim čavlima. U jednom zidu grobnice bila je uglavljena manja ploča sa urezanim natpisom. Uz kostur nađeni su ostaci brokata.

Kostur i ploča sa natpisom su još 1915. g. preneseni u Zemaljski muzej u Sarajevu, gdje se i danas nalaze.

VRUĆICA

U selu Vrućici kod Teslića nalazi se nekropola sa 3 velika i po oblicima vrlo zanimljiva stećka, koja se, po predanju, pripisuje vojvodi Momčilu, legendarnoj ličnosti epskih narodnih pjesama.

Godine 1916. austrijski vojni komandant u Tesliću, neki Bauer, vršio je nestručna iskopavanja grobova ispod ovih stećaka. O načinu i rezultatima toga istraživanja nije nam mnogo poznato. Jedino znamo to da su izvjesni predmeti koji su tom prilikom nađeni ispod stećaka stigli u Zemaljski muzej u Sarajevu. Među njima su se nalazili: 1 zlatan prsten na kome su predstavljene dvije ljudske glave i dvije ruke u znaku rukovanja, zatim 1 srebrni prsten sa ćirilskim natpisom VIRNIMA BOG POMAŽE, te 1 zlatan prsten sa lijepim ukrasima. Uz to nađeno je i nekoliko fragmenata brokata, 1 komad željeza i 1 kovani čavao.²¹⁰

7 — DATIRANJE

U proteklom periodu od oko 15 godina, otkako se u Bosni i Hercegovini vrši sistematsko evidentiranje i obradivanje stećaka, obavljen je vrlo veliki posao i mi se sada nalazimo na kraju te akcije. Poznavanje stećaka većeg dijela područja BiH uveliko nam olakšava rješavanje pitanja datiranja stećaka centralne Bosne kao i drugih akcija još neobuhvaćenih područja.

Po svojim osnovnim oblicima stećci centralne Bosne se uklapaju u vremenski period stećaka BiH, ali ipak oni posjeduju dvije osobine koje od nas traže da u pogledu njihovog datiranja u tome okviru budemo određeniji. Jedna se odnosi na uspravne, a druga na amorfne i vrlo slabo obrađene stećke. Pošto su na našem području uspravni stećci tako malobrojni da ne predstavljaju nikakav ozbiljan faktor, to nemamo razloga da kraj vremenskog perioda naših stećaka protežemo dalje od prve polovine XVI vijeka. S druge strane, činjenica je da na području centralne Bosne postoji znatno veći broj stećaka vrlo slabe obrade i onih koji su amorfniji nego u drugim područjima BiH. Po već istaknutoj našoj pretpostavci da su takvi oblici relativno nešto stariji, bilo bi razloga

da početak perioda stećaka centralne Bosne općenito pomaknemo dalje, tj. da dozvolimo mogućnost njihove pojave još i u XIII v.²¹¹

I ukrasi stećaka nam pomažu kod rješavanja pitanja datiranja. U tome pogledu na stećcima našeg područja nema ništa što se dosta skladno ne bi uklapalo u dosada postavljeni vremenski okvir. Naravno, brojni opšti motivi koji vidimo u svim područjima i na svim oblicima stećaka kao što su polumjesec, rozeta, krug, vijenac, krst, tordirana vrpca i još neki ne omogućuju nam preciznije datiranje, nego nas upućuju na opšti okvir — početak XIV do polovine XVI v. Međutim, naši stećci imaju izvjestan broj drugih reljefnih motiva koji su zajednički sa motivima stećaka zapadne Bosne, kao što su biljne stilizacije sa ljiljanom, predstave ruke i polujabuka. Još više zajedničkog imaju sa ukrasima istočne Bosne, gdje su motivi biljnih stilizacija sa spiralama, S-spirale i motivi šindre i brvana najizrazitija veza. Sa Hercegovinom je ta veza najtanja — u tome pogledu možda nešto znače rijetke pojave uzdignutih ruku, scene lova, te pojedinačne predstave leoparda, zmaja i čaše. To nas sve upućuje na period od polovine XIV do početka XVI v. I originalni reljefni motivi centralne Bosne, čiji broj nije malen, kao što su npr. biljne stilizacije, stilizovane rozete, stilizovane vrpce i figuralne predstave iz Donje Zgošće, ili figuralne predstave iz Hočevlja i Šolaja, te arkade na sljemenjacima oko Travnika, pojava grba u Zabrdu, ulaze u pomenuti vremenski okvir i po svim svojim osobinama i drugim okolnostima najvjerojatnije spadaju u XV v.

Natpisi stećaka su nam najsigurniji faktor vremenskog određenja. U Batalovom natpisu iz Turbeta vidimo da mauzolej i steci te nekropole potječu s kraja XIV v. ili početka XV v., jer je Batalo oko 1401. g. smatran već mrtvim.²¹² Po paleografskim osobinama, zatim po spominjanju nekih istorijskih ličnosti i nekim drugim osobinama sa dosta opravdanosti pretpostavljamo da natpisi iz Kopošića, Gračanice, Pojske i Han Ploče potječu iz XIV v. Iz istih razloga u početak XV v. možemo staviti natpise iz Malog Mošunja, drugi natpis iz Turbeta, kao i onaj iz Starog Sela. Natpis iz Zabrda spada u početak XV v.²¹³ Svi ostali, najviše po svojim paleografskim i drugim jezičkim svojstvima, pripadaju XV v., od kojih oni u Zgošći, Brajkovićima i Grahovčićima više kraju XV v. Nijedan natpis ne bismo mogli staviti u XVI v.

Prema tome, sa dosta argumenata možemo pretpostaviti da stećci centralne Bosne počinju još u XIII v., da intenzivno egzistiraju kroz čitav XIV i XV v. i da završavaju polovinom XVI v.

²¹¹ S. Bešlić, Stećci Hodova, Analiza Historijskog instituta u Dubrovniku (u štampi).

²¹² Napretkova Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 384, napomena 42.

²¹³ P. Anđelić, n. d., 182.

RÉSUMÉ

STILES MEDIEVALES DE LA BOSNIE CENTRALE

Dans la Préface de sa monographie l'auteur nous résume que l'Institut pour la conservation des monuments de culture en Bosnie et Herzégovine poursuit, depuis 16 ans, l'enregistrement systématique des stèles médiévales sur le territoire de la Bosnie et Herzégovine et que cette action sera bientôt menée à bonne fin. Sur le territoire de la Bosnie centrale cette action a été effectuée, au cours des années 1964, 1965 et 1966, par plusieurs équipes dirigées par l'auteur même. Les recherches ont été suivies par la classification et l'étude des matériaux. Les résultats de ces études ont montré que les stèles de la Bosnie centrale ont une valeur importante pour la science. Pour cette raison la publication d'une monographie s'imposait à nous comme un devoir: grâce à l'appui matériel des Fonds pour les recherches scientifiques, cette initiative a été rendue possible. Le livre est publié par l'Institut pour la conservation des monuments de culture, comme fascicule Numéro IX de la Collection »Monuments funéraires du moyen âge«.

La monographie est composée de plusieurs chapitres: I — INTRODUCTION, avec les données historiques sur la région où l'on a découvert les monuments; II — REVUE DES NECROPOLES, avec les renseignements sur les stèles et leur caractère figuratif; III — EXAMENS ET CONCLUSIONS — contenant tous les matériaux systématiquement analysés et comparés; on y trouve également les observations concernant la forme, l'ornement, l'inscription, la technique, la location et la date des stèles.

Dans l'Introduction l'auteur nous fait savoir que les recherches se rapportaient à 23 mairies actuelles de la Bosnie centrale, région qui d'après les conditions de vie correspond le plus à celles du XIVe et XVe siècle, région que l'on appelle souvent pays du roi. En même temps, l'auteur nous la Bosnie, tes que: au Xe siècle la Bosnie est nommée pour la première fois comme région de la donne quelques renseignements élémentaires sur

Serbie; la Bosnie comprenait la partie supérieure de la rivière Bosna; pendant tout le moyen-âge la Bosnie s'appelait Vrhbosna ou la Bosnie supérieure; au cours du XIIe et XIIIe siècle la Bosnie s'étend jusqu'à la rivière Drina, etc. Les principales provinces de la Bosnie supérieure étaient: Vrhbosna, Borač, Neretva, Uskoplje, Lepenica, Lašva et Brod. Plusieurs villes fortifiées et quelques châteaux des princes et des nobles féodaux ont été construits (à Bobovac, Sutjeska, Visoko, Vranduk, Dubrovnik, Moštre, Milodraž et autres). On commençait à exploiter les mines alors que naissaient les petites villes commerciales (Fojnica, Podvisoki, Kreševo, Deževica et autres). Les Ragusains formaient leurs colonies dont celle de Podvisoko et de Fojnica étaient les plus connues. Le réseau routier ne tardait pas à se développer.

Les événements historiques du XIIe à la fin du XVe siècle (de Kulin-Ban au roi Stjepan Tomašević) sont brièvement présentés d'après la littérature et les sources. L'occupation turque de la plus grande partie du pays, y compris Jajce comme capitale, ainsi que l'exécution du dernier roi bosniaque en 1463, marquent la fin de l'indépendance de l'Etat bosniaque au moyen-âge.

Un chapitre de cette partie du livre est consacré aux questions de l'économie, surtout à l'exploitation des mines.

Un autre chapitre se rapporte aux questions de la culture. L'auteur met en valeur le fait que l'architecture médiévale en Bosnie était représentée par les villes-fortereses, les églises et les mausolées construits le plus souvent dans la région centrale de la Bosnie. Il y a très peu d'ouvrages figuratifs et ils ne sont pas encore étudiés. Cependant, l'art des miniatures qui entre dans le cadre de la peinture des Slaves du Sud, est très renommé. On cultivait également l'art de façonnement des métaux. Il reste aussi un certain nombre de documents de l'écriture slave, rédigés le plus souvent en caractères cyrilliques; on y compte des chartes des princes et des nobles féodaux qui sont relativement nombreuses et conservées jusqu'à nos jours.

²¹⁰ P. Bogunović, Iz usorskog kraja i okoline, Sarajevo 1937, 44—48.

urs. Mais les stèles sont les monuments les plus fréquents et les plus significatifs de la culture médiévale en Bosnie centrale. Quoique détruites assez souvent, les stèles sont restées en grand nombre, surtout aux environs de Ilijaš, Visoko, Kiseljak, Travnik et Gornji Vakuf. Les monuments ornés, avec les caractères de »la bosančica«, représentent la plus grande valeur. Quelques-unes des stèles trouvées à Donja Zgošća (actuellement conservées à Sarajevo) ou celles de Kopošići (Ilijaš) représentent le plus haut niveau de l'art figuratif de toutes les stèles de Bosnie et Herzégovine.

Le dernier chapitre de cette partie est consacré à la religion: l'église bosniaque, que l'on considère comme hérétique, était la plus importante. Elle a réussi à garder la confiance du peuple, des nobles et de la Cour: par là elle est devenue religion d'Etat. Mais peu à peu elle perdait sa position au profit de l'église catholique. Et même, vers la fin du gouvernement bosniaque, les persécutions des hérétiques étaient fréquentes. La chute du royaume bosniaque coïncide avec la dissolution de l'église hérétique. On suppose que les hérétiques se faisaient facilement islamiser.

La II partie contient la description des nécropoles de stèles — réparties par mairies et par locations (locations étant marquées par des chiffres romains désignant le numéro des tableaux inclus. Les nécropoles sont marquées par des lettres d'alphabet). Nous y donnons des renseignements élémentaires concernant le nom et l'endroit des locations, le nombre des monuments, leur forme (dalles, sarcophages, sarcophages en formes de maison, stèles, croix), la position d'après les points cardinaux, l'état technique de la nécropole et les locations voisines archéologiques ou autres. On a donné également une esquisse de la disposition des stèles dans les nécropoles importantes. Les exemplaires ornés sont accompagnés de renseignements nécessaires. Les motifs en bas-relief de même que les inscriptions sont photographiés ou dessinés et joints au texte.

Le début de ce chapitre est consacré à l'étude de la forme. Des renseignements recueillis on voit qu'il y a aujourd'hui 330 localités avec 4758 stèles, dont 358 dalles, 3659 sarcophages, 669 en forme de maison, 8 stèles, 35 croix et 29 exemplaires amorphes. L'auteur n'exclut pas la possibilité que certaines localités soient restées inexplorées. Vu le grand nombre de monuments détruits, on considère que l'état primitif du nombre total des stèles devait être plus grand de 10%.

En général, on peut dire que le plus grand nombre de monuments, surtout des sarcophages et des dalles, est taillé avec moins d'habileté que dans d'autres régions de la Bosnie et Herzégovine. La plupart des monuments a des dimensions plus petites qu'ailleurs et les sarcophages de même que ceux en forme de maison sont généralement plus bas que ceux de l'Herzégovine. On a pourtant découvert une dalle à Sudići (Ilijaš) qui mesure 290×155×30 cm. Le sarcophage en forme de maison le plus imposant est celui de Donja Zgošća qui

est long 265 cm., la largeur variant de 147 et 139 cm. et la hauteur 146 cm. Son socle est énorme: 335×199×40 cm. On trouve également des »formes de maison« doubles (v. fig. 7), ou à double socle (fig. 4 et 5). La stèle de Donja Zgošća est très originale: c'est un prisme octogone en bas et tétragone en haut. D'après les motifs taillés elle ressemble plus à un monument en bois (fig. 58 et 59). Les croix de cette région diffèrent bien de celles des autres régions, parce qu'elles sont toutes ornées d'une tête énorme avec des rayures (fig. 79, 80, 84 et 85).

Dans le chapitre concernant les décorations nous apprenons que dans cette région il y a 185 stèles décorées ce qui représente 4% du nombre total. Ce pourcentage est sensiblement plus petit que dans les autres régions de la Bosnie et Herzégovine. Le plus grand nombre des stèles ornées est situé près de Travnik, Ilijaš et Vareš. Le plus souvent ce sont des croix ornées, viennent ensuite les stèles et les »formes de maison« ce qui correspond en gros à l'état dans les autres régions.

On y découvre 65 motifs différents répétés 840 fois. Ils couvrent 391 faces des monuments. Les motifs peuvent être divisés en 3 groupes: décorations, symboles et représentations figuratives. Parmi les décorations, le ruban tordu est le plus fréquent. Les motifs de ce groupe sont peu variés mais ils se répètent très souvent. Les plus beaux rubans et très originaux sont ceux de »forme de maison« de Zgošća (fig. 54, 55 et 56). Le motif de la vigne avec le trifolium est plus rare que dans les autres régions, surtout celles de l'Herzégovine. Les symboles sont partout présents: rosettes, croix et stylisations des fleurs. Ils sont très originaux, surtout les stylisations des fleurs et des rosettes. Les plus rares sont les motifs figuratifs, mais ils sont très variés et très originaux. Parmi les compositions plus compliquées nous citons la scène des hommes à cheval de Donja Zgošća (fig. 56 et 57). On ne trouve point des scènes de tournois et rares sont les motifs représentant la charrue ou la chasse — ce qui est caractéristique pour les stèles de l'Herzégovine.

Le chapitre suivant de cette partie est consacré aux inscriptions. Dans la région explorée nous avons trouvé 20 inscriptions différentes dont 2 tout à fait inconnues jus qu'à présent. Elles sont analysées et commentées; l'auteur en a également proposé la lecture et la date. Les inscriptions de Gračanica, Ričica, Mali Mošunj et Turbet se rapportent aux dalles trouvées dans les mausolées; les autres inscriptions appartiennent aux stèles. Quelques inscriptions sont du XIVe siècle mais la plupart d'elles est du XVe siècle. A la différence des autres savants, l'auteur ne place aucune inscription avant le XIVe siècle ou après le XVe.

Dans le chapitre suivant on parle des méthodes techniques de façonnement des stèles. L'auteur avance une hypothèse concernant l'existence de deux centres de tailleurs de pierre — l'un près de la ville médiévale de Dubrovnik (aujourd'hui Ili-

jaš) et l'autre près de Travnik. A Donja Zgošća pouvait travailler l'artiste engagé aussi pour les besoins de la cour royale à Sutjeska et Bobovac; les tailleurs de pierre de l'Herzégovine arrivaient jusqu'à Gornji Vakuf.

Le chapitre concernant la location et la disposition des stèles explique, entre autre, que les nécropoles de la Bosnie centrale sont généralement composées d'un nombre relativement petit de stèles. Elles étaient limitées aux besoins de certaines familles; les nécropoles appartenant aux tribus ou des communes étaient très rares. Il est à remarquer également que certaines habitations importantes manquent de stèles bien taillées et ornées (par exemple Visoko, Fojnica, Kreševo), ce qui s'explique par les migrations fréquentes, mais aussi par le fait que ces régions étaient habitées par les étrangers (Ragusains, Hongrois, Saxons, prêtres catholiques et autres étrangers); peut-être également ces monuments ont-ils été détruits exprès. On a tout de même l'impression que les stèles, quoique une habitude populaire, étaient le plus souvent érigées par les partisans de l'église bosniaque. Les stèles sont presque toujours orientées dans la direc-

tion Ouest-Est, mais la direction Nord-Sud, dans la Bosnie centrale ne signifie pas une exception, comme c'est le cas dans les autres régions de la Bosnie et Herzégovine.

Dans l'avant dernier chapitre on parle des résultats obtenus par la fouille des tombeaux au dessous des stèles: deux tombeaux ont été examinés par l'auteur même. On a pu constater que les squelettes étaient posés dans des sarcophages de forme cylindrique; dans une tombe on a découvert un squelette posé à plat ventre, ce qui est inhabituel. La fin du chapitre contient les dates des stèles.

Vu les inscriptions, certaines décorations et autres circonstances, l'auteur considère que les stèles de la Bosnie centrale datent du XIIIe siècle, qu'elles sont de plus en plus fréquentes au XIVe et XVe siècle et que cette période florissante se termine dans la première moitié du XVIe siècle. Si l'auteur indique la XIIIe siècle comme date de naissance des stèles, c'est parce qu'il en juge d'après un grand nombre de stèles mal taillées ou amorphes.

SADRŽAJ

	Strana
PREDGOVOR	3
I UVOD	5
Istorijski pregled	6
Privreda	8
Kultura	9
Vjerske prilike	10
II PREGLED NEKROPOLA	13
Ilijaš	13
Vareš	24
Breza	30
Visoko	35
Kiseljak	38
Kreševo	44
Fojnica	44
Busovača	45
Kakanj	46
Zenica	53
Vitez	55
Travnik	56
Novi Travnik	68
Gornji Vakuf	69
Bugojno	73
Donji Vakuf	74
Jajce	78
Skender Vakuf	79
Kotor Varoš	81
Teslić	82
Tešanj	83
Zavidovići	84
Maglaj	85
III RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI	87
1 — Oblici	87
2 — Ukrasi	88
3 — Natpisi	93
4 — Tehnička obrada	108
5 — Lociranje i dispozicija	108
6 — Pretraživanje grobova	109
7 — Datiranje	112
Rezime	113

Zavičajna zbirka

902/904

BEŠLAGIĆ Š.
Stećci

904:726.8253(497.15)

0025797

MUB "DERVIŠ SUŠIĆ"

COBISS

J.U. NARODNA I UNIVERZITETSKA
BIBLIOTEKA "DERVIŠ SUŠIĆ" TUZLA